

॥ श्रीः ॥

वीरसिंहावलोकः ।

श्रीमत्तोमरवंशावतसेन-वीरसिंहेन संकलितः ।

(ज्योतिष्शास्त्र कर्मविपाक-वेद्यशास्त्रेयुक्तं
सकलामयानां सनिदानं चिकित्सितम्)

स च

श्रीकृष्णदासात्मज-गङ्गाविष्णुना
स्वकीये “ लक्ष्मीवेंकटेश्वर ” मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शकाब्दा. १८४६, सवत् १९८१

कल्याण-मुंबई.

अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणाद्यधिकारा सन् १८६७ तमीयरा-
जनियमानुसारेण यन्त्राधिनारिणा स्वायत्तीकृता ।

श्रीमते वैकुण्ठेश्वराय नमः.

विद्वद्भ्यर्थना

अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्र
प्राप्तेषु कालेषु न तैश्च किञ्चित् ।
चिकित्सितज्योतिषमन्त्रवादाः
पदेपदे प्रत्ययमावहन्ति ॥

सकलसज्जननिवहानां पुत्र समुल्लसतु मे विज्ञापनाञ्जलि —

भो विद्वद्भ्या ! अथ च ज्योतिषशास्त्र-धर्मशास्त्र-वैद्यशास्त्रानुशासितः
वीरसिंहावलोकनामग्रन्थ श्रीमत्तोमरवशावतसभूतेन नरसिंहेन श्रीवीरसिं-
हेन महीभूता प्राणायि । येन पुरुषार्थचतुष्टयसाधनीभूतमानुषशरीराणां व्या-
ध्युपमृष्टा सिद्धिप्रदगृह्णता दोषा अपाक्रियन्ते । अथ च तोमरवशे अनेन
काश्मीरदेशेषु तद्राजनाम्नाऽभिव्यक्त्यनुमीयते । एतद्वशसमुत्थेन केनचिद्वाज्ञा
कश्चिदालंकारिकग्रन्थः प्रणीतोऽस्तीति केपाचिन्मुखाच्छोभ्यतएव ।
एतावता विद्यालङ्किते तोमरवशे विकासनापन्नोऽयं वीरसिंहः कस्मिन्काले
अभनविद्येतन्न निश्चेतुं शक्यते । (परतु निर्णयकमलाकरावि ग्रन्थेष्वेतदुक्त-
धर्मशास्त्रानुसारिवचनानि समुपलभ्यन्ते । निर्णयकमलाकरग्रन्थकालस्तु —

वसुक्रतुक्रतुभूमिमिते गतेऽब्दे
नरपतिविक्रमतोऽथ यात रोद्रे ।
तपसि गिबतिथौ समापितोऽयं
रघुपतिपादसरोरुहेऽपितश्च ॥

इति तद्वन्वसमाप्तेरेतत्कालादस्य पूर्वत्र ध्वन्यते । किञ्च योगतत्त्वगिण्यै
चिकित्साप्रकरणे बहुषु स्थलेषु गृहीतं अत्रत्यवचनानामुल्लेखोस्ति । परं च
वोऽपि वीरनामरसाधुशालीनस्तच्छात्रच्छत्रदण्डायमानो वीरसिंहो नाम
महीपतिरसीदित्येव तदारयायिकातोऽनसीयते । अस्य कालस्तु १०७०

तमशास्त्रिवाहनशयन १३७० तमशयपर्यन्तस्मिदिति तच्छिष्यपरम्परानो
 ज्ञायते । स एवायमित्यापि गुस्तक्षिप्योवा नहि निणेतु शक्यते देशभेदात्)
 आस्तातावत् । अनेन चात्र ग्रन्थे न मिश्रित्वापि निजकपोलप्रतिपत्त दृश्यते
 यत् चरक-भुश्रुत-वाग्भट्टदत्तसहस्रारसग्रहप्रभृतिग्रन्थेभ्य प्रमेयवचनानि
 सगृह्योपनिषद्भ्यम् । अथ च प्रथम शिलायन्त्रे एकस्माद्विज्जीर्णपुस्तकात्स
 गृह्ये मुद्रित आसीत् । तत्र च यातिचन विषया व्यस्तत्रिन्यस्ता आसन् ।
 सुतरामशुद्धाश्च । तेन च सहृदयदृढैरनुबोध्यमान सनाप ममत्रलोक्य तद्वय-
 वस्थावर्तुमुद्यमेन सपाद्य श्रीणि जीर्णपुस्तकानि तदाचारतया एव तत्र शास्त्रि-
 भिरसशोध्य स्वकीये “लक्ष्मीवेङ्कटेश्वरारय” मुद्रणयने मुद्राप्यप्रकाशमानीति
 स्ततामानन्दयु सविधात्तातमाम् ॥ अत्राप्यशुद्ध यदि तादिद विद्वद्भि-
 रसशोध्य प्रमाणसाहाय्येन बोधनीयस्तदाहमिति प्रार्थये । इति शम् ॥

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
 “लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” छापरसना,
 कल्याण-मुंबई.

वीरसिंहावलोकस्थविषयानुक्रमणिका ।

विषय	पृष्ठाङ्क
अथ ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणम्	१
ग्रन्थप्रवृत्त्युपोद्घात	११
ज्वरादिरोगपरिगणनम्	११
१ अथ ज्वराधिकारः	२
तत्र ज्योति शास्त्राभिप्रायेण ज्वरोत्पत्तिप्रकार	११
कर्मणिषाकाभिप्रायेण ज्वग्हेतुस्तत्प्रतीकारश्च	४
ज्वरस्य वैद्यशास्त्रोक्त सनिदान चिकित्सितम्	६
तत्र वैद्यपरीक्षणपारिपाटीविचार	११
रोगप्रवृत्तिसाध्यासाध्यप्यत्वाविचार	११
शरीरभर्तृवातापित्तकफस्थितिप्रदेशवर्णनम्	९
शरीरगतशिरास्थितिगणनम्	१०
शिराकार्यशरीरनिर्वहणत्ववर्णनम्	११
वातप्रकोपहेतु	११
पित्तप्रकोपनिदानम्	११
कफप्रकोपनिदानम्	११
रोगपरीक्षणप्रकार	१२
वातरोगचिह्नम्	११
पित्तरोगचिह्नम्	११
कफरोगचिह्नम्	१३
सांसर्गिकरोगचिह्नम्	११
वातसमीकरणविधि	११
पित्तसमीकरणोपाय	११
कफसमीकरणोपाय	११

विषय	पृष्ठाङ्कः
घातापेतम्फज्ज्वरनिदानवचनानि	१४
अयोदशस्रोतानिपातिरज्वरनिदानवचनानि	"
त्रिदोषज्ज्वरे दिनमर्यादाविचार	१६
ज्वरादिमध्यान्तकालेषु शोथविचार	"
अभियासज्वरलक्षणम्	१७
आगन्तुज्वरलक्षणम्	"
विपक्वज्वरलक्षणम्	"
ओषधीगन्धज्वरलक्षणम्	"
कामज्वरलक्षणम्	१८
भयक्रोशोकाभिचाराभिशापजादिरोगरक्षणानि	"
विषमज्वरनिदानपरिणामवर्णनम्	"
तत्रसततचातुर्थिकादिज्वरलक्षणानि	"
सद्यः प्राणान्तकज्वरलक्षणम्	१९
विगतज्वरलक्षणम्	२०
अथ ज्वरातिसारस्य निदान चिह्नित्सितं च	"
ज्वराचिकित्सा	२१
स्रोतानिपातिरज्वराचिकित्सा	२४
ज्वरे धूपनविधि	२५
ज्वरे घृततलाविधि	"
२ अथातिसाराधिक्कारः	२७
तत्र ज्योतिशशास्त्राभिप्रायेणातिसारहेतूपायवर्णनम्	"
कर्मविपाकाभिप्रायेणातिसारहेतूपायवर्णनम्	"
अतिसारस्य सनिदान चिह्नित्सितम्	२८
३ अथ ग्रहण्यविकारः	३१
तत्र ज्योतिशशास्त्राभिप्रायेण ग्रहणीरोगहेतूपायवर्णनम्	"
ग्रहणीरोगस्य कर्मविपाकहेतुस्तत्प्रतीकारश्च	३०
ग्रहणीरोगस्य सनिदान चिह्नित्सितम्	३३

विषय	पृष्ठाङ्कः
४ अथार्शोर्गोमाधिकारः	३५
तत्र ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेणार्शोर्गोमाहेतुपायवर्णनम्	"
अर्शोर्गोमास्य कर्मविपाकतो हेतुपायवर्णनम्	३६
अर्शोर्गोमास्य सनिदान चिकित्सितम्	३७
अर्शोर्गोमे चतुर्निघारोग्योपायवर्णनम्	३८
५ अथाजीर्णोर्गोमाधिकारः	४२
तत्र ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेणजीर्णोर्गोमास्य सूपायवर्णनम्	"
अजीर्णमन्दाम्निरोगे कर्मविपाकोक्तहेतुपायवर्णनम्	४३
अजीर्णोर्गोमास्य सनिदान चिकित्सितम्	४५
" लक्षणभेदवर्णनम्	४६
शृन्दसग्रहोक्तोपधोपायवर्णनम्	"
आरोग्याचिन्तामण्युक्तोपधोपाय	४७
६ अथ क्रिमिरोगाधिकारः	४८
तत्र ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण क्रिमिरोगोत्पत्त्युपायवर्णनम्	"
क्रिमिरोमास्य कर्मविपाकोक्तोत्पत्त्युपायवर्णनम्	४९
क्रिमिरोमास्य सनिदान चिकित्सितम्	"
७ अथ पाण्डुरोमाधिकारः	५१
तत्र ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण पाण्डुरोमोत्पत्त्युपायवर्णनम्	"
पाण्डुरोमास्य कर्मविपाकोक्तोत्पत्त्युपायवर्णनम्	"
कामलारोगे ज्योतिश्शास्त्राभिप्राय	५३
" कर्मविपाक	"
पाण्डुव्यामयेषु सनिदान चिकित्सितम्	५५
८ अथ रक्तपित्तरोगाधिकारः	५८
तत्र ज्योतिश्शास्त्राभिप्राय	"
" कर्मविपाकाभिप्राय	"
" सनिदान चिकित्सितम्	५९
९ अथ क्षयरोगाधिकारः	६३
तत्र ज्योतिश्शास्त्रम्	"

विषय	पृष्ठान्नः
" कर्मविपाक	६३
राजयक्ष्मणि व्याधिप्रतिरूपदानम्	६५
क्षयरोगे सनिदान चिकित्सितम्	६६
१० अथ कासरोगाधिकारः	७७
तत्र जातकाभिप्रयोपायो	"
" कर्मविपाकौक्तद्वयोपायो	"
जातकाभिप्रायेण भद्रदत्तप्रयोगः	७९
गद्वदत्तप्रयोगविपाक	"
कासरोगस्य सनिदान चिकित्सितम्	८१
११ अथ द्विकारोगाधिकारः	८३
तत्र ज्योतिःशास्त्राभिप्राय	"
" कासवत्तर्भविपाक	"
" सनिदान चिकित्सितम्	८४
१२ अथ श्वासरोगाधिकारः	८६
१३ अथ स्वरभेदस्य सनिदान चिकित्सितम्	८८
१४ अथारोचकाधिकारः	८९
तत्र ज्योतिषाभिप्राय	"
" कर्मविपाक	"
" सनिदान चिकित्सितम्	९०
१५ अथ च्छर्दिरोगाधिकारः	९१
तत्र ज्योतिषम्	"
" कर्मविपाक	"
" सनिदान चिकित्सितम्	९२
१६ } अथ तृष्णामूर्च्छाधिकारी	९४
१७ }	
तत्र ज्योतिषम्	"
" कर्मविपाक	"
तृष्णारोगस्य सनिदान चिकित्सितम्	९५

विषयः

पृष्ठाङ्कः

मूर्च्छारोगस्य सनिदान चिकित्सितम्

९७

१८ अथ पानात्ययाधिकारः

१००

तत्र जातकम्

११

” कर्मविपाक

१०१

” सनिदान चिकित्सितम्

११

१९ अथ दाहाधिकारः

१०४

तत्र जातकाभिप्रायः

११

” कर्मविपाक

११

” सनिदान चिकित्सितम्

११

२० अथोन्मादाधिकारः

१०५

तत्र तस्य सनिदान चिकित्सितम्

११

२१ अथापस्माराधिकारः

१११

तत्र ज्योतिषम्

११

” कर्मविपाक

११२

” सनिदान चिकित्सितम्

११५

२२ अथ वातरोगाधिकारः

११७

तत्र ज्योतिषम्

११

” कर्मविपाक

११८

” सनिदान चिकित्सितम्

१२०

२३ अथ वातरक्ताधिकारः

१२२

तत्र ज्योतिषम्

११

” कर्मविपाक

११

सनिदान चिकित्सितम्

१२४

२४ अथोरुस्तम्भयुक्तामवाताधिकारः

१२८

तत्र जातकम्

११

” कर्मविपाक

११

उरुस्तम्भस्य सनिदान चिकित्सितम्

११

वामवातस्य सनिदान चिकित्सितम्

१२९

विषयः	पृष्ठं
२२ अथ शूलरोगाधिकारः	१४२
तत्र ज्योतिषशास्त्रमिषाय	"
" कर्मविपाक	१४३
" सनिदानं चिकित्सितम्	१४४
परिणामरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम्	१४८
२६ अथाध्मानोदानरोगाधिकारः	१४९
तत्र जातकमिषाय	"
" कर्मविपाक	"
हृत्पित्तस्य सनिदानं चिकित्सितम्	"
२७ अथ शुष्मरोगाधिकारः	१५१
तत्र ज्योतिषशास्त्रम्	"
" कर्मविपाकहेतु	१५२
" सनिदानं चिकित्सितम्	१५३
२८ अथ हृद्रोगाधिकारः	१५६
तत्र ज्योतिषशास्त्रम्	"
" कर्मविपाकहेतु	"
" सनिदानं चिकित्सितम्	"
२९ अथ मूत्रकृच्छ्ररोगाधिकारः	१५८
तत्र जातकम्	"
" कर्मविपाक	"
" सनिदानं चिकित्सितम्	१५९
३० अथ मूत्राघातस्य सनिदानं चिकित्सितम्	१६१
३१ अथाश्मरीरोगाधिकारः	१६३
तत्र जातकम्	"
" कर्मविपाकमिषाय	"
" सनिदानं चिकित्सितम्	"
३२ अथ प्रमेहरोगाधिकारः	१६५
तत्र ज्योतिषम्	"

विषय	पृष्ठांक
॥ कर्मविपाक . . .	१६५
प्रमेहमधुमेहपित्तादीनां सनिदान चिकित्सितम् .	१६७
३३ अथ मेदोऽधि :	१७१
तत्र ज्योतिश्शास्त्रम् . . .	१७
॥ कर्मविपाक . . .	१७
॥ सनिदान चिकित्सितम् . . .	१७
३४ अथोदररोगाधिकारः	१७३
तत्र ज्योतिषम् . . .	१७
॥ कर्मविपाक . . .	१७
॥ सनिदान चिकित्सितम् . . .	१७५
३५ अथ श्वयधुरोगाधिकारः	१७९
तत्र जातकम् . . .	१७
॥ कर्मविपाक . . .	१७
॥ सनिदान चिकित्सितम् . . .	१८१
३६ अथ वृषणरोगाधिकारः	१८३
तत्र ज्योतिश्शास्त्रम् . . .	१८
॥ कर्मविपाक . . .	१८४
घ्रात्ररोगस्य विशेषकर्मविपाक . . .	१८
मुष्णशूलरोगस्य सनिदान चिकित्सितम् . . .	१८६
वर्ध्मरोगस्य सनिदान चिकित्सितम् . . .	१८७
३७ अथ गण्डमालारोगाधिकारः	१८८
तत्र जातकम् . . .	१८
॥ कर्मविपाक . . .	१८९
रक्तार्बुदस्य जातकम् . . .	१८९
रक्तार्बुदस्य कर्मविपाकः . . .	१९०
गलगण्डादीनां सनिदान चिकित्सितम् . . .	१९०
३८ अथ श्लोषदरोगाधिकारः	१९४
तत्र ज्योतिश्शास्त्रम् . . .	१९

विषय	पृष्ठांक
॥ कर्मविपाक	१९५
॥ सनिदान चिकित्सितम्	"
३९ अथ भिद्राधिरोगाधिकारः	१९६
तत्र जातकम्	"
॥ कर्मविपाक	"
॥ सनिदान चिकित्सितम्	१९८
४० अथ त्रणरोगाधिकारः	२००
तत्र जातकम्	"
॥ कर्मविपाक	"
धर्मकालत्रणरोगे सनिदान चिकित्सितम्	२०२
भग्ननाडीचिकित्सा	२०७
४१ अथ मगन्द्राधिकारः	२०९
तत्र ज्योतिषम्	"
॥ कर्मविपाक	"
॥ सनिदान चिकित्सितम्	२११
४२ { अथोपदशश्लकाधिकारौ	२१२
४३ { तत्र जातकमभिप्राय	"
॥ कर्मविपाक	२१३
उपदशरोगस्य सनिदान चिकित्सितम्	"
शूलरोगस्य सनिदान चिकित्सितम्	२१४
४४ अथ कुष्ठरोगाधिकारः	२१५
तत्र ज्योतिषशास्त्रम्	"
॥ कर्मविपाकमभिप्राय	२१६
क्षेतकुष्ठस्य जातकम्	"
॥ कर्मविपाक	"
पामारोगस्य जातकम्	२१८
॥ कर्मविपाक	"

विषय	पृष्ठाङ्क-
दृष्टवैचित्र्याणामादीनां जातकम्	२२०
” कर्मविपाक	”
क्षुष्टादि रोगाणां सनिदान चिकित्सितम्	२२२
४५ अथ शीतपित्ताधिकारः	२२६
तत्र जातकम्	”
” कर्मविपाक	२२७
” सनिदान चिकित्सितम्	”
उर्ध्वदृष्टचिकित्सितं च	”
४६ अथाम्लपित्ताधिकारः	२२८
अम्लपित्तस्य सनिदान चिकित्सितम्	”
४७ अथ विसर्पस्फोटकायधिकारः	२३०
तत्र जातकाभिप्राय	”
” कर्मविपाक	”
विसर्परोगस्य सनिदान चिकित्सितम्	२३१
विस्फोटचिकित्सा	२३४
क्ष्मायुचिकित्सा	२३५
मसूरिकाचिकित्सा	”
४८ अथ क्षुद्ररोगाधिकारः	२३७
तत्र जातकाभिप्राय	”
” बाल्मीकपादरोगस्य कर्मविपाक	२३८
ज्वालामर्दभरोगप्रतीकार	”
कीलकत्रणप्रतीकारः	२३९
स्त्रवद्भुद्रोगप्रतीकार	”
सर्पिगतोदप्रतीकार	”
अविज्ञातरोगप्रतीकार	”
क्षुद्ररोगाणां सनिदान चिकित्सितम्	”
४९ अथ मुखरोगाधिकारः	२४४
तत्र जातकाभिप्राय	२४५

	विषय	पृष्ठांक
	॥ कर्मविपाक	१९५
	॥ सनिदान चिकित्सितम्	"
३९	अथ विद्राधिरोगाधिकारः	१९६
	तत्र जातकम्	"
	॥ कर्मविपाक	"
	॥ सनिदान चिकित्सितम्	१९८
४०	अथ व्रणरोगाधिकारः	२००
	तत्र जातकम्	"
	॥ कर्मविपाक	"
	चर्मकलिव्रणरोगे सनिदान चिकित्सितम्	२०२
	भग्ननाडीचिकित्सा	२०७
४१	अथ भगन्दराधिकारः	२०९
	तत्र ज्योतिषम्	"
	॥ कर्मविपाक	"
	॥ सनिदान चिकित्सितम्	२११
४२	{ अथोपदशशुक्राधिकारी	२१२
४३		
	तत्र जातकामिप्राय	"
	॥ कर्मविपाक	२१३
	षण्दशरोगस्य सनिदान चिकित्सितम्	"
	शुक्ररोगस्य सनिदान चिकित्सितम्	२१४
४४	अथ कुष्ठरोगाधिकारः	२१५
	तत्र ज्योतिषास्त्रम्	"
	॥ कर्मविपाकामिप्राय	२१६
	श्वेतकुष्ठस्य जातकम्	"
	॥ कर्मविपाक	"
	पामारोगस्य जातकम्	२१८
	॥ कर्मविपाक	"

पृष्ठाङ्कः

विषय

	द्वैविचित्र्यापामादीनां जातकम् .	२२०
	” कर्मविपाक	”
	कुष्ठादि रोगाणां सनिदान चिकित्सितम् ..	२२२
४५	अथ शीतपित्ताधिकारः	२२६
	तत्र जातकम् .	”
	” कर्मविपाक	२२७
	” सनिदान चिकित्सितम्	”
	उर्ध्वदृष्टाचिकित्सितं च	”
४६	अथाम्लपित्ताधिकार	२२८
	अम्लपित्तस्य सनिदान चिकित्सितम्	”
४७	अथ विसर्पस्फोटकाद्यधिकारः	२३०
	तत्र जातकाभिप्राय	”
	” कर्मविपाक	”
	विसर्परोगस्य सनिदान चिकित्सितम्	२३१
	विस्फोटचिकित्सा	२३४
	स्नायुचिकित्सा	२३५
	मसूरिकाचिकित्सा	”
४८	अथ क्षुद्ररोगाधिकारः	२३७
	तत्र जातकाभिप्राय	”
	” वाल्मीकिपादरोगस्य कर्मविपाक	२३८
	ज्वालागर्दभरोगप्रतीकार ..	”
	कीलकग्रणप्रतीकार	२३९
	स्रवद्रुद्ररोगप्रतीकार	”
	सर्पिर्गतोदप्रतीकार	”
	अग्निज्ञातरोगप्रतीकार	”
	क्षुद्ररोगाणां सनिदान चिकित्सितम् .	”
४९	अथ मुखरोगाधिकारः	२४४
	तत्र जातकाभिप्राय	२४५

वि

पृष्ठाङ्कः

	॥ प्रत्येक कर्मविपाक	॥
	सर्वमुखरोगस्य सनिदान चिकित्सितम्		...	२४७
५०	अथ कर्णरोगाधिकारः			२५२
	तत्र ज्योतिष्प्राप्तिप्राय	..		॥
	॥ कर्मविपाक	.		॥
	॥ सनिदान चिकित्सितम्	.		२५३
५१	अथ नासारोगाधिकारः			२५६
	जातक	॥
	॥ कर्मविपाक	॥
	॥ सनिदान चिकित्सितम्	॥
५२	अथ नयनामयाधिकारः			२५९
	तत्र जातकम्	.	..	॥
	॥ कर्मविपाक	.		॥
	॥ सनिदान चिकित्सितम्			२६३
५३	अथ शिरोरोगाधिकारः			२७२
	तत्र जातकम्	॥
	॥ कर्मविपाक	.	.	२७३
	॥ सनिदान चिकित्सितम्		.	२७४
५४	अथ प्रदररोगाधिकारः			२७७
	तत्र जातकम्			॥
	॥ कर्मविपाक	.		२७८
५५	अथ स्त्रीरोगाधिकारः			२७९
	तत्र स्त्रीणां योनिदोषजातकम्	॥
	॥ कर्मविपाक	.	..	॥
	प्रदररोगस्य सनिदान चिकित्सितम्		..	॥
	ससृग्दरप्रतीकारः	२८१
	, योनिव्यापत्प्रतीकारः	२८२

विषयः	पृष्ठाङ्कः
गर्भरक्षाप्रकार	२८४
प्रतिमास गर्भरक्षायां कर्मविपाक	"
स्तनक्षारिभावे शनिपूजा	२८८
पयोहीनत्वे कर्मविपाक	"
स्तनस्फोटे कर्मविपाक	"
मूढगर्भत्वे जातकम्	२८९
" कर्मविपाक	"
वन्ध्यात्वे ज्योतिषम्	"
वन्ध्यात्वे कर्मविपाक	"
योनिवन्धस्य सनिदान चिकित्सितम्	२९१
५६ अथ बालरोगाधिकारः]	२९३
तत्र जातकम्	"
" कर्मविपाक	२९४
" सनिदान चिकित्सितम्	"
५७ अथ विषाधिकारः	२९८
तत्र ज्योतिषम्	"
" कर्मविपाक	"
" सनिदान चिकित्सितम्	"
वर्षपर्यंत विषनाशकौषधोपाय	३०१
५८ अथाकालपलितचिकित्साधिकारः	३०३
तत्र जातकम्	"
" कर्मविपाक	३०४
" चिकित्सा	"
५९ अथ रसायनाधिकारः	३०५
त रसायनप्रशस्ता	"
आयु प्रदान्यनेकान्यौषधानि	"
अतुलषलप्रदौषधानि	"
मेधाप्रदौषधानि	३०७
प्राभातिकजलपान (उप पान) विधि	३०८

विषय

पृष्ठाङ्क

६०	अथ पण्डत्वाधिकारः	३०८
	तत्र जातकम्	३०८
	” कर्मविपाक	३०९
६१	अथ वाजीकरणाधिकारः	३११
	तत्र निदाऽपुरस्सरानानोपायवर्णनम्	३११
	” उद्धर्तनतैलानि	३१२
६२	अथ स्नेहाधिकारः	३१३
६३	अथ स्वेदाधिकारः	३१४
६४	अथ वमनाधिकारः	३१४
६५	अथ विरेचनाधिकारः	३१६
६६	अथानुवासनाधिकारः	३१८
६७	अथ निरुद्धाधिकारः	३१९
६८	अथ धूमाधिकारः	३२०
६९	अथ नस्याधिकारः	३२१
७०	अथ कबलाधिकारः	३२३
७१	अथ मिश्रकाधिकारः	३२३
	तत्र साक्ल्येन सर्वरोगाणां भिन्नभिन्नौषधप्रयोग	३२७
	मानप्रकरणम्	३२८
	न्यकर्तृवशप्रशस्ति	३२८

इति वीरसिंहावलोकस्थविषयानुक्रमणिका ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

“ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” स्टीम् यन्त्रालय

कल्याण-मुंबई.

श्रीः ।

वीरसिंहावलोकः ।

यच्चक्षुर्भुवनस्य दिव्यममलं धाम श्रुतांनां परं
यद्ब्रह्मैकानिकेतनं च पयसां बीजं यदेकं मतम् ।
सत्रेष्वग्निहुतस्य वेदविदितं स्थानं च यत्सर्वदा
तद्ग. पातु सनातनं हरिमहस्तत्त्वप्रबोधोदयम् ॥ १ ॥

दैवज्ञागमधर्मशास्त्रनिगमायुर्वेददुग्धोदधी-
नामथ्य स्फुरदात्मबुद्धिगिरिणा विश्वोपकारोज्ज्वलम् ।
आलोकामृतमातनोति विबुधैरासेव्यमत्यद्भुतं
श्रीमंतोमरदेववर्मतनयः श्रीवीरसिंहो नृप ॥ २ ॥

इह खलु पुरुषार्थचतुष्टयाय धीमतां प्रवृत्तिः । तत्राद्यो
धर्मः । स शरीरमन्तरेण न संभ्रमति । तच्च रोगरहितं
धर्मकर्मक्षमं भवति । तत्स्वरूपनिरूपणाय तद्दोषप्रती-
काराय च रोगाः परिगण्यन्ते । ते च पूर्वाचार्योक्ताः—

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चाशोऽजीर्णं विप्लूचिका ।

सालसा च विलंबी च कृमिरुक्पाण्डुकामलाः ॥

हृलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा क्षतक्षयः ।

कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥

छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छा च रोगाः पानात्ययादयः ।

दाहाख्यस्त्वपरोन्मादोऽपस्मारोऽथानिद्रामयः ॥

... .. शूलरुद्धः ।

पक्तिजं शूलमानाहमुदान्तोऽथ गुल्मरुक् ॥
 हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च सूत्राघातस्तथाश्मरी ।
 प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥
 मेदो दोषोदरः शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
 गण्डमालापचीयथिरुदं श्लेष्मदं तथा ॥
 विद्रधिर्व्रणशोथश्च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिकौ ।
 भगंदरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥
 शीतापित्तमुददंश्च कोष्ठश्चैवास्लपित्तकम् ।
 विसर्पाश्च सविस्फोटाः सरोमंत्यो मसूरिकाः ॥
 क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्रीवालकामयाः ।
 विषं चेत्ययमुद्देशः संग्रहेऽस्मिन्प्रकीर्तितः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य ज्वरस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणोत्प-
 त्तिप्रकारमाह यथोक्तं जातके-

नीचस्थितस्य भानोर्दशाक्षिनाशं ज्वरं शिरोरोगम्
 बंधनमत्यध्वरुजं कुष्ठस्य च दर्शनं चिह्नम् ॥
 जनयतीति शेषः । क्षीणेन्दुदशायामप्येवम् । अन्यञ्च
 सारावल्याम्-

सुहृद्रंधुसमायोगो भूनिमित्ते कलिर्भवेत् ॥

देहपीडा ज्वरो व्याधिः शिखिमध्यगते बुधे ॥

शनेरंतर्गते तमस्यप्येवम् । तत्तद्ब्रह्मैकतनिराकृतये जप-
 होमादिकं कुर्यात् । यथाह हारीतः-

जन्मांतरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छांतिरौषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैः ॥ इति ॥

तत्र नीचगे रवौ तद्बाधोपशान्तये आकृष्णेनेति जपः
आर्कौभिः समिद्धिर्जुहुयात् घेनुं दद्यात् ।

मनःशिलैलासुरदारुकुंकुमैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः ।

सताम्रपुष्पैर्विषमास्थिते रवौ शुभावहं स्नानमुदाहृतं बुधैः ॥

विद्रुमं च धार्यम् । क्षीर्णेदुदशाजनितबाधोपशान्तये
यथा इमं देवेति जपः । पालाशभिः समिद्धिर्जुहुयात्
शंसं दद्यात् ।

पंचगव्यगजदानविमिश्रैः शंसशुक्तिकुमुदस्फटिकैश्च ।
शीतरश्मिकृतवैकृते हितं स्नानमेतदुदितं नृपतीनाम् ॥
शैष्यं मुक्ताफलं च धार्यम् । केतुदशांतर्गतबुधजनित-
दुरितक्षयाय उदुच्यस्वेति मंत्रजप । अपामार्गसमिद्धि-
र्जुहुयात् हेम दद्यात् ।

गोमयाक्षतफलैः सरोचनैः क्षौद्रशुक्तिभवमूलहेमभिः ।
स्नानमुक्तमिदमत्र भूमृतां बोधनाशुभविनाशनं बुधैः ॥
हेम धार्यम् । शनैश्चरांतर्गतराहुजनितदुरितोपशमाय
कयानश्चित्र इति मंत्रेण जपः । दूर्वासमिद्धिर्होमः आय-
सं च दद्यात् ।

असिततिलांजनलोध्रवलाभिः

शतकुसुमाधनलाजयुताभिः ।

रवितनये कथितं विषमस्थे
दुरितहृदाप्लवनं मुनिमुख्यैः ॥

राजावर्त्तपरिधानं च । अथ कर्मविपाकाभिप्रायेण
ज्वरस्य हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यथाह गार्ग्यः-

ये पुनः पूर्वजन्मानि क्रूराः पिशुनचेतसस्तेऽन्यजन्मनि
संततज्वरवन्तः स्युः । तच्छमनार्थं जातवेदसमष्टोत्तं
शतयुतं कल्पम् । सहस्रकलशाभिपेकं महादेवस्य कु-
र्यात् ब्राह्मणभोजनं च कारयेत् । अन्यच्च-

ये पुनः क्रूरकर्माणः पापा पिशुनचेतसः ।
ते भवेयुः सदाशीतज्वरवन्तश्च तत्पराः ॥
शांतयेऽयुतसंख्याकं कुर्यात् प्रयतो जपम् ॥
जातवेदसमन्त्रेण ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥
सुरामासोपहाराद्यैः कल्पं तत्र प्रशस्यते ॥

सहस्रकलशस्नानशतभोजनमेव च । इति । तत्र ब्राह्मण-
भोजनं गुरुलघुभावेन द्रष्टव्यं अशक्तापेक्षया वा वित्तशा-
ल्यं न कुर्वीतेतिवचनात् । इति संततज्वरम् । संनिपातज्व-
रमनुक्त्वा संततज्वरप्रतीकारस्य यत्कथनं तदार्पवचनानु-
रोधात् । शुभकार्यसंततसंकोचनं उष्णज्वरवान्भवति
महादेवस्य सहस्रकलशाभिपेकमाचरेत् शक्त्या ब्राह्मण-
भोजनम् । तथा चोक्तं महेश्वरतंत्रे 'उष्णज्वरे महेशस्य प्रकु-
र्यादभिपेचनम्' इति । शीतज्वरे विष्णोः सर्वमेतत्कार्यम् ।

शीतज्वरे तथा कुर्यादभिषेकं हरेर्बुधः' इति वचनात् ।
गदाही ज्वरवानिति ।

नवकुंभं समानीय मृन्मयं चाव्रणं दृढम् ।
लोहितं कर्णरहितं स्थापयेत्तंडुलोपरि ॥
तंडुलानां परीमाणं द्रोणपंचकमिष्यते ।
विशुद्धास्तंडुला ग्राह्याः श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
मधुनाप्यथवाज्येन गुडशर्करयापि च ।
तिलैः प्रपूरयेद्द्विज्यथा विभवतो नरः ॥
श्वेतपुष्पैरर्चयेत्तं गंधधूपैस्तथापरैः ।
होमश्च पूर्ववत्कार्यं समिदाज्यचरूत्कटं ॥
सुमर्णं च यथाशक्त्या ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
तस्मै व्रतवते वृत्तश्रुतशीलाय सत्कृतम् ॥
मंत्रेणानेन विधिवत्पूजयित्वा ज्वरी नरः ।
महेश देवदेवेश देवदेव परात्परः ।
कुंभेनानेन दत्तेन ज्वरः क्षिप्रं विनश्यतु ।
एकांतरं संनिपातं तृतीयं च चतुर्थकम् ॥
पाक्षिकं मासिकं वापि सांवत्सरिकमेव च ।
नाशयेतां मम क्षिप्रं वासुदेवमहेश्वरैः ॥

अर्चीर्णप्रायश्चित्तो न दानाद्यधिकारीत्याशंक्याह ।
अत्रोक्तमेव जपहोमादिकं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ॥
इति सर्वज्वरहर कुंभदानविधिः ॥

कर्माविषाकोक्तं ज्वरप्रतापान्मुक्त्वा भिषक्शास्त्रप्रति-
ष्ठादितं सनिदानं ज्वराचिकित्सिनमाह-

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनंतरमोषधम् ।

ततः कर्म भिषक्पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥

तथा च मुश्रुताचार्य -

यस्तु रोगविशेषज्ञः कर्मभेषज्यज्ञोविदः ।

देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशया ॥

आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।

साध्यासाध्यविभावज्ञस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥

नास्ति रोगो विना दोषेयंस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।

अनुक्तमपि दोषाणां लिंगेभ्योऽधिमुपाचरेत् ॥

विकारनामा कुशलो नेन ह्यीयात्कदाचन ।

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति भुजा स्थितिः ॥

दर्शनस्पर्शनप्रश्नेभ्योऽधिर्ज्ञानं त्रिधा मतम् ।

आयुरादिदृशा स्पर्शाच्छीतादिप्रश्नतोऽपरम् ॥

कृच्छ्रोपायः सुरोपायस्त्रिविधः साध्य उच्यते ।

असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यश्चाप्रातोक्तियः ॥

याप्या क्वचित्प्रकृत्यैव साध्या याप्या उपेक्षिता ।

स्वभावाद्वाधयोऽसाध्या केचित्केचिदुपेक्षिता ॥

साध्या याप्यत्वमायाति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

अन्ति प्राणानसाध्याश्च नराणामक्रियावताम् ॥

जातमात्रश्चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
 वह्निशब्दविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
 निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
 दोषैर्मार्गाकृते देहे स्त्रेषु सूक्ष्म इवानलः ॥
 व्याधेस्तत्त्वपारिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्भेद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुराद्युप- ॥
 साभि- क्रियाभिर्जायंते शरीरे धातव- समा ।
 या चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥
 उत्पद्यते हि सावस्था देशकालवलं प्रति ।
 यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्म कार्यविवर्जितम् ॥

यथाह त्रिशठाचार्यः—

यद्भूपय शिखिसमीरवियाद्विरेभि-
 भूतैर्गुणैरपि च सत्त्वरजस्तमोभिः ।
 त्वग्दोषधातुमलमर्मशिरादिभिश्च
 व्याप्तं वपुस्तनुभृतामिदमत्र रोगाः ॥
 ते वातपित्तकफजास्त्रिविधा द्विधा वा
 काये मनस्यपि च संत्यपरे नराणाम् ।
 साध्याश्च ते कचिदपि प्रभवन्ति याप्याः
 केचित्कचित्पुनरसाध्यतमा प्रदिष्टाः ॥
 एकैकदोषजनिता निरुपद्रवाश्च
 दीप्तानलस्य च सदात्मवत्तश्च जन्तो- ।
 वित्तान्वितस्य च रुज सदुपक्रमेण

साध्या भवति भिषजामचिरोद्भूताश्च ॥
 ये यावदेव भिषजामगदप्रयोगा-
 स्तावत्प्रशांतिमुपयांत्यगदैर्विना ये ।
 प्रादुर्भवति च पुनः सहसा हि दोषा-
 स्तादग्निधाः स्युरिति थाप्यतमा गदास्ते ॥
 ये कर्मजाऽसह भवंति शरीरिणां ये
 य च त्रिदोषजनिताश्चिरकालजा ये ।
 सोपद्रवाश्च्युतधनस्य च ते गताग्ने
 रुद्रा गदा गदवतामगदैर्न गम्याः ॥

कर्मप्रकोपेण कदाचिदेके दोषप्रकोपेण भवंति चान्ये ।
 तथापरे प्राणिषु कर्मदोषप्रकोपजाः कायमनोविकारः ॥
 जठरगुदजोन्मादापस्मृत्यसृगुत्सृतिपंगुता-
 श्रुतिविकलतावाग्वैकल्यप्रमेहभगंदरा ।
 प्रदरपवनव्याधिश्चित्रक्षयक्षणदांधता-
 तिमिरवदनघ्राणाशांसि श्वयथुविपचीव्रणा ॥
 वल्मीकिकाकिणिकशंसकपुडरीक-
 रक्ताबुद्धव्रणविसर्पवपुःप्रकंपाः ।
 पक्षाभिघातनलगंडगलग्रहाश्च
 दंडापतानकसमीरणशोणिताद्याः ॥
 दंतामयाः स्युरपरद्रविणापहार-
 गुर्वङ्गनागमनविप्रनधादिभिर्ये ।
 दुष्कर्मभिस्तनुभृतामिह कमजास्ते

नोपक्रमेण भिषजामुपयांति सिद्धिम् ॥

दानैर्दयाभिरपि च द्विजदेवतागो-

गुर्वर्चनप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः ।

इत्युक्तपुण्यनिचयैरपचीयमाना-

प्राक्पापजा यदि रुजं प्रशमं प्रयांति ॥

स्यहेतुदुष्टैरनिलादिदोषैरुपस्तुतै स्त्रेषु परिस्त्रलाद्भिः ।

भवंति ये प्राणभृतां विकारास्ते दोषजा भेषजासिद्धिसाध्याः ॥

दानादिभिः कर्मभिरौषधीभिः कर्मक्षये दोषपरिक्षये च ।

सिध्यन्ति ये यत्नवतां कथंचित्ते कर्मदोषप्रभवा विकाराः ॥

दोषप्रदेशबलकालविकारसत्त्व-

सात्त्व्यौषधानलयः प्रकृतीः परीक्ष्य ।

नानाप्रकारपवनादिगदातुराणा-

मुक्तं चिकित्सितमिदं तनु कर्मजानाम् ॥

वातादयः पूर्वमुदाहृता ये

दोषाः शरीरेषु शरीरिणां हि ।

वातस्त्वघस्ताद्विपुषश्च मध्ये

पित्तं कफश्चोर्ध्वमिति स्थितास्ते ॥

रसश्च रक्तं पिशितं च मेदस्त्वस्थानि मज्जात्वथ शुक्रमेते ।

स्युर्धातवः सप्तमलास्तथैव विण्मूत्रमुख्या मुनिभिः प्रदिष्टाः

दोषेषु धातुषु मलेषु समेषु सत्सु

सात्त्व्यं भवेदिह नृणामसमेज्वसात्त्व्यम् ।

यस्मादतस्समतया प्रयतेत तेषा-

मेतच्चिकित्सितरहस्यमुदाहरन्ति ॥
 नाभेरध प्रसृतयो दश यांत्यधस्ता-
 दूर्ध्वगता प्रसृतयो दश तद्वदेन ।
 द्वेद्रे शिरे प्रभितते प्रसृते च तिर्यग्-
 युक्ता चतुर्भिरिति विंशतिस्त्र काये ॥

द्वादशभिर्दिगुणाभिरमृभिव्याप्तमिदं नृशरीरमशेषम् ।
 आभिरमी कफपित्तसमीरा स्वैर्वपुषि प्रसरन्ति शिराभिः ।

आसां च सूक्ष्मसुपिराणि शतानि सप्त
 युक्तानि तैरसकृदन्नरसेवहाद्वि ।
 आप्यायते वपुरिदं हि नृणाममीपा-
 मंभ स्रग्नाद्रिरिव सिंधुशतैः समुद्र ॥
 आपादत प्रभृतिगात्रमशेषमपा-
 मामस्तकादापि च नाभिभुवस्तनेन ।
 एतन्मृदंग इव चर्मचयेन नटं
 सम्यङ्नृणामिति शिराशतसप्त केन
 तेनानुगम्य च पुरैतदनेन दोषा
 कुर्वन्ति कायकुपिता पपनादयोऽमी ।
 रोगानशेषवपुषि त्वथवार्धकाये
 शाखासु चार्कवदथावयमान्तेरपु ॥
 भूतानि कर्माणि च दोषघातु-
 मलास्तथा सप्तशिराशतानि ।

प्रोक्तानि कर्माणि च हृद्भुदं च
नाभिस्त्विति त्रीण्यपरैः किमुक्तैः ॥

गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि हृदि स्थितान्यत्र मनोविकाराः।
नाभिप्रदेशाच्च शिराः प्रवृत्ता गुदे प्रधानात्रममुत्रवद्धम् ॥
अतःप्रधानानि भवंत्यमूनि हृन्नाभिप्राप्तानिनृणाममीषाम्।
एतन्मयं प्रोक्तमिदं शरीरमिति प्रकाशकृतमल्पमात्रम् ॥

वातस्य पित्तस्य कफस्य वापि
विकारिणां कायवतां हि काये ।

प्रकोपहेतु कुपितस्य लिङ्गं

चिकित्सितं चेति निरूपणीयम् ॥

रूक्षैस्तिक्तैः कपायैः कटुभिरनशनैर्वैगसंधारणैश्च
व्यायामैश्च व्यवायैः प्रतरणवलवादिग्रहेर्जागरैश्च ।
श्यामानीवारकंगुप्रभृतिभिरशनैरुल्लसाद्भिः पयोदै-
रन्ते जीर्णे च जंतोराभिभवाति तनौ मारुतस्य प्रकोपः ॥
कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातप-
स्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादिभिः ।
भुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि शीप्से सति प्राणिनां
मध्याह्ने च तथार्धरात्रिसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥

गुरुमधुरातिशीतदधिदुग्धनवान्नपय-

स्तिलविकृतीशुभक्ष्यलवणातिदिवाशयनैः ।

समविषमाशनाद्य शयनपायसापिष्टकृते-

रपि च कफः प्रकुप्यति मधौ दिवादिषु च ॥

इति प्रकोपकारणैः प्रकोपमेत्य सर्वगा. ॥

समीरणादयस्तनौ रुजः सृजन्ति जन्तुषु ॥

वातपित्तकफकोपकारणं सूचितं यदिह सूत्रसङ्ग्रहे ।

गोच्यते तदिह साम्प्रतं मया रुम्परीक्षणमनेन कारयेत् ॥

दृशि-शिरसि च शङ्खे श्रोत्रनेत्रान्तरेषु

भुवि हृदि हनुमन्यास्कन्धमूर्द्धाङ्घ्रिसन्धौ ।

रुगातिनिशि दिवात्मा स्यादकस्मात्प्रशान्ता

भवाति हि भुजजङ्घास्तब्धसङ्कोचता च ॥

काटीविटपयकूत्सु क्लोमि च ग्रीहि पृष्ठे

जठरवृषणवक्षःकुक्षिकक्षान्तरेषु ।

प्रसरति गुरुशूल नाभिवस्तिस्तनेषु

त्रिकवल्लिगुदगुह्योपान्तपक्षद्वयेषु ॥

वदनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं

भवाति वपुषि काश्यं रात्रिनिद्रानिवृत्तिः ।

त्यचि च परुषता स्यात्स्याच्च वैपम्यमग्ने-

रिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥

भ्रममदमुखशोषस्वेदसन्तापमूर्च्छा

मुखनयननसत्त्वद्मूत्रविट्पीतिता च ।

प्रलपनमातिसारश्चारुचेश्च ज्वरश्च

वृडतिशिशिरतेच्छा पित्तरोगस्य लिङ्गम् ॥

अंगस्य गौरवमपाटवमन्तरग-

हृत्क्लेशता च हृदयस्य मुखप्रसेकाः ।

आलस्यमास्यमधुरत्वमकाण्डकण्डू-
 रापीतता नयनयोरतिरोमहर्षः ॥
 प्रज्ञाप्लुतिर्वमथुपीनसकासानिद्रा
 तन्द्रादयश्चुलचुलायनमुल्बणं च ।
 स्यादोष्टकण्ठरसनारदमूलतालु-
 घ्राणक्षणश्रवणशृङ्गुलिकान्तरेषु ॥
 श्लेष्मोद्भवे भवति लिङ्गमिदं विकारे
 संसर्गजेषु च गदेषु भवेद्विदोषम् ।
 जन्तोरिदं पवनपित्तकफप्रकोपे
 लिङ्गं त्रिदोषजरुजि प्राविभज्य योज्यम् ॥
 तत्र तावदनिलस्सममोति
 स्नेहवस्तिपरिपेकानिरूहेः ॥
 भुक्तमात्रवलदेन नराणां
 मोदनेन मृदुमांसरसेन ॥
 द्राक्षया त्रिफल्या त्रिवृता च
 संसनेन रुधिरश्रुतिभिश्च ।
 सर्पिणा च पयसा सितया च
 स्वादुना भवति पित्तनिवृत्तिः ॥

लंघनेन वमनेन यैवान्नप्राशनेन शिरसश्च विरेकैः ।
 कट्फलादिकवलैराहिमाभिश्चाद्भिरत्र शममोतिकफश्च ॥
 अथ रुग्निनिश्चयाद्रन्यबाहुल्यभयात्संक्षिप्य किय-
 न्त्यपि ज्वरनिदानवचनानि लिख्यन्ते—

दक्षापमानसंकुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।
 ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥
 मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
 वह्निर्निरस्य कोष्ठार्थिं प्ररदा स्यूतसानुगाः ॥
 स्वेदावरोध सन्ताप सर्वाग्रदहनं तथा ।
 युगपद्यत्र रोगेषु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥
 रुणद्धि चाप्यपान्धातून्यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगात्रश्च विद्यते न च सर्वशः ॥
 श्रमोऽरतिर्विवर्णत्व वैरस्यं नयनप्लवः ।
 इच्छाद्वेषो मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥
 जृम्भागमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीतं च भवन्त्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥
 सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्तात्रयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥
 सर्वाल्लिङ्गसमवायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 रूपैरन्यतराभ्य तु संस्पृष्टैर्द्वन्द्वं विदुः ॥
 वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठमुखशोषणम् ।
 निद्रानाश क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
 शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविदं कता ।
 शूलाघ्माने जृम्भणं च भवन्त्यनिलजे ज्वरे ॥
 वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रालपत्वं वभिस्तथा ।
 कण्ठोष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥

प्रलापो वक्रकटुता मूच्छा दाहो मदस्तृपा ।
 पीतविण्मूत्रनेत्रत्वपैतिके भ्रम एव च ॥
 स्तैमित्यं स्तिमितो वेगश्चालस्यं मधुरास्यता ।
 शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
 गौरवं शीतमुत्केदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
 स्रोतोरोधो रुगल्पत्वं प्रसेको बहुमूत्रता ॥
 नात्युष्णगात्रता छर्द्दलालास्रावोऽविपाकता ।
 प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥
 तृष्णा मूच्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजः ।
 कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षाऽरुचिस्तमः ॥
 पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।
 स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ॥
 शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदप्रवर्तनम् ।
 सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥
 लिप्ततित्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृपा ।
 मुहुर्दाहो मुहुः शैत्यं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ॥
 क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजः ।
 सस्रावे कलुपे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥
 सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
 तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥
 तद्रच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ।
 सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ॥

गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्त्तनम् ।
 परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्तांगता परम् ।
 श्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिथितस्य च ।
 शिरसो लुण्ठनं, तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥
 स्वेदमूत्रपुरीषाणा चिराद्दर्शनमल्पशः ॥
 कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कंठकूजनम् ॥
 कोठानां श्यावरक्ताना मडलानां च दर्शनम् ।
 मूकत्वं स्रोतसां पाको गरुत्वमुदरस्य च ॥
 चिरात्पाकश्च दोषाणा सन्निपातज्वराकृतिः ।
 दोषे प्रवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥
 सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ।
 सप्तमे दिवसे ग्राप्ते दशमे द्वादशेपि वा ॥
 पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ।
 पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् ।
 हन्ति विमुञ्चति पुरुषं त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥
 सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
 एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
 शोथस्संजायते तेन काश्चिदेव प्रमुच्यते ।
 ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा
 ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
 क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः

सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥
 त्रयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः ।
 आमानुवद्धा ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः ।
 जनयन्ति महाघोरमभिन्यासज्वरं दृढम् ।
 स्रस्तन्नेत्रे प्रसुप्तिश्च न चेष्टां काश्चिदीहिते ॥
 न च दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने ।
 न घ्राणरसनास्पर्शाच्छब्दान्वा नैव बुध्यते ॥
 शिरश्च लुप्यतेऽभीक्ष्णमाहार नाभिनन्दति ॥
 कूजते तुद्यते चैव परिवर्तनमहीते ।
 अल्पं प्रभापते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ॥
 प्रत्याख्येयः स भूयिष्ठं कश्चिदेवात्र सिध्यति ।
 सन्निगश्चान्तकश्चैन रुग्णश्चित्तविभ्रमः ॥
 शाताङ्गस्तन्द्रिकः प्रोक्तः कण्ठकुब्जश्च कर्णकः ।
 विख्यातो भुग्ननेत्रश्च रक्तपीवी प्रलापकः ।
 जृम्भकश्चेत्यभिन्यासः सन्निपातास्त्रयोदश ॥
 इति चरकात् ।

अभिघाताभिपङ्गाभ्यामभिचाराभिशापजः ।
 आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वन्त विभावयेत् ॥
 श्यावास्यता विपकृते तथातीसार एव च ।
 भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥
 औषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमगुस्तथा ।

कामजे चित्ताविभ्र शस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥
 हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ।
 भयात्प्रलाप शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥
 अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ॥
 भूताभिपंगादुद्वेगो हास्यं रोदनकम्पने ।
 कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।
 भूताभिपंगात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
 दोषोत्प्लोहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥
 धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ।
 य स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
 वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ।
 सन्ततो रसरक्तस्थस्सततो रक्तधातुगः ॥
 भिषजा स च विज्ञेयस्सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
 मेदोगतस्तृतीयोऽहि त्वस्थिमज्जागतः पुनः ॥
 कुर्याच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ।
 सप्त ह वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
 सन्तत्यां यो विसर्गी स्यात्सन्ततस्स निगद्यते ।
 अहोरात्रे सन्ततको द्वौ कालावनुवर्तते ।
 अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रमेककालं प्रवर्तते ॥
 तृतीयकस्तृतीयोहि चतुर्थोहि चतुर्थकः ॥
 दिनद्वयमातिक्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ।

केचिद्धृताभिपंगोत्थं वदन्ति विषमज्वरम् ॥
 अधिशेते यथा भूमि बीजं काले प्ररोहति ।
 अधिशेते तथा धातून् दोषः काले प्रकुप्यति ॥
 स वृद्धि बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
 चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकवलक्षणात् ॥
 कफापित्तात्रिकग्राही पृष्ठ वातकफात्मकः ।
 वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविध स्यात्तृतीयकः ॥
 चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
 जङ्घाभ्यां श्लेष्मिक पूर्व शिरसोऽनिलसम्भवः ॥
 विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्यय ॥
 अस्थिमज्जागतो दोषश्चातुर्थकविपर्ययः ॥
 स मध्ये ज्वरयत्याहि आद्यन्ते च विमुञ्चति ।
 तत्र द्वयहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ॥
 नित्यं मन्दज्वरो रूक्ष-शून्य-कृच्छ्रेण सिध्यति ।
 स्तब्धांगः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकी ॥
 प्रालम्पान्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण वा ।
 मन्दज्वरो विलेपी च स शीतः स्यात्प्रलेपकः ॥
 श्वासो मूर्च्छा रूचिर्दृष्टिस्तृष्णा तीक्ष्णविग्रहाः ।
 हिक्काकासागभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥
 बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्यो नुपद्रवः ।
 हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलान्बहुलक्षणः ॥
 ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।

विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतिनोपि वा ॥

शीतादिनोन्तरुणश्च ज्वरेण म्रियते नर ।

देहो लघुव्याधिगतकुममोद्गतापः

पाको मुखे करणसोष्ठवमव्ययत्वम् ।

स्वेदक्षयः प्रकृतियोगमनोन्नलिप्सा

कण्ठश्च मूर्ध्नि निगतज्वरलक्षणानि ॥

इति ज्वरनिदानाधिकारः ।

अथ ज्वरातीसारस्य निदानं चिकित्सितं चाह-

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक्पृथक् ।

तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुन ॥

लघनमुभयोरुक्तं मिलितं कार्यं विशेषतस्तद्वत् ।

उत्पलपष्टिकसिद्ध लाजामण्डादिकं सकलम् ॥

पृष्टिपर्णाबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।

ज्वरातीसारयोः पेयं पिवेच्चांम्लश्रितं नर ॥

इति उत्पलपष्टिकाद्यः ।

नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बामृतवत्सकैः ॥

सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ।

इति नागरादिकाथः ।

पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्ता पर्पटकामृताः ।

जयत्याममतीसार सज्जरं समद्दोषधम् ॥

इति पाठादिकाद्यः ।

ह्रीवेरातिविषामुस्ताविल्वनागरधान्यकम् ।

पिवेद्विथावि बन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥

सरक्तं हृत्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ।

इति हीवेरादिः ।

पञ्चमूलीवलचित्वगुडूचीमुस्तनागरैः ।

पाठाभूनिम्बहीवेरकुटजत्वक्पले शृतम् ॥

हन्ति सर्वानतीसाराञ्ज्वरदोषं वमि तथा ।

सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥

पञ्चमूली तु सामान्या योज्या वाते कनीयसी ।

पञ्चमूली तु महती वातश्लेष्माधिके हिता ॥

इति पञ्चमूल्यादि ।

किराताब्दामृताविश्वचन्दनोदीच्यवत्सकैः ।

शोथातीसारश्मन विशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥

इति ज्वरातीसारचिकित्सा ।

लघनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले ॥

विज्वरत्वं लघुत्व च क्षुच्चैवास्यापजायते ।

सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सामे विशेषतः ॥

वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ।

भेषजं ह्यामदोषेषु भूयो वर्द्धयति ज्वरम् ।

शोधनं शमनीयं च करोति विषमज्वरम् ।

विनापि भेषजैर्व्याधि पथ्यादेव निवर्तते ॥

नतु पथ्याविहीनस्य भेषजानां शक्तेरपि ।

रक्तशाल्यादयः शस्ता पुराणाः पाष्टिके सह ॥
 यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरिताना ज्वरापहम् ।
 कफवातज्वरे देय जलमुष्ण पिपासवे ॥
 पित्तमद्यविपोत्थेषु तिक्तके शृतशीतलम् ।
 मुस्तापर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ॥
 शृतशीतजलं दद्यात्पिपासाज्वरशान्तये ।
 उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षेस्तु मध्यमा ॥
 जघनस्य पलाद्धेन स्नेहकाथौपधेषु च ।
 मृदौ चतुर्गुण वारि कठिनेऽष्टगुणं मतम् ॥
 कठिनात्कठिनं यच्च तत्र पोडशिकंजलम् ।
 पायथेदातुरं सात्प्यं पाचनं सप्तमेऽहनि ॥
 नागरं देवकाष्ठं च धान्यकं बृहतीद्वयम् ।
 दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरिताना ज्वरापहम् ॥
 सर्वज्वरेषु इदमनिपिद्धं पाचनम्—
 किरातकामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥
 सस्तिराकलशीविश्वे काथो वातज्वरापहः ।
 पिप्पलीसारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेण्यभि ॥
 कृत कपाय सगुडो हन्याच्चानिलजं ज्वरम् ।
 सक्षौद्रं पाचनं पैत्ते तिक्ता चेन्द्रयनैः कृतम् ॥
 दुरालभापर्पटकप्रियंगुभूनिववासाकटुरोहिणीनाम् ।
 काथं पिवेच्छर्करयावगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्त ॥

एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यादि युज्येत चंदनोदीच्यनागरैः ॥

इति वाग्भटात् ।

हर्म्यं शुभ्राभ्रसंकाशं शशांककरशीतले ।
मलयोदकसिचे वा स्वप्यात्पित्तज्वरी नरः ॥
त्रिफलातिविषा मुस्ता क्रमुकं सकलिंगकम् ।
पटोलारग्वधं चैव रोहिणीचित्रकं समम् ॥
काथः क्षौद्रयुतः श्लेष्मज्वरकासगलामये ।
आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ॥
सर्वज्वरकफातंकभेदी दीपनपाचनः ।
कटफलं पौष्करं कृष्णा शृंगी च मधुना सह ॥
श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ।
सटी पुष्करमूलं च भार्ज्जी शृंगी दुरालभा ॥
गुडूची नागर पाठा किरातं कटुरोहिणी ।
एष शुंघ्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ॥
कासहृद्ग्रहपाश्वातिश्वासे तंद्रौ च शस्यते ।

इति शुंठ्यादिः ।

भूनिवदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तद्रवीजधनिकेभकणाकपायः ।

तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमपिलं ज्वरमाशु हन्ति ।

इत्यष्टांगः ।

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैधवैः ॥
अंजनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलागन्धैः ॥
कर्णमूले यदा शोफ सन्निपातज्वरे गते ।
जायते तत्र कर्तव्यं नाशन रक्तमोक्षणम् ॥
लेहाश्च कफनातन्नाः कार्याः सकवलग्रहाः ।
इति संनिपातः ।

ज्वराश्च विषमाः सर्वे संनिपातसमुद्भवाः ॥
यथोत्त्रणस्य दोषस्य तेषां कार्यं चिकित्सितम् ॥
पटोलकटुकामुस्तापथ्यानां मधुकस्य च ।
त्रिचतुः पञ्चमः काथो विषमज्वरनाशनः ॥
काथः संततके तित्तापटोलसारिवाचनम् ।
तृतीयके स्याद्द्विनिवगुडूचीनागरं धनम् ॥
पटोलद्रव्यं वा द्राक्षा मुस्तानिवफलत्रिकम् ।
अन्येद्युष्के द्व्यन्तरेषु गुडूच्यामलकं धनम् ॥
वासाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥
पिबेत्पर्पटकं काथः गुडूच्या वासकस्य च ।
त्रिफलास्वरसं वापि श्लेष्मिके विषमे ज्वरे ॥

निदिग्धिकानागरकामृतानां

क्वाथं पिबेन्मित्रितं पिप्पलीकम् ।

जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमांद्यादितपीनसेषु ॥

रुद्रजटा गोशृगं विडालविष्टोरगस्य निर्मोकः ।

मदनफलभूतकेशीवंशत्वष्टुद्रनिर्माल्यम् ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकछागलरोमाणि सर्पपां सवचाः ।

समाहिगुनिवपत्राः समभागाच्छागमूत्रसंपिष्टाः ॥

धूपनविधिनाऽशमयत्येते सर्वज्वरान्नियतम् ॥

ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारापनोदनो धूपः ।

इति ज्वरे धूपः ।

मंजिष्ठा च हरिद्रा च देवदारुहरीतकी ।

शृंगवेर ह्यतिविषा वचा कटुकरोहिणी ॥

हिगुनश्चाक्षमत्रिण तात्सिद्धमवतारयेत् ।

एतन्मांजिष्ठकं सर्पिर्बहुरोगान्नियच्छति ॥

हिक्कां श्वासं ज्वरं कुष्ठं ग्रहणी पांडुरोगताम् ।

प्रमेहमधुमेहांश्च कृमीन्गुल्ममरोचकम् ॥

कासं शोषमुदावर्तमपस्मारं तथैव च ।

अशांसि श्वयथुं चैव गंडमालामथोदरम् ॥

इति वेलज्वरे मांजिष्ठं घृतम् ।

लाक्षारसं समादाय तैलप्रस्थ चतुर्गुणम् ।

मस्तुनश्चाढकं दद्याद्बव्यैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ॥

मधुकेन हरिद्राभ्यां मुस्तेन सह मूर्चया ।

रास्रया कटुरोहिण्या चंदनेनाश्वगंधयो ॥
 शताह्वया च कुष्ठेन हरेण्वा देवदारुणा ।
 मंजिष्ठा पद्मकोशीरवलामांसीभिरेव च ॥
 तत्सिद्धमथ पूत च स्थापयेद्भ्राजने शुभे ।
 जीर्णज्वरपरीतानां क्षीणानां शोषिणां तथा ॥
 विषमज्वरमोक्षार्थं श्वासक्रासादिताश्च ये ।
 गुर्विणीनां च नारीणां बालानां शुष्मतामपि ।
 तैलं लाक्षादिकं नाम सर्वज्वरग्रहापहम् ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपशमे तथा ।
 गन्धवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥

कालिकातः ।

किराततितं त्रिवृदंबुपिप्पली
 विडगविश्वे कटुरोहिणी शिवा ।

प्रपत्तिमुष्णं सकलज्वरापहं प्रबंधन जाठरजातवेदसः ॥

विगतकुमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
 युक्तं प्रकृतिसत्त्वैश्च विद्यात्पुरुषमज्वरम् ॥
 व्यायामं च व्याय च स्नानं चक्रमणानि च ।
 ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥

इति श्रीतम्रखंशावतसारिष्ठुतमैरवश्वीरसिंहदशविराचने
 वीरसिंहावलोकने अथ ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकानुबोक्त-
 प्रयोगे ज्वराधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्यातीसारस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण
हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । यदुक्तं जातके सारावल्यां च-
वृद्धभमतिसारयुतं बहुभक्षं नि रं प्रियालापम् ।
जनयति रविणा दृष्टः सौरग्रहे बाधनः पुरुषम् ॥

अन्यच्च-

शस्त्रपातनभेदश्च ज्वरातीसारपीडनम् ।
शत्रुसंगोऽथनाशः स्याच्छनेरन्तर्गते तमे ॥
छिद्रस्थाविदुशुक्रौ चेदतीसारं विनिर्दिशेत् ।
तत्र चेत्सकुजः शुक्रः कुरुते मलपातनम् ॥

अष्टमस्थयोऽविदुशुक्रयोः प्रीत्यै वक्ष्यमाणं जपहोमा-
दिकं विधेयम् । शनिग्रहे रविदृष्टस्य बुधस्य बाधोपशान्तये
तत्प्रतीकारकं दानादिकमाह । उद्बुध्यस्वेतिमंत्रस्य जपः
तिलैरपामार्गस्य समिद्धिश्च जुहुयात् हमेदानं च दद्यात्
स्नानं च । यदाह श्रीपातिः ।

गोमयाक्षतफलैः सरोचनैः क्षौद्रशुक्तिभ्रमूलहेमभिः ।
स्नानमुक्तमिदमत्र भूभृतां बाधनाशुभाविनाशनं बुधैः ॥

अंगेसुवर्णं धार्यम् । शनेरन्तर्गते राहौ अतीसारदर्शने
च कयानश्चित्र इतिमंत्रेण शक्त्या जपः । तिलदूर्वासमि-
द्धिश्च होमः । खड्गदानम् । राजावर्त्तपरिधानम् । शनैश्चरो-
क्तं स्नानमशिततिलाजनेत्यादिभिरौषधैरिति ॥ अथाती-
साररोगस्य कर्मविपाकमाह । अश्रुपशमी अतीसारी
भवति तडागभेत्ता च । यदुक्तं पद्मपुराणे ।

‘अतीसारी च भवति यस्मैताम्रिविनाशक’ इति ॥
 सोमिरस्मीत्यृचं जपेत् यथोक्तमेव दशसहस्रसंख्यया
 तिलाज्यद्रव्येण जुहुयात् हिरण्यं दद्यात् । अन्यच्च यथाह
 बोधायन ॥

सुवर्णेनाय ताम्रेण कुर्यात्प्रतिकृतिं बुधः ।
 वह्नेर्विभवसारेण पलेनाद्वैन वा पुन ॥ इति ॥
 वह्निप्रतिकृतिलक्षणं तु लोकपालप्रसंगेन ब्रह्मांडदा-
 नेन दाशतम् ॥

तथा ज्वालाकुलां रक्तचंदनेन विलेपिताम् ।
 रक्तवस्त्रेण सवीता मेघस्योपरि सस्थिताम् ॥
 रक्तमाल्यैस्तु संछन्ना मुक्तादामपरिष्कृताम् ॥
 कनकाचलवर्णाभां द्वादशार्कनिभा शुभाम् ॥
 ब्रह्मचर्यान्विते निग्रे तपोनिष्ठेऽग्निहोत्रिणि ।
 अंगुलीयकवस्त्राद्यैर्भूषिते तां निवेदयेत् ॥
 मंत्रेणानेन विविमदग्निप्रीत्यर्थमाहृत ।
 त्रेतारूपोमिरीडचस्त्वर्भंतश्चरसि वे नृणाम् ॥
 त्व वेत्सि प्राक्तन पापमतीसार विनाशय ।
 एवं कृत्वा नर सम्यगतीसारं व्यपोहति ॥
 निरोगश्च सुखी नित्यं दीर्घमायुश्च विदति ।
 इत्यतीसारहरवह्निमूर्तिदानम् । अथातीसारे
 सानिदानं चिकित्सतमाह रुग्णिनिश्चयात् ॥

शम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धं शकृन्मिश्रो वायुनाधः
प्रणुन्नः । सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं पाद्विधं तं
वदन्ति ॥ एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्य पृष्ट
आमेन चोक्तः । हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगान्नावशादानि-
लसंनिरोधात् ॥ विद्वभंगमाध्मानमथाविपाकोभविष्यत-
स्तस्य पुरःसराणि ।

लघनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्यपि च ॥

अथ वृद्धसग्रहात्—

धान्योदीच्यसृतं तोयं तृष्णादाहातिसारिणे ।
ह्रीवेरशृंगवेराभ्यां मुस्तापपटकेन वा ॥
बिल्वगोक्षुरकैरंड्यवकाजिकसाधिता ।
आमातीसारशूलघ्नी मधुयुक्ता हरीतकी ॥
बिल्वशक्रयवाभोजनागरातिविपाकृतः ।
कपायो हृत्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥
सक्षौद्रातिविपा पिष्टा वत्सकस्य फलं त्वचम् ।
तंडुलोदकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारक्षुत् ॥
सर्ववत्सकः सातिविषः सबिल्वः
सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कपायः ।
सामे सशूले सहशोणिते च
चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥
धान्यनागरमुस्तं च बालकं बिल्वमेव च ।

आमशूलविवंधघ्न पाचनं वह्निदीपनम् ॥
 अनेदनं सुसंपक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥
 त्वक्पत्रं दीर्घवृंतस्य पद्मकेसरसंयुतम् ।
 काश्मरीपद्मपत्रैश्च वेष्ट्य सूत्रेण तं दृढम् ।
 मृदावलितं सुकृतमंगारैस्तद्धि पाचयेत् ।
 स्विन्नमुद्धृत्य निष्पात्य रसमादाय तं ततः ॥
 शीतं कृत्वा मधुयुतं पाययेदतिसारिणम् ।
 तित्तिरं लुंचितं सम्यङ्निष्कृष्टं तच्च पूरयेत् ॥
 न्यग्रोधादित्वचः कल्कैर्वध्वा पक्व च पूर्ववत् ।
 रसमादाय तस्याथ सुस्विन्नस्य समाक्षिकम् ॥
 शर्करासहितं शीतं पाययेत्तोदुरामयी ।
 एषं प्ररोहैः कुर्वीत वटादीनां विधानवित् ॥
 पुटपाकान् यथायोगान् जाग्रतोपहिताच्छुभान् ।
 मुस्तावत्सकवीजं मोचरसो बिल्वघातकी लोध्रम् ।
 माथितगुडसंप्रयुक्तं गंगामपि बाहिनीं रुध्यात् ॥

तुलामथाद्रौ गिरिमल्लिकाया संकुट्य पत्त्या रसमा-
 ददीत । तस्मिन्सुपूते पलसंमितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह
 शाल्मजेन ॥ पाठासमगातिर्विपासमुस्त बिल्वं च पुष्पाणि
 च धातकीनाम् । प्राक्षिप्य भूयो विपचेच्च तावद्दार्ढ्यप्रलेपः
 स्वरसस्तु यावत् ॥

पीतस्त्वसौ कालविदाजलेन मंडेनवाऽजापयसाथ वापि ।
निहंति सर्वं त्वतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा ॥
दोषग्रहण्याविविधंचरक्तं पित्तं तथाशांसे सशोणितानि ।
असृग्दरं चैवमसाध्यरूपं निहंत्यवश्यं कुटजाष्टकोयम् ॥

यथामृत तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम् ।
चिरोत्थितेषु तत्पेयमपां भागैस्त्रिभिः शृतम् ॥
अर्धावर्तं चतुर्थांशमष्टभागावशेषितम् ।
अतीसारेषु पानीयमधिकस्याधिकं फलम् ॥
वायुः प्रवर्ततेऽधस्तादधं वातश्च गच्छति ।
यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्तस्योदरामयः ॥

इति श्रीतोमरवशावतसरिपुमृतमैखश्रीवीरार्तिहृदेववि-
राचिते वीरार्तिहावल्लोके ग्रंथे ज्योतिःशास्त्रकर्मवि-
पाकयुर्वेदोक्तप्रयोगेऽतीसाराधिकारः ॥

अथ ग्रहणीरोगस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह
यदुक्तं सारावल्या—

प्रचुरामित्रस्तीक्ष्णो मृदुकायाग्निर्मदालसश्चंद्रे ।
पष्ट चोदररोधकभावेः परिपीडितो भवति ॥

अन्यच्च जातके ।

क्षणिदुदशायोगे चिह्नान्येतानि लक्षयेद्विद्वान् ।
उदरामयज्वरशिरानेयनोत्क्लेशः प्रजायते पुंसाम् ।

अत्र उदरामया ग्रहण्यादयः तदुपशान्तये चंद्रप्रीतये
जपहोमादिकं कुर्यात् । इमं देवा इति मंत्रेण जपः स्व-
शाखोक्ततल्लिगमंत्रेण वा व्याधितारतम्येन तिलाज्यप-
लाशसामिद्भिर्होमः शंखदानं च स्नानं च ।

यथाह श्रीपतिः-

पंचगव्यगजदानविमिश्रे- शंखशुक्तिकुमुदस्फटिकैश्च ॥
शीतरश्मिकृतवैकृतहंतस्नानमेतदुदितं नृपतीनाम् ॥

भुजाभ्यां मुक्ताफलं धार्य पायस नेवेद्यं निवेदयेत्
तेनोपशान्तिर्भवति । अथ ग्रहणीरोगस्य कर्मविपाक-
माह । यः पुनः तुष्टां भार्यामनन्यगतिका कारणमन्तरेण
परित्यजति सः जन्मान्तरे संग्रहणीरोगवान् भवति
शिवसंकल्पसूक्तमष्टोत्तरसहस्रं जपेत् मधुहिरण्यं च
दद्यात् ॥

साध्वी भार्या च यो मर्त्यः परित्यजति कामतः ।

ग्रहणीरोगसंयुक्तः सदा भवति मानवः ॥

शिवसंकल्पसूक्तेन जपेदष्टोत्तरं शतम् ।

इति शिवगीतावचनात् ।

धेनुं सदक्षिणां दद्यात्सवत्साभरणान्विताम् ।

पयस्विनीं गुणोपेतां ब्राह्मणाय विशेषतः ।

पद्मपुराणे ग्रहण्यपनुत्तय आह गौतम -

धेनुं पयस्विनीं दद्यात् घण्टाभरणभूषिताम् ।

हेमशृंगीं रौप्यसुरां वासोभिर्वैष्टितां नरः ॥
 नवधान्यैः समायुक्तामेकैकं द्रोणपञ्चकम् ।
 सहिरण्यां तु गां दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 अलोलुपाय शान्ताय धर्मज्ञाय विशेषतः ।
 होमं च पूर्ववत्कुर्यात्समिदाज्यचरुत्कटैः ॥
 तस्मै हुतवते दद्यात्पूजितायांगुलीयकैः ।
 गां कृष्णां कृष्णरूपाय मन्त्रेणानेन रोगवान् ॥
 देवकीपुत्र चाणूरकंसारिप्रविनाशन ।
 नाशय ग्रहणीं कृष्ण गोपीजनमनोहर ॥

इति दानमन्त्रः ।

मन्त्रेणानेन दानेन ग्रहणी शान्तिमृच्छति ।
 तस्मादेतच्च कर्तव्यं ग्रहणीरोगिणा सदा ॥
 इति ग्रहणीहरधेनुदानविधिः । अथ ग्रहणीरोगरय
 सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ।
 अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ।
 भूय संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
 एकशः सर्वशश्चापि दोषैरत्यर्थमूर्च्छिते ।
 सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
 पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्वद्ध मुहुर्द्रवम् ।
 ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदाविदो जनाः ॥
 प्रष्टी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।
 प्रकामाशयमध्यस्था ग्रहणीं तां निदुर्व्वः ॥

ग्रहणीमाश्रित दोषमजीर्णं पदुपाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्याम च निरेचयेत् ॥
 कपित्थविल्वचांगेगीतक्रदाडिमसाधिता ।
 यवागू पाचयत्यामं शकृत्संवर्तयत्यापि ॥
 लघुना पचमृलेन पचकालेन पाचयेत् ।
 अन्नानि कल्पयेद्विद्वान् विल्ववृक्षाम्लदाडिमैः ॥
 ग्रहणीदांपिणा तक्र दीपनं ग्राहि लाघनम् ।
 अम्ल भधुरपाटित्नात्र च पित्तप्रकोपनम् ॥
 श्रीफलशलादुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ।
 ग्रहणीगदमत्युग्र तक्रभुक् शीलितो जयति ॥
 नागरातिविषा मुस्ता काय स्यादामपाचनः ।
 चूर्णं हिङ्गमृष्टक चापि वातिकेष्टपल घृतम् ॥
 नागरातिविषा मुस्ता धातकी सरसांजनम् ।
 वत्सकत्वक्फल विल्व पाठा कटुकरोहिणीम् ॥
 पिवेत्समाशक चूर्णं सक्षौद्र तडुलांबुना ।
 पैत्तिके ग्रहणी दोषे रक्त यस्योपपेक्ष्यते ॥
 अशांस्यथ गुदे शूल जपेच्चैव प्रसाहिकाम् ।
 नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णाग्नेयेण पूजितम् ॥
 जलमष्टगुण दद्यात्पल कडिततडुलान् ।
 भावयित्वा ततो देय तडुलोदककर्मणि ॥
 त्र्युपणत्रिफलाकल्के विल्वमात्रे गुडात्पले ।
 सर्पिपोष्टपल दत्त्वा मात्रा मन्दानिलः पिवेत् ॥

विश्वोपधस्य गर्भेण दशमूलजल शृतम् ।

घृत निहति श्वयथुं ग्रहणी सामजामपि ॥

यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।

मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥

वृक्षाम्लधातकीकृष्णविल्वदाडिमदीप्यकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणीकृतैः ॥

चूर्णोतिसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् ।

क्वासश्वासाभिसादार्शः पीनसारोचकान् जयेत् ॥

वाग्भटादतीसारे कपित्थाष्टकं चूर्णम् ।

कर्पोन्मिता तु गोक्षीरी चातुर्जात द्विकार्पिकम् ।

यवानीधान्यकाजार्जग्रथिव्योप पलांशकम् ॥

पलानि दाडिमस्याष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ।

गुणैः कपित्थाष्टकञ्चूर्णोय दाडिमाष्टकः ॥

समशर्करो द्विगुणशर्करो वा । इति वाग्भटादतीसारे
दाडिमाष्टक चूर्णम् ॥

इति श्रीतोमरवशावतसरिपुभृतभैरवश्रीवीरसिंहदेववि-

रचिते वीरसिंहावलोकने अथ ज्योतिःशास्त्रे कर्मवि-

पाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे ग्रहण्याधिकारः ॥

अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणाशोरोगप्रयोगमाह-

यदुक्तं जातके-

कर्कटकस्थे भानौ स्वपुत्रदृष्टे पुमान् पिशुनः ।

दुर्नामकुष्ठरोगैरभिभूतो निर्दयो विगतलज्जः ॥

कर्कस्थितस्य शनिदृष्टस्य सूर्यस्य बाधोपशान्तये
जपदानादिविधिमाह आकृष्णोति मन्त्रेण जपः ।
तिलार्कसमिद्धृतैर्होम गुडौदनैवेद्यं व्याधितारतम्येन
यथोक्तां धेनुं च दद्यात् स्नानं च ।

यथाह श्रीपतिः—

मनःशिलैलासुरदारुकुंकुमेरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः ।
सताम्रपुष्पैर्विपमस्थिते रवौ शुभावह स्नानमुदाहृत बुधैः
विद्रुम च धार्यम् । अथाशौरोगस्य कर्मविपाकमाह—
तत्प्रतीकार च। वेतनमादाय योऽध्यापयत्यर्चयति जुहोति
जपति स अशौरोगवान् भवति स कृच्छ्रातिकृच्छ्र
चान्द्रायणानि कृत्वा पुरुषसूक्तम् उद्यन्नमृतम् विवस्व-
द्भृदयं वा अग्निवर्णामित्यादिसूक्तम् व्याधिगुरुलघुभेन
वापेक्षया जपेत्, सघृत हिरण्यं च दद्यात् । श्रोत्रियाय
कुटुंबिने कुटुंबपर्याप्त धनं दद्यात् एतन्महाधनिविषयम् ।

श्रोत्रियाय कुलीनाय ह्यर्थिने च विशेषतः ।

असाध्यव्याधिना ग्रस्तो धनं दद्याद्विशंपते॥

इति ब्रह्मगीतावचनात् । इत्यशौघप्रतीकारः । पद्मपु-
राणे । अर्शवान् गोवधो मर्त्यः ।

बौधायनः—

सौवर्णां गां प्रकुर्वीत पलेनाद्धेन वा पुनः ।

वित्तशाल्यं न कुर्वीत विभवे सति रोगवान् ॥

हेमशृंगी रोप्यसुरी नानावस्त्रैरलकृताम् ।

ग्रहाणामुपरि स्थाप्य धनधान्यानि विन्यसेत् ॥
 होमस्तु पूर्ववत्कार्यो गोविदप्रीतये हितः ।
 इदं विष्णुः प्रभुर्विष्णुर्विण्णोः सूक्तमिति क्रमात् ॥
 समिदाज्यचरु हुत्वा पूर्णाहुतिस्तदेव हि ।
 ततस्तां शुचिमात्रोगी ब्राह्मण वेदपारगम् ॥
 श्रुतवृत्तोपसपन्न कुलीन धर्मवादिनम् ।
 वृद्ध ज्ञानोपसंपन्न निरुद्वेगकर नृणाम् ॥
 भक्त्या स्वयं समानीय पूजयेत्प्रीतये द्विजम् ।
 अंगुलीयकवस्त्राद्यैरुपानच्छत्रकैरपि ॥
 मन्त्रेणानेन तत्पात्रं दद्याद्रोगी जितात्मवान् ॥
 गोविदं मनसा ध्यायन् गवां मध्ये स्थितं शुभम् ॥
 वर्हापीडकसयुक्तं वेणुवादनतत्परम् ।
 गोपीजनैः परिवृतं वन्यपुष्पावतसकम् ॥
 गोविदगोपीजनवल्लभेश कंसासुरघ्न त्रिदिवेद्रव्यं ।
 गोदानतृप्तः कुरु मे दयालो अशोविनाश क्षयितारिवर्ग ।
 दानेनानेन नितरामर्शः संजायते क्षयम् ।
 तस्मात्कुर्यात्प्रयत्नेन सुखार्थी ह्येतदर्शांसि ॥
 इत्यशोघ्नः सुवर्णगोदानविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्याशोरोरोगनिदानं चिकित्सितमाह
 रुग्निनिश्चयात् ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ।
 अशांसि पट्टप्रकाराणि विन्ध्याद्बुद्धवल्लिखये ॥

दोषास्त्वद्द्रमांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसांकुरानपानादौ कुर्वत्यर्शांसि तान् जगुः ॥
कालिकतः-

तत्रार्शसाधुपादिशति चतुः प्रकार-
मारोग्यमेकमगदैरपरं च शस्त्रैः ॥
क्षारेण चान्यदनलेन चतुर्थमित्थ-
मित्यामयैककृतिनः किल सुश्रुताद्याः ॥

अर्शोतिसारग्रहणीविकारा प्रायेण चान्योन्यानिदान-
भूताः । मदेनले संप्रभवति सर्वे दीप्ते तु शान्तिं सहसा
व्रजति ॥

यद्वयोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शांसि ॥
वृन्दसग्रहात् ।-
वातातिसारवद्भिन्नवर्चस्यर्शास्युपाचरेत् ॥
उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानिवासकृत् ।
प्रवृत्तबहुलास्त्राणि पित्तशोणितनाशनैः ॥
विड्बिबधे हितं तक्रं यवानीविश्वसयुतम् ॥
न प्ररोहति गुदजा पुनस्तक्रसमाहता ॥
स्रोतः सु तक्रमुक्तेषु रसः सम्यगुपैति यः ।
तेन पुष्टिर्बलवर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥
वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्त्तते ।
सगुडा पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम् ॥
त्रिवृद्धतीयुता वापि भक्षयेदनुलोमिकाम् ।

तिलारुष्करसंयोग भक्षयेदग्निवर्द्धनम् ।
 कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शां नाशन परम् ।
 तिलभल्लातक पथ्यागुडश्चेति समांशकम् ॥
 दुर्न्नामश्वासकासघ्न स्त्रीहृपांडुज्वरापहम् ।
 मृष्टित सूरण कंदं पक्त्वाग्नौ पुटपाकवत् ॥
 अद्यात्सतैललवण दुर्न्नामविनिवृत्तये ।

सनागरारुष्करवृद्धदारुकं गुडेन यो मोदकमत्स्युदारकम् ।
 अशोपदुर्न्नामकरोगदारक करोति वृद्ध सहसैव दारकम् ॥
 लाक्षा हरिद्रा मजिष्ठा मधुक नीलमुत्पलम् ।
 अजाक्षीरेण सपीत रक्तजाशोविनाशनम् ॥
 नवनीततिलाभ्यासात्केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
 दधिसारमथिताभ्यासाद्बुद्ध्या शाम्यन्ति रक्तवहा ॥
 रास्नामेरंडमूलं च मधुकं देवदारु च ।
 यवचूर्णेन युक्तानि यवचूर्णेन साधयेत् ॥
 तेनोपनाहं कुर्वीत स्वेदयेच्च पुनः पुनः ।
 तेनार्शांसि सम यांति वेदना च निवर्त्तते ॥
 शिरीषबीज द्वौ क्षारौ लागली सेंधवं वचा ।
 स्नुहीक्षीरेण पिष्टानि गवा पित्तेन भावयेत् ॥
 अर्शांसि लेपयेत्तेन सप्तरात्रं पुनः पुनः ।
 लिप्तान्येतेन सर्वाणि विनश्यति न सशय ॥
 त्रिवृत्तेजोवती दत्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं सटी ॥
 गवाक्षी मुस्तविश्वाब्दविडंगानि हरीतस्त्री ॥

पलोन्मितानि चैतानि भञ्जातकपलाएकम् ।
 वृद्धदारात्पलान्यष्टौ. षोडशैव तु सूरणात् ॥
 जलद्रोणद्वये काथ्य चतुर्भागावशेषितम् ।
 पूतं रसं तु तं दत्त्वा कायेभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥
 लेहं पचेद्विषं तावद्यावद्वर्षाप्रलेपनम् ।
 अपतीर्य ततः पश्चाद्गुणानिमात्रानि दापयेत् ॥
 त्रिवृत्तेजोवती कन्द चित्रक द्विपलाशकम् ।
 एलात्वक्पत्रनागाह प्रत्येकं चापि पट्टपलम् ।
 द्वात्रिंशत्पलिकं चेह चूर्णं कृत्वा प्रदापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाशनं ॥
 पचगुल्मान् प्रमेहाश्च पाण्डुरोग हलीमकम् ।
 जयेदशांशि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥
 दीपयेद्ब्रह्मणीमेव यक्ष्माणं चापकर्षति ।
 पीनसे च प्रतिश्याये आह्वयाते तथैव च ॥
 अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामानि हरत्याशु दृष्टो वारसहस्रजः ॥
 भवत्यनेन पुरुषः शतमर्यं निरामयः ।
 दीर्घायुपश्च जननो वलीपलितनाशनः ॥
 रसायनवरश्चैव मेधावर्धन उत्तमः ।
 गुडः श्रीवाहुशालोय दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥
 इति वाहुशालो गुडः ।

पथ्या पञ्चपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥
 पलानि वृद्ध्या क्रमशो यवक्षार पलद्वयम् ।
 भल्लातकपलान्यष्टौ कदस्तु द्विगुणो मतः ॥
 द्विगुणेन गुडेनैषां वटकानक्षसमितान् ।
 एकैक भक्षयेत्प्रातस्तक्रमल्ल पिबेदनु ।
 वह्नि सदीपयत्याशु ग्रहणीपाण्डुरोगजित् ॥
 कांकायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
 कथितो वटको ह्येष गुदजानां विनाशनः ॥

इति कांकायनो मोदकः ।

त्रिफलादशमूलानि निःकुम्भानां पलपलम् ।
 वारिद्रोणे शृत पादशेष गुडतुलायुतम् ।
 आज्यभाडस्थित मास दन्त्यरिष्टो निषेवितः ॥

इति दन्त्यरिष्टः ।

गुदजकृम्युदावर्त्तग्रहणीपाण्डुरोगहा ।
 भल्लातकानि त्रिफला दन्ती चित्रकमेव च ।
 एतानि समभागानि सैन्धवं द्विगुणं भवत् ॥
 कपालाग्नौ भवेत्पक्वं मृदुना गोमयाग्निना ।
 एतत्कल्याणलवणं श्रेष्ठमशोविकारिणम् ॥

इति कल्याणलवणम् ॥

अथाह सुश्रुतार्यः ।

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः सदिस्वीजको ।
 तथैवाशांसि सर्वाणि वृक्षकारुण्फरो हतः ॥
 हरिद्रायाः प्रयोगेन प्रमेहा इव पोडश ।
 क्षाराम्निभ्यां निवर्तते तथा वृषगुदोद्भवा ॥
 घृतानि दीपनीयानि लेहायस्कृतयः सुराः ।
 आसवाश्च प्रयोक्तव्या वीक्ष्य दोषसमुच्छ्रितम् ।
 वेगावरोधः स्त्रीपृष्ठयानान्युत्कटकासनम् ।
 यथास्वं दोषलं चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥

इति श्रीतोमरवशात्तमरिपुस्तमैरश्रीवीरसिंहदेशिरचिते ग्रन्थे
 वीरसिंहावलोके ज्योतिःशास्त्रमर्मविपाका
शुभेदोक्तप्रयोगोर्शाधिकारः ॥

अथानुक्रमग्राप्तमजीर्णमंदाग्निप्रयोगं ज्योतिःशास्त्रा-
 भिप्रायेण दर्शयति । यदुक्तं जातके ।

अतिपरिभूतः कृपणः सहजयुतो मानवो भवति ।
 जीवे मंदाग्निः स्त्रीवियुतो दुश्चिक्वे पापकर्मा च ॥

अन्यच्च-

अल्पोदगाग्निपुस्त्वः परिभूतो दुर्बलोलसः पट्टे ॥

स्त्रीवियुतो रिपुहन्ता जग्नेः पुरुषोत्तिविख्यातः

तज्जनिताजीर्णमंदाग्निस्तत्प्रशान्त्यर्थं नत्प्रो-

जपहोमादिकं कुर्यात् । बृहस्पते अतिप्रो-

तिलाज्याश्वत्थसामोद्भिर्होमः । पतिवासोदानं स्नानं च ॥

मालतीकुसुमशुभ्रसर्पपेः पल्लवैश्च मदयतिकोद्भवैः ।

मिश्रमबु मधुकेन च स्फुटं वैकृतं गुरुकृतं निष्कृतं ॥

पुष्पराग मौक्तिकं वा धारयेत् । दध्योदनं नैवेद्यं निवेद्यम् ॥ अथाजीर्णमन्दाग्निजनितरोगे कर्माविपाकं तत्प्रतीकारश्च अन्नहर्ता त्वजीर्णवान् भवति अस्य प्रायश्चित्तम् उपवासत्रयं वयोऽवस्थानुसारेण कुर्यात् । अग्निरस्मीत्यनेन मन्त्रेण अष्टोत्तरसहस्रं जपेत् । चरुघृताभ्यां च जुहुयात् । यदुक्तमृग्विधाने—

यस्य भुक्तं न जीर्येत न तिष्ठेद्वा कथंचन ।

तस्यान्नस्यानुरोधत्वादग्निरस्मीत्यृचं जपेत् ॥

अथवा वार्धुर्पिकस्यान्नतरयं शूद्रस्य सवध्यन्नं भुक्त्वाऽजीर्णार्तः शूलव्याधिरोगवान् भवति ।

शूद्रस्यैव तु भुक्त्वान्नमन्नतरस्य द्विजस्य च ।

शूलव्याधिर्भवेन्नित्यमजीर्णमयपीडितः ॥

तत्रोपवासत्रयं कुर्यात् । शुद्धरजतपलत्रयसंमिश्रमन्नं श्रोत्रियाय कुटुंबिने दद्यात् । प्रकारान्तरेणापि गोमांस-
खादको मदञ्जराग्निर्भवति ॥ 'आग्निसूक्तं जपेन्नित्यं श्रीसूक्तं च विचक्षणः' इति वृद्धपराशरवचनात् । प्रकारान्तरमपि । यः पुनः कारणमन्तरेण गरं दत्त्वा प्रमादयति स मन्दाग्निमृतकल्पो जायते अतो रुद्रसूक्तेन चरुघृताभ्यामष्टोत्तरायुतं ॥ १ ॥ तामग्निवर्णामित्यष्टोत्तरशतं

जपेत् ' रोगमुक्तो भवेन्नर ' इति वचनात् चत्वारिंशद्वा-
हणान् भोजयेत् । प्रकारान्तरमपि यथाह बौधायनः ॥

अग्नेर्मान्द्य भवेत्तस्य यस्त्रेताग्निविनाशकः ।

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥

पलार्धेन तदर्धेन तदर्धेनाथ वा पुनः ।

राजतं कारयेत्सम्यग्गग्नेर्वाहनमुत्तमम् ॥

सौवर्णस्य सुरा कार्या श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।

श्वेतमाल्यैः श्वेतगन्धैर्धूपं दद्यान्मधूत्कटम् ॥

तंडुलोपरि सरथाप्य पुनः संपूजयेत्सुधी ।

तंडुलानां परिमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम् ॥

आग्नेय्या दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैरपि ।

वपस्ते विष्णवे इति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ॥

अग्नेन येत्याज्यहोमोप्यग्निनाग्निस्ति लाक्षतैः ।

मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण वह्निसंस्थापनं स्मृतम् ॥

अग्नेः प्रागुत्तरे देशे शुभं पात्रं च विन्यसेत् ।

प्रणीतामोक्षपर्यन्तं कृत्वा स्नानं विधीयते ।

आपोहिष्ठेति प्रत्यृचं हिरण्येति त्यृचं तथा ॥

पवमानानुवाकेन मार्जयेद्द्रोगिणं कुशैः ।

शन्नो वातानुवाकेन शान्तिर्वापि प्रकल्पयेत् ॥

तस्मै हुतवते रोगी प्राङ्मुखाय उदङ्मुखः ।

पूजिताय च शान्ताय दद्यादन्नं सदक्षिणम् ॥

देवानां यो मुखं हव्यवाहनं सर्वपूजितः ।

तस्य त्वं वाहन पूज्य देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः ॥

अग्निमान्द्यं पूर्वकर्म विपाकोस्य तु यन्मम ।

तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्निं प्रवर्धय ॥

इति दानमन्त्रः ।

एवं विप्राय यो दद्यादग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।

वडवानलवान्मर्त्यो जीवेद्वर्षशतं पुनः ॥

ततः स्वबन्धुभिर्विप्रैः स्नात्वा भुञ्जति मानवः ॥

इत्यग्निमान्द्यहरमेपदानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्याजीर्णरोगस्य सनिदानं चिकित्सि-
तमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विपमः समश्चेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोनिलः ॥

विपमो वातजान् रोगास्तीक्ष्णं पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान्कफसम्बान् ॥

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।

स्वल्पोऽपि नैव मन्दाग्नेर्विपमाग्नेस्तु देहिनः ॥

कदाचित्पच्यते सम्यक्कदाचिन्नं विपच्यते ।

मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥

तीक्ष्णाग्निरिति तं विन्द्यात्समाग्निं श्रेष्ठं उच्यते ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं रजस्थाने मारुतानुगम् ॥

तीव्रं प्रवृद्धयेदाग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ।

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैर्विशि ॥

अजीर्णं केचिदेच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ।

अजीर्णं पच्यते केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ॥

वदन्ति पष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ।

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नाविपर्ययाच्च ।

कालोपिसात्म्यं लघुचापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥

ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षितेन लब्धेन शुग्देन्यनिपीडितेन ।

प्रहर्षयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न पाकं लभते नरस्य ॥

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्सन्ति पृथगेऽनिलः ।

यस्याजीर्णेन सा वैद्योर्विपूचीति निगद्यते ॥

यत्रस्थमाम विरुजेत्तमेव देशे विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावतत शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥

यस्यानदन्तोष्ठनागोलपसज्ञश्चर्द्यदितोभ्यन्तरजातनेत्रैः ।

क्षामस्वरं सर्वाविमुक्तसाधिर्यायान्नरोसौ पुनरागमाय ॥

बृंहसग्रहात्-

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः ।

तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।

धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ॥

आममामप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनम् ॥

विष्टब्धे स्वेदनं कार्यं पेयं वा लवणोदकम् ॥

रसशेषे दिवास्वप्नो लंघनं वमनं तथा ।

व्यायामप्रमदाच्चवाहनरथक्रांतानतसिरिणः

शूलश्वासवतस्तृपापरिगतान् द्विक्कामरुत्पीडितान् ।

क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून्मदहतान्बृद्धान्नसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान्नरात्रिरशनान्काम दिवा स्वापयेत् ॥

पथ्यापिप्पलिसयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं भवेत् ।

मधुनोष्णोदकेनाथ मत्ना दोषगतिं भिषक् ॥

चतुर्विधमजीर्णं तु मन्दानलमथारुचिम् ।

आध्मानवातगुल्मं च शूलं चाशु नियच्छति ॥

आरोग्याचिन्तामणेः—

मातुलुगीजटाव्योष निशाबीजं करञ्जकम् ।

काञ्जिकेनाञ्जनाद्धन्याद्विपूचीमतिदारुणाम् ॥

दामोदरमतात्—

वराव्योपाग्निविलोमाविपाद्यैः सगुडैर्वटी ।

त्रिगुजा जीर्णशूलार्तिवातश्लेष्मगदापहा ॥

द्विगुभागो भवेदेको वचा द्विगुणिता भवेत् ।

पिप्पली त्रिगुणा चात्र शृंगवेरं चतुर्गुणम् ॥

यवा पञ्च गुणा ज्ञेया पद्मगुणा च हरीतकी ।

चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥

एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रज्ञातयेत् ।

पिवेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥

सोदावर्तमजीर्णं च घ्रीहानमुदरं तथा ।

अंगानि यरय शीर्यति विषं वा येन भक्षितम् ॥

अशोहरं दीपनं च शूलघ्नं गुल्मनाशनम् ।

कास श्वास निवृन्त्याशु तथैव क्षयनाशनम् ॥
चूर्णमग्निमुखं नाम न कचिद्विप्रतिहन्यते ।

इत्यग्निमुख चूर्णम् ॥

त्रिकटुकमजमांदासेन्धन जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हि द्विभागः ।
प्रथमकवलमुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्वनयति जठराग्निं वातरोगान्निहन्ति ॥
हिंयुग्राम्लपट्टपण त्रिलज्जणद्विधारपाठासत्री-
पथ्यादाडिमजीरधान्यहपुषावृक्षाम्लरुदीप्यकम् ।
लुंगाद्रांशुतमन्नकोष्णजलभुग्गुल्माग्निमान्द्याक्तचि-
ष्टीहाशांगलगण्डहृत्कहाणिकानाहास्थसर्वात्तिंजित् ॥

योगरत्नावलीत -

विजया पिप्पली शुण्ठी त्रिसम परिकीर्तितम् ।
अग्निसदीपनं नृणां त्रिदोषामयनाशनम् ॥
उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासे च वर्णाहारस्य लक्षणम् ॥

ति धीतोमखगावतर्सापुशूनभैर्य श्रीवीरसिंहदेशविराचिने
अन्ये वीरसिंहानलंके ज्योति आस्यकर्मणि-
पाकयुवदोक्तोऽर्जाधिपतिः ॥

अथ क्रमागत कृमिरोगोत्पत्ति प्रतीकार न उच्यते:-
शास्त्राभिप्रायेण व्याचष्टे । सद्योक्तं जातदे-

संज्ञारहितो विकलो व्याधिविवन्धकृमिक्षापितदेहः ।

निधनस्थे रजनिकरे स्वल्पायुर्भवति सक्षीणे ॥

वचनान्तरमपि जातके-

शत्रुगृहेर्कंदशायां नयनविनाशो भवेच्च कुञ्जत्वम् ।

ज्वालागर्दभरांगैर्भवन्ति कृमयः पराभूति ॥

अष्टमस्थानस्थितचन्द्रजनितकृमिरोगप्रतीकाराय
प्रायुक्तं विधानं चन्द्रप्रीतये विधिवद्विदध्यात् ॥ अथ
किमिरोगकर्मविपाक तत्प्रतीकार चाह ।

कुञ्जरधेन्वश्वघाती च कृमिकुक्षिर्भवेन्नरः ।

स नीलवृषभान्दद्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ।

मृते भर्तारि या नारी नीलवस्त्रं प्रधारयेत् ।

सा मृता नरकं याति कृमिकुक्षिस्ततः परम् ।

इति वचनात् । ततः परमिति जन्मान्तरमित्यर्थम् ।

इति कृमिकुक्षिहरो वृषदानविधिः ॥

अथकृमिरोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह । रुग्नि-
नश्चयात् ॥

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।

बहिर्मलकफामृग्विड्जन्मभेदाश्चतुर्विधाः ॥

नामतो निशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामतः ।

द्विधा ते कोठपिडकाकण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥

अजीर्णभोजीमधुराम्लनित्यद्रवाप्रियं पिष्टगुडोपभोक्ता ।
व्यायामवर्जचदिवाशयीच विरुद्धभुक् सलभतेकृमीश्च ॥

मापपिष्टान्नलणगुडशाकः पुरीषजाः ।

मांसमापगुडक्षीरदधिशुक्लैः कफोद्भवाः ॥

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भरन्ति हि ।

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोग श्वसनं भ्रमः ॥

भक्तद्वेषोतिसारश्च संजातकृमिलक्षणम् ।

वृंदसग्रहात् ।

मुस्ताखुकर्णोफलदारुशियुक्ताथ सकृष्णकृमिशुक्लकल्पः

मार्गद्वयेनापिचिरप्रवृत्तान्कृमीन्निहंतिकृमिजांश्चरोगान् ॥

पारसीकायवानी पीता पर्युपितवारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वा कृमिजातं कोष्ठगत पातयंत्याशु ॥

पलाशबीजस्य रसं पिवेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।

लीला क्षौद्रेण वैडंगं चूर्णं कृमिनिवारणम् ।

दाडिमीत्वक्कृतं कायस्तिलतैलेन संयुतः ।

त्रिदिनात्पातयत्येष कोष्ठतः कृमिजालरुम् ॥

ककुभकुसुम विडग लागलिभञ्जातक तथोशीरम् ।

श्रीवेष्टं सर्जरस चदनमथ चाष्टमं दद्यात् ॥

एष सुगन्धो धूपो मशकाना वै विनाशकः श्रेष्ठः ।

शय्यासु मत्कुणानां शिरसि च गात्रेषु यूकानाम् ॥

१ शुक्त कालान्तरेणाम्लोभूत इश्रुगसनिकारः । शकैरिति वङ्गसंनपाठः ।

भण्डो पिष्टारनालेन गोमूत्रेणातिमुक्तकः ।

कुणटीकटुतैलेन योगो यूकापहस्त्वयम् ॥

इति श्रीतोमस्वशावतसरिपुभूतभैरव श्रीवीरसिंहदेव विरचिते
ग्रन्थे वीरसिंहावलेक ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्त-
प्रयोगः कृमिविकाराविकारः ॥

अथ पाण्डुरोगस्य जातकाभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रती-
कार च-

बाह्ये मण्डलयुक्तो नृशंसकर्मा ह्यनेकदुःखः स्यात् ।

अष्टमराशौ रविजे क्षयादिव्याधिभिस्तप्तः ॥

अत्र आदिशब्देन पाण्डुरोगोपि गृह्यते । तदुपद्रवत्वा-
त् । अन्यच्च सिंहांशे वर्तमाने चन्द्रेपि पाण्डुरोगोद्भवो
जायते तदुक्तं 'पाण्डुस्तीक्ष्णोल्पपुत्र' इति वचनात् । अष्ट-
मांशस्थितशनिजनितपाण्डुरोगप्रतीकाराय शनिप्रीतये
पूर्वाक्तमेव सकल जपहोमादिक विधानं कुर्यात् । तथा
च सिंहांशवर्तमानचंद्रजनितपाण्डुरोगप्रतीकाराय चंद्र-
प्रीतये यथोक्त विधिवद्विधानं कुर्यात्तेनोपशान्तिर्भवति ॥
इति पाण्डुरोगप्रतीकारविधिः ॥ अथ पाण्डुरोगस्य कर्म-
विपाकमाचष्टे तदुपशमप्रकारं च । देवब्राह्मणद्रव्याप-
हारी पाण्डुरोगवान्भवति स कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणानि
कुर्यात् कूष्माण्डहोमं च कुर्यात् हिरण्यं दद्यात् । अपरं
च शौनकोक्तम्-

अन्त्यजागमने मर्त्यः पाण्डुरोगी प्रजायते ।
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं दानहोमादिकर्मणा ।
 पलेनैकेनै कुर्वीत रजतेन वसुन्धराम् ॥
 तदर्धेनाथवा कुर्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
 सपर्वतवनां कृत्वा समुद्रपरिवेष्टिताम् ॥
 नवरत्नानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 कांस्यपात्रे विनिक्षिप्य पलायकविनिर्मितम् ॥
 देवीमावाहयेत्तत्र भूतधात्री हरिप्रियाम् ।
 एहोहि वसुधे देवि रूपेस्मिन् सम्यगाविश ॥
 सहिता पर्वतैर्वृक्षैः सुमनोभिर्मनोहरैः ।
 एवमावाह्य ता देवीं गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥
 उपचारैः षोडशभिराचार्य सर्वशास्त्रवित् ।
 होमं चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैः सह ॥
 भूमिर्भूमीति मन्त्रेण समिद्धोमं प्रकल्पयेत् ।
 मंत्रः प्रकीर्तितश्चाग्नौ तिलाज्याहुतिभिर्हूयात् ॥
 अनेन तु ततश्चात्र कुंभं वस्त्रेण वेष्टितम् ।
 स्थापयेद्व्रणं शुभ्रमश्वस्थानादिमृत्तिकाः ॥
 प्रक्षिपेच्च ततः शुद्धवारिणा परिपूरयेत् ।
 पावमान्यादिभिर्मन्त्रैरभिषेकं च कारयेत् ।
 शत्रोदेव्यनुवाकेन शान्तिं चापि प्रकल्पयेत् ॥
 अभिषिक्तस्य चांगानि वस्त्रेण परिमार्जयेत् ॥
 अक्षीभ्यामनुवाकेन यथा लिङ्गं सदर्थकम् ।

आचार्याय तु तां पृथ्वीं दद्याद्रोगी समाहितः ॥

मन्त्रेणानेन विधिवत्प्राङ्मुखः सुखः ।

धात्री धरित्री भूतानां वराहेणोद्धृता पुरा ॥

रत्नगर्भा समुद्रैकवसना सर्वशोभना ।

दानेनानेन सुप्रीता पाण्डुरोगं व्यपोहतु ॥

इति दानमन्त्रः ।

अनेन विधिना दद्यात्पृथ्वीदानं प्रयत्नतः ।

तत्र जातं तु वैकृत्यमर्त्यजागमनेन तु ॥

तत्सर्वं नाशमायातु पाण्डुरोगादिकं महत् ।

शान्त्यर्थं ब्राह्मणैः सार्द्धं कुर्यात्पुण्याहवाचनम् ॥

इति पाण्डुरोगहर पृथ्वीदानविधिः ।

अथ कामलारोगो ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणाभिव्य-
ज्यते । यदुक्तं जातके—

तु खानि च शिरोरोगं कामलावातविभ्रम ।

शरीरे क्लेशमाप्नोत शशांके शुक्रमध्यगे ॥

शुक्रदशान्तं पतितचन्द्रजनितकामलारोगोपशान्तये
प्रागुक्तं चंद्रजपहोमपूजादानस्नानविधानं निदध्यात् ॥

अथ कामलारोगस्य प्रतीकारं कर्मविपाकाभिप्राये-
णाह । यथाह बृद्धगौतम —

कामली भक्तचौरः स्याद्दक्ष्यामि तस्य निष्कृतिम् ।

कुर्याच्च पक्षिराजं तु विष्णोर्माहनमुत्तमम् ॥

पश्योर्मात्तिकद्वयम् ।

नासिकायां तथा वज्रमुत्तरीयं च राजतम् ॥
 एवं कृत्वा गरुत्मन्तं घृतद्रोणोपरि न्यसेत् ।
 श्वेतवस्त्रेण सरेष्ट्य श्वेतमाल्यैः समर्चयेत् ॥
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो वैष्णवो धर्मतत्परः ।
 ब्राह्मणस्त्यर्चितो भक्त्या यजमानेन शक्तिनः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्द्विजमभ्यर्चयेत्तदा ।
 आग्नेय्या दिशि होमश्च कर्तव्यः स्थण्डिले शुभे ॥
 समिदाज्यतिलैस्तत्र पालाशसमिधोपि च ।
 मन्त्रो गरुडगायत्री समिदाज्येन कीर्तितः ॥
 तिलहोमो व्याहृतिभिः कार्यः स्निष्टकृत जपेत् ।
 पक्षिराजाय विद्महे स्वर्णपक्षाय धीमहि ।
 तन्नो गरुड प्रचोदयात् ॥ इति गरुडगायत्री ॥

श्रीकृष्णपरमानन्द जगतः परिपालकः ।
 पूर्वजन्मानि यत्पापं भक्तचौर्यं मया कृतम् ॥
 तेनावासं हि वैरूप्यं यन्मया ह्यतिदुःसहम् ।
 कामलोत्थमिदं देन तन वाहनदानतः ॥
 विनाशयाशु मे कृष्ण जगतां पालको ह्यसि ।
 इति दानमन्त्रः ।

स्थापयेद्व्रणं कुम्भे सितवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 क्षिपेत्तत्र च रत्नानि मृत्तिका पञ्च रोचनम् ॥
 अश्वस्थानाद्भजस्थानाद्ब्रह्मीकात्सगमाद्भद्रात् ॥
 पञ्चत्वक्पल्लवान् शिवा पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥

तेनाभिपेक कुर्वीत आपोहिष्ठादिभिः क्रमात् ।
 हिरण्यवर्णमित्यूचा पावमानेन चैव हि ॥
 ततः स्नात्वा शुची रोगी विष्णोर्वाहनमुत्तमम् ।
 सदक्षिणं मुदा युक्तः प्राङ्मुखाय निवेदयेत् ॥
 मंत्रेणानेन विधिवदाचार्यायाप्युदङ्मुखः ॥
 एवं गरुडदानं च कृत्वा मर्त्यः सुखी भवेत् ।
 आचार्यं भोजयित्वा च प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

इति कामलाहरणगरुडदानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य पाण्डुरोगकामलाहलीमकादीनां
 नदानं चिकित्सितमाह ॥ रुग्निनिश्चयात् ॥

पाण्डुरोगाः स्मृताः पच वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पचमो भक्षणान्मृदः ॥

व्यवायमग्लं लवणानि मद्य मृदं दिवास्वप्नमतीव
 तक्षिणम् । निपेव्यमानस्य विदूष्यरक्तं कुर्वीत दोषास्तत्रचि
 पाण्डुभावम् ॥ त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादृशक्षणे-
 प्रक्षणेकूटशोथाः । विष्णूत्रपीतत्वमथाविपाको भवि-
 ष्यतस्तस्य पुरस्तराणि ॥

पाण्डुदन्तनखो यरतु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।

पाण्डुसघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥

अंतेषु शूनं परिहनिमध्यं म्लानं तथा तेषु च मध्यशूनम् ॥
 शुदोषे शोफस्यथमुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यतमसज्जकल्पम् ॥

नासिकायां तथा वज्रमुत्तरीयं च राजतम् ॥
 एवं कृत्वा गरुत्मन्त घृतद्रोणोपरि न्यसेत् ।
 श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य श्वेतमाल्यैः समर्चयेत् ॥
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो वैष्णवो धर्मतत्परः ।
 ब्राह्मणस्त्वर्चितो भक्त्या यजमानेन शक्तितः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्द्विजमभ्यर्चयेत्तदा ।
 आग्नेय्यां दिशि होमश्च कर्तव्यः स्थण्डिले शुभे ॥
 समिदाज्यतिलैस्तत्र पालाशसमिधांश्च ।
 मन्त्रो गरुडगायत्री समिदाज्येन कीर्तितः ॥
 तिलहोमो व्याहृतिभिः कार्यः स्विष्टकृत जपेत् ।
 पक्षिराजाय विद्महे स्वर्णपक्षाय धीमहि ।
 तन्नो गरुड प्रचोदयात् ॥ इति गरुडगायत्री ॥

श्रीकृष्णपरमानन्द जगतः परिपालकः ।
 पूर्वजन्मनि यत्पापं भक्तचौर्यं मया कृतम् ॥
 तेनावासं हि वैरूप्यं यन्मया ह्यतिदुःसहम् ।
 कामलोत्थमिदं देव तत्र बाह्यदानतः ॥
 विनाशयाशु मे कृष्ण जगतां पालकां ह्यसि ।
 इति दानमन्त्रः ।

स्थापयेद्व्रणं कुम्भे सितवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 क्षिपेत्तत्र च रत्नानि मृत्तिका पञ्च रोचनम् ॥
 अश्वस्थानाद्भजस्थानाद्भस्मीकात्संगमाद्भद्रात् ॥
 पञ्चत्वक्पट्टवान् क्षिप्वा पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥

तेनाभिपेकं कुर्वीत आपोहिष्ठादिभिः क्रमात्
 हिरण्यवर्णमित्यूचा पावमानेन चैव हि ॥
 तत स्नात्वा शुची रोगी विष्णोर्वाहनमुत्तमम्
 सदक्षिणं मुदा युक्तः प्राङ्मुखाय निवेदयेत् ।
 मंत्रेणानेन विधिवदाचार्यायाप्युदङ्मुखः ॥
 एवं गरुडदानं च कृत्वा मर्त्यः सुराी भवेत् ।
 आचार्यं भोजयित्वा च प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

इति कामलाहरणगरुडदानविधिः ।

अथ क्रमप्रातस्य पाण्डुरोगकामलाहलीमकारं
 नदानं चिकित्सितमाह ॥ रुग्निनिश्चयात् ॥

पाण्डुरोगाः स्मृताः पच वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पचमो भक्षणान्मृद ॥

व्यशयमग्लं लवणानि मद्य मृद दिवास्वप्नम
 तक्षिणम् । निपेव्यमानस्य विदूष्यरक्त कुर्वति दोषास्त
 पाण्डुभावम् ॥ त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादनृद्ध
 प्रक्षणकूटशोथाः । विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको
 प्यतस्तस्य पुरस्सराणि ॥

पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत्

पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ।

अन्तेषु शून परिहीनमध्यं म्लान तथा तेषु च मध्यशून
 गुदोपि शोफस्यथमुष्कयोश्च शून प्रताम्यतममजकल

विवर्जयेत्पाण्डुकिं यशोर्थां तथातिसारज्वरपीडितं च ॥
वृद्धसंग्रहात्-

फलत्रिकामृतावासातिकाभूनिवनिवजः ।

काथः क्षौद्रयुतो हन्यात्पाण्डुरोग सकामलम् ॥

पुनर्नवानिवपटोलशुठीतिका मृतादाव्यभयाकपायः ।

सर्वांगशोफोदरकासशूलश्वासान्वित पाण्डुगद निहति ॥

मंडूरलोहाग्निविडगपथ्याव्योपाशकः सर्वसमानतः स्यात् ।

मूत्रान्वितोयं मधुनावलेहः पाण्ड्वामयं हन्त्यचिरेण घोरम् ॥

लोहपात्रस्थित क्षीर सप्ताहं पथ्यभोजन ।

पिवेत्पाण्ड्वामयी शोपी ग्रहणीदोषपीडित ॥

सप्तरात्र गवा मूत्र भावित चाप्ययोरजः ।

पाण्डुरोगोपशान्त्यर्थं पयसा प्रपिवेन्नरः ॥

त्रिफलाया गुडच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसः ।

प्रातर्मधुयुतं चैव कामलार्तः पिवेन्नरः ॥

त्रिफला द्वे हरिद्वे च कटुरोहिण्ययोरजः ॥

चूर्णितं मधुसर्पिभ्यां लेहयेत्कामलापहम् ॥

धात्रीलोहरजोव्योपनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।

लेहो निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥

अंजने कामलार्तानां द्रोणपुष्पीरसः शुभः ।

निशागैरिकधात्रीणां चूर्णां वासं प्रकल्पयेत् ॥

नस्य कर्कोटमूलस्य देयं वा जालिनीफलम् ।

पृष्ठाक्षकाष्ठैर्मलमायसं तु गोमूत्रनिर्वापितसतवारम् ॥
 वेचूर्ण्य लीढ मधुनाचिरेण कुंभाह्वयं पाण्डुगदं निहन्यात् ॥
 मंडूरस्य च शुद्धस्य तुलार्धं परिकीर्तितम् ।
 तद्वह्नीहस्य पत्राणि तिलोत्सेधप्रमाणतः ॥
 पुराणगुडपंचाशत्कोलप्रस्थत्रयं तथा ।
 निकुंभचित्रकाभ्या च पले द्वेद्वे सुचूर्णिते ॥
 पिप्पलीनां विडंगानां कुडवं च पृथक्पृथक् ।
 त्रीश्चापि त्रिफलाप्रस्थान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 अर्धमासस्थितो घान्ये पेयोरिष्टप्रमाणतः ।
 दोषानुभयतः प्राप्य पाण्डुरोगं नियच्छति ॥
 कृमीनर्शासि कुष्ठं च कासश्वासकफामयान् ।
 एकोरिष्टस्तु माण्डूरः सर्वपांड्यामयापहः ॥
 त्र्यूपणं त्रिफलामुस्तं विडगं चव्यचित्रको ।
 दार्वीत्वङ्माक्षिकौ धातुर्ग्रथिकं देवदारु च ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् चूर्णं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
 माण्डूरं द्विगुणं चूर्णं शुद्धमंजनसनिभम् ॥
 मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।
 उद्वंरसमान्कुयाद्विट्कांस्तान् यथाग्निं च ॥
 उपयुज्जीत तक्त्रेण सामे जीर्णं च भोजने ।
 मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥
 कुष्ठानि जठर शोथमूरुस्तम्भकफामयान् ।
 अर्शासि कामलान्मेहान्यक्ष्माणं नाशयन्त्यपि ॥

यवगोधूमशालीनां रसैर्जाङ्गलजैः शुभैः ।

मुद्गाढकीमसूराद्यैः प्रायो भोजनमिष्यते ॥

इति श्रीतोमरवशातसारिपुत्रभृतभैरवश्रीवीरासिहदेवविरचितेवीरासि-

हावलोके ज्योतिःशास्त्रकर्मविषाकाद्युपशक्तप्रयोगेण पादुरो

गकामलाहलीमरुकुमरामलादिरोगमयोगाधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य रक्तपित्तस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण

प्रकारमाह-

चंद्रक्षेत्रे यदा भोमो जायते मनुजस्तदा ।

रक्तपित्तेन दूतांगो नानाव्याधिसमाकुलः ॥

अपरं च-

रक्तपित्तज्वर दाहमग्निचौरैरुपद्रुतम् ।

लभते नात्र संदेहश्चन्द्रमध्ये यदा कुज ॥

चंद्रसंयोगिकुजजनितबाधोपशातये तत्प्रीतये जप-

होमदानादिकविधिमाह । अग्निर्मूर्द्धेति मन्त्रेण जप-

तिलाज्यखादिरसमिद्धिर्होमं रक्तवृषभदानं स्नानं च ।

यथाह श्रीपतिः ।

विल्वचन्दनवलारुणपुष्पैर्हिगुलकफालिनीवकुलैश्च ।

स्नानमद्भिरिहमांसियुताभिर्भौमदोषविनिवारणमाहुः ॥

विद्रुमं च परिदद्यात् हविष्यं नैवेद्यम् । अथ कर्मवि-

षाकाभिप्रायेण रक्तपित्तप्रतीकारमाह-य पूर्वजन्मनिवैद्य-

शास्त्रमदाद्युक्तौपधमन्यथा कृत्वा प्रयोजयति स शोणि-

तपित्तव्याधिमान् भवति । स अग्नि दूतं वृणीमह इत्या-

दिना चरुघृताभ्यामष्टोत्तरायुतमग्नौ जुहुयात् रक्तपित्ता-
पनुत्तये इति गरुडपुराणाभिधानात् ॥ अथ क्रमप्राप्तस्य
रक्तपित्तस्य सनिदानं चिकित्सितमाह । रुग्निनिश्चयात् ।

धर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरग्लैः कटुभिरेव च ॥

पित्तं विदग्ध स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।

ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधापि वा ।

ऊर्ध्वं कर्णाक्षिनासास्यैर्मैद्वयोनिगुदैरधः ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ।

सदनं शीतकामित्त्रं कण्ठधूमायनं वमिः ॥

लोहगन्धिश्च निश्वासो भवन्त्यस्मिन्भविष्यति ।

एकमार्गे बलपतो नातिवेगं न वोत्थितम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥

त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् मदाग्नेरतिवेगवत् ।

दौर्बल्यं श्वासकासज्वरवमथुमदापाण्डुता दाहमूर्च्छा

भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।

तृष्णा कोष्ठस्य भेदाः शिरसि च तपन श्रुतिनिष्ठीवनत्व

भक्तद्वेषाविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गात् ॥

मांसप्रक्षालनाभ कथितमिव च यत्कैदमाम्भोनिभं वा

मेद पूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।

यत्कृष्णं यत्तन्नीलं यत्तन्निर्गन्धं यत्तन्निर्गन्धं यत्तन्निर्गन्धं यत्तन्निर्गन्धं

यत्तन्निर्गन्धं यत्तन्निर्गन्धं यत्तन्निर्गन्धं यत्तन्निर्गन्धं यत्तन्निर्गन्धं

स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥

यथाह सुश्रुताचार्यः ॥

नादो सग्राह्यमुद्रितं यदसृग्वलिनं ततः ।

तत्पाण्डुग्रहणीकुष्ठग्रीहगुल्मज्वरावहम् ॥

अधः प्रवृत्तं वमनैरूर्ध्वं भागं विरेचनैः ।

जयेदन्यतरद्वापि क्षीणस्य शमनैरसूक् ॥

अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।

अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥

लघितस्य ततो युक्त्या लघ्नन्नमवचारयेत् ।

पाचनं तर्पणं लेहान्सर्पापि विविधानि च ॥

द्राक्षामधुककाश्मर्यसितायुक्तं विरेचनम् ।

यष्टीमधुकयुक्तं च सक्षौद्रं वमनं हितम् ॥

पयांसि शीतानि रसाश्च जांगलाः

सतीन्यूपाश्च सशालिपष्टिकाः ।

पटोलशैलूपाणिपण्णयूथिका-

वटातिमुक्ताकुरसिधुवारजम् ॥

हितं च शाकं घृतसंस्कृतं यदा तथैव धात्रीफलादाडि-
मान्वितम् । रसाश्च पारावतशखकूर्मजास्तथायवा-
ग्वोभिहिता धृतोत्तराः ॥

वृद्धसग्रहात्-

आटरूपकमृद्धीकापथ्याक्राथः सशर्करः ।

मधुमिश्रः श्वासकासररक्तपित्तनिवारणः ॥

नीलोत्पलं शर्करा च पद्मकं पद्मकेसरम् ॥
 तन्दुलोदकसंयुक्तं प्रशस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
 वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रव्यैरोभिश्च याजेयते ॥
 प्रियंगुमृद्विकारोध्रमंजनं वा विचूर्णयेत् ।
 तच्चूर्णं योजयेत्तत्र रसक्षौद्रसमन्वितम् ॥
 नासिकामुखपायुभ्यो योनेर्मैत्राञ्च योपिताम् ।
 प्रस्रवद्रक्तपित्तास्र स्थापयेदेष योगराट् ॥
 यच्च शस्त्रक्षतं रक्तं न तिष्ठेद्विवृत पुनः ।
 तदप्यनेन योगेन तिष्ठत्याश्ववच्चूर्णितम् ॥
 घ्राणशूतेसृजि प्रोक्तं योपित्क्षीरेण नावनम् ।
 नस्यं दाडिमपुष्पोत्थं रसो दूर्वारसोथ वा ॥
 रसो दाडिमपुष्पस्य दूर्वारससमन्वितः ॥
 अलक्तकरसोपेतः पथ्यारससमन्वितः ॥
 योजतो नस्यतः क्षिप्रं त्रिदोषमपि देहिनाम् ।
 नासारक्तं प्रवृत्तं तु हन्यादिति किमद्भुतम् ।
 वासायां विद्यमानायामाशया जीवितस्य च ।
 रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥
 पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखजूरगोस्तनी ।
 मधुना घृति संलीढा रक्तपित्तं पृथक्पृथक् ।
 दूर्वा सोत्पलकिजल्कमजिष्टासैलवालुका ।
 मूर्वारोध्रमुशरिणि मुस्तचंदनपद्मकम् ॥
 द्राक्षामधुकपथ्याह्वं काश्मीर चंदन सितम् ।

स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपातिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥

यथाह सुश्रुताचार्यः ॥

नादौ सग्राह्यमुद्रितं यदसृग्वालिना ततः ।

तत्पाण्डुरहणीकुष्ठप्रीहगुल्मज्वरावहम् ॥

अधः प्रवृत्तं वमनेरुर्ध्वं भागं विरेचनैः ।

जयेदन्यतरद्वापि क्षीणस्य शमनेरसृक् ॥

अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।

अक्षीणबलमांसाग्रे कर्तव्यमपतर्पणम् ॥

लघितस्य ततो युक्त्या लघ्वन्नमवचारयेत् ।

पाचनं तर्पणं लेहान्सर्पापि निविधानि च ॥

द्राक्षामधुककाश्मर्यसितायुक्तं विरेचनम् ।

यष्टीमधुकयुक्तं च सक्षोद्रं वसनं हितम् ॥

पर्यासि शीतानि रसाश्च जांगलाः

सतीनिधूपाश्च सशालिपष्टिकाः ।

पटोलशैलपनिपण्णयूथिका-

वटातिमुक्ताकुरसिंदुवारजम् ॥

हितं च शाकं घृतसंस्कृतं यदा तथैव धात्रीफलादाडि-
मान्वितम् । रसाश्च पारावतशखकूर्मजास्तथायवा-
ग्वोभिहिता घृतोत्तरा ॥

वृद्धसंग्रहात्-

आटरूपकमृद्धीकापथ्याकाथः सशर्करः ।

मधुमिश्रः श्वासकासरक्तापित्तनिवारणः ॥

लोहित छर्दयेद्यत्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।

लोहितोद्गारदर्शो च त्रिधते रक्तपैत्तिकः ॥

इति श्रीतोमरवशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीनीरासिहृदेवमिरचिते ग्रन्थे
वीरासिंहावलोके ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगो
रक्तपित्ताधिकारः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य क्षयरोगस्य ज्यातःशास्त्राभिप्रायेण
प्रकारमाह । तत्प्रतीकारं च । यदुक्तं जातके—

कुष्ठकंडूविकारैश्च क्षयरोगभगंदरैः ।

गजादिवाहनभय भवेच्चद्रगते बुधे ॥

अन्यच्च—

चन्द्रक्षेत्रे यदा चाद्रिर्जायते यस्य जन्मनि ।

स जातक्षयरोगी स्यात्कुष्ठादिभिरुपद्रुतः ॥

इति वचनात् ॥ चन्द्रसयोगिबुधजनितबाधोपशान्तये
पूर्वोक्तं जपहोमादिकं कुर्यात् तेनोपशाम्यति । व्याधिता-
स्तम्ये तु वित्तशाव्यं न कुर्वीत सति विभवे । अथ क्षय-
रोगस्य कर्मविपाकाभिप्रायेण प्रयोग प्रतीकार च दर्श-
यति यथा पूर्वजन्मनि साक्षाद्ब्रह्महा क्षयरोगवान् भवति ।
अस्य प्रायश्चित्तम् । असाध्यरोगोपसृष्टं षडब्दं व्रतमाच-
रेत् । रोगतारतम्याभावात् प्रायश्चित्तभावो द्रष्टव्यः ॥
तथा मांसलोलुपः परवस्त्राभिलाषी परविषयभोगानसह-

पिष्टेस्तेः कार्पिकेद्रव्यैर्नृतप्रस्थं त्रिपाचयेत् ॥
 वज्राक्षीरं तण्डुलांशु पृथग्दत्ता चतुर्गुणम् ॥
 तत्पान वमतां रक्तं नावन नासिकागते ॥
 कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णां प्रपूरयेत् ।
 चक्षुर्गते च रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुर्पी ॥
 मेढ्रायुगते चापि सर्पकर्मसु योजयेत् ।
 प्रवृत्त रोमकूपेभ्यस्त्वभ्यगेन जयेद्भुतम् ॥

इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देय सशर्करा नासिकया पयो वा ॥
 द्राक्षारस क्षीरघृत पित्रेद्वा सशर्करा चक्षुर्गस पयो वा ।
 कृष्माण्डकात्पलशत सुस्विन्न निष्कुलकृतम् ॥
 पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे पात्रे ताम्रमये दृढे ।
 यदा मधुनिभः पाकुरतदा खडं शत क्षिपेत् ॥
 पिप्पलीशृङ्गाराभ्या द्वे पले जीरकस्य च ।
 त्वगेलापत्रमरिच धान्यकानां पलद्विकम् ॥
 न्यसेच्चूर्णाकृतं तत्र दद्यात् तद्वद्भूयैस्ततः ।
 तत्पक्व स्थापयेद्रात्रे क्षौद्रं दत्त्वा घृतार्धरुम् ॥
 तद्यथाग्निबल सादेद्रक्तपित्ता क्षती क्षयी ।
 श्वासकासतमच्छदितृणाज्वरनिपीडितः ॥
 वृष्णं पुनर्नयकरं बलवर्णप्रसादनम् ।
 उर सघानकरण बृंहणं स्वरबोधनम् ।
 अश्विभ्या निर्मितं सिद्धं कृष्माण्डकरसायनम् ॥
 इति रक्तपित्ते कृष्माण्डकावलेहः ।

लोहित छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपित्तिकः ॥

इति श्रीतोमरवंशावतसौरपुत्रभूतमेखश्रीवीरसिंहदेवविराचिते ग्रन्थे
वीरसिंहावलोक्यो ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगो
रक्तपित्ताधिकारः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य क्षयरोगस्य ज्यातःशास्त्राभिप्रायेण
प्रकारमाह । तत्प्रतीकारं च । यदुक्तं जातके—

कुष्ठकंदूविकारैश्च क्षयरोगभगंदरैः ।
गजादिवाहनभय भवेच्चद्रगते बुधे ॥

अन्यच्च—

चन्द्रक्षेत्रे यदा चांद्रिर्जायते यस्य जन्मनि ।
स जातक्षयरोगी स्यात्कुष्ठादिभिरुपद्रुतः ॥

इति वचनात् ॥ चन्द्रसयोगिवुधजनितबाधोपशान्तये
पूर्वोक्त जपहोमादिकं कुर्यात् तेनोपशाम्यति । व्याधितार-
तम्ये तु वित्तशाव्यं न कुर्वीत सति विभवे । अथ क्षय-
रोगस्य कर्मविपाकाभिप्रायेण प्रयोग प्रतीकारं च दर्श-
यति यथा पूर्वजन्मनि साक्षाद्ब्रह्महा क्षयरोगवान् भवति ।
अस्य प्रायश्चित्तम् । असाध्यरोगोपसृष्टं पडब्दं व्रतमाच-
रेत् । रोगतारतम्याभावात् प्रायश्चित्तभावो द्रष्टव्यः ॥
क्षया मांसलोलुप परवस्त्वभिलाषी परविषयभोगानसह-

मानस्तत्पर स्वामिन हत्वा वा क्षयरोगी । तत्र च यवमध्य-
पिपीलिकामध्यानि त्रीणि चान्द्रायणान्याचरेत् । कृच्छ्रा-
द्यशक्तस्य धनिन अशीत्युत्तरशतं निष्कानां दानम् ।
अत्राप्यशक्तस्य तदर्थं तत्राप्यशक्तस्य तदर्थं ततोल्पेन
न कुर्यात् । 'हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम्'
इति वचनात् । अत्राप्यशक्तस्य चान्द्रायण कुर्यात् ।
प्रतिदिनं चतुर्विंशतिब्राह्मणभोजनं कारयेत् । अत्राप्ये-
तदंगत्वेन मुचामि त्वेत्यनेन सूक्तेन प्रत्यृच चरुघृताभ्यां
होमं कुर्यात् । जुहुयादष्टोत्तरशतमिति । 'अनुक्तसरख्या यत्र
स्याच्छतमष्टोत्तर स्मृतम्' इति वचनात् रोगभूयस्त्वा-
पेक्षया अयुतसरख्यो जपो होमश्च भवति । तथा चोक्तम्

असाध्यव्याधिना ग्रस्त उग्रेण प्राणहारिणा ।

आतेरौद्रेण सूक्तेन प्रत्यृच वाग्यतः शुचिः ॥

पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वा उपस्थाय च शंकरम् ।

हविःशेषेण वर्तेत एकोत्तरशतं ततः ॥

पूर्णा मास जपेन्मृत्युरोगेभ्यश्च प्रमुच्यते ।

होमकर्मण्यशक्तानां जपस्तद्विगुणो भवेत् ॥

पद्मपुराणे-क्षये कारणान्तरमाह 'क्षयी स्यात्क्षेत्रहर-
णात्' इति । क्रियान्तरमाह बौधायनः ।

कारयेत्कदलीं दिव्यां पर्णे सर्वत्र संयुताम् ।

फलपूगेन संयुक्ता सुवर्णस्य पलेन तु ॥

यथाविभवतः कुर्याद्वस्त्रेणावेष्ट्य सूत्रकैः ।
 ब्राह्मणान्भोजयेच्चापि भक्ष्यैर्नानाविधैस्तथा ॥
 होमं च कारयेत्तत्र पूर्ववद्ब्राह्मणेन च ।
 हिरण्यगर्भ इत्यादितल्लिगैः प्राकृतेन तु ॥
 तस्मै तां कदलीं दद्याद्वस्त्रालंकारपूर्विकाम् ।
 पूजिताय दरिद्राय दांतस्थायात्मवेदिने ॥
 धर्मज्ञायातिदान्ताय मंत्रेणानेन तां क्षयी ।
 हिरण्यगर्भं युरूपं परात्परं जगन्मय ॥
 रंभादानेन भो देव क्षयं क्षपय मे प्रभो ॥

इति दानमंत्रः ।

पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 शिष्टैरिष्टैर्बन्धुभिश्च सह भोजनमाचरेत् ॥
 अथ राजयक्ष्माणि यः पुनर्मदगर्वाभ्यां वृथाभिमानी
 धर्मशास्त्राज्ञानी सभायां प्रायश्चित्तव्यवहारं करोति स राजयक्ष्मी भवति । प्रतिरूपं दद्यात् तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ॥
 धर्मशास्त्रानभिज्ञो यः प्रायश्चित्तं ददाति वै ।
 राजयक्ष्मा भवेत्तस्य रोगपीडातिदारुणा ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन प्रदद्यात्प्रतिरूपकम् । इति ।
 राजयक्ष्माणि असाध्यरोगक्षयार्थं व्याधिप्रतिरूप-
 दानं वा कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ॥
 ब्रह्मोवाच—सुवर्णरत्नरजतैर्यथाशक्त्यानुसूतम् ।
 कृत्वा च प्रतिमां व्याधेर्दद्याद्विप्राय यत्नतः ॥

शतेन वा तदर्थेन त्रिशता निष्कृतं यथा ।

जातरूपमयं व्याधिं प्रतिरूप तु कारयेत् ॥

निधाय पात्रे संपूर्णे तंद्रुले शतरूपके ।

अलंकृत्य च सौवर्णे रूप चागुरुलेपने ॥

वासोद्युगेन संस्पृश्य हिरण्यवहुभूषणेः ।

अलंकृताय निप्राय दद्यान्मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ये मा रोगाः प्रवाधन्ते देहस्या सततं तत ।

गृहीत्वा प्रतिरूपेण तान्नोगान्द्विजसत्तम ॥

बाढमित्येव तद्रूपं गृहीयाच्चाधिभिः सह ।

ततः स रोगी दाता च दीर्घायुष्य प्रपद्यते ॥

यद्यपि पात्र इति सामान्येनाभिहितं तथापि कांस्य-
मये विज्ञातव्यम् । 'कांस्यं च यक्ष्मणे देयम्' इति वच-
नात् । अत्र प्रतिग्रहीत्वमुक्तं नावलोकयेत् ॥ यदुक्तम् ।

तु प्रतिग्रहदग्धस्य विप्रस्य किल भारत ।

न पश्येद्वदन पश्चान्न वै तमभिभाषयेत् ॥

इति महाभारतवचनात् । इति सर्वव्याधिप्रतिरूप-
दानविधिः ॥ अक्षतस्यापि क्षयरोगान्तःपातित्वात्
व्याधिगुरुलघुभावेन क्षयरोगोक्तमेव कार्यम् । तद्वत्स्वर-
भेदस्यापि । अयं क्रमप्रातरयोरक्षतस्य च क्षयरोगस्य
सनिदानं चिकित्सितमाह । रुग्निनिश्चयात् ।

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाज्ञनात् ॥

त्रिदापो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
 अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनंतराः ॥
 क्षीयन्ते धावतः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥
 श्वासांगसादकफसस्रवतालुशोष-
 ऽच्छर्द्यग्रिसादमदपीनसकासनिद्राः ॥
 शोषे भविष्यति भवंति स चापि जंतुः
 शुक्लेशणो भवति मांसपरो रिरंसुः ।
 स्वप्नेषु काकशुकशल्लकनीलकंठ-
 गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ॥
 तं वाहयन्ति स नदीविंजलाश्च पश्ये-
 च्छुष्कांस्तत्तून्पवनधूमदवादितांश्च ॥
 अंसपार्श्वभितापश्च सतापः करपादयोः ।
 ज्वरः सर्वांगगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥
 स्वरभेदो निलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहो तिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
 शिरसि परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कंठस्थ च ध्वंसो विज्ञेयः कफक्लोपतः ॥
 एकादशभिरेभिर्वा पट्टभिर्वापि समन्वितम् ।
 कासातीसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥
 त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
 जह्याच्छोषादितं जंतुमिच्छन् सुविमलं यशः ॥
 सैर्धर्मैरेभिर्वापि लिङ्गैर्मांसवलक्ष्यैः ।

युक्तो वज्यांश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽयतोऽन्यथा ।
 महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिर्पाडितम् ।
 शूनमुष्णोदरं चैव यक्षिमणं परिवर्जयेत् ॥
 परं दिनसहस्रं तु यदि जीवाति मानवः ।
 सुभिषग्भिरुपक्रांतस्तरुणः शोषपीडितः ॥
 व्यवायशोपी शुक्रस्य क्षयलिंगेरुपद्रुतः ।
 पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयते चास्य धातवः ॥
 धनुष्याऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्रहतो गुरुम् ।
 युध्यमानस्य बलिभिः पतितो विपमोच्चतः ।
 वृषं हयं वा धावंत दम्भं चान्यं निगृह्यत ॥
 महानदां वा तरतो हयैर्वा सह धावत ।
 तथान्यैः कर्माभिः कृरेर्भृशमभ्याहतस्य च ॥
 विक्षते वक्षसि व्याविर्जलान्समुदीर्यते ।
 प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यंगं प्रपेते ।
 क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णं रुचिरमिथं हीयते ।
 चरोरुक् शोणितच्छदि काशो वैशेषिक क्षते ॥
 क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ।
 अल्पलिंगस्य दीप्ताग्ने साध्यो बलवतो नवः ॥

अथ वृंदसंग्रहात्-

शालिपट्टिकगोधूमयवमुद्गादय शुभाः ।
 मद्यानि जांगलाः पक्षिमृगा अस्ता विशुष्यतः ॥
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥

दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रस पिवेत् ॥
 तेन पङ्क्तिनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
 द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोष्टगुणं जलम् ।
 पादस्थं सस्कृत चाज्यं पङ्क्तौ यूय उच्यते ॥
 धान्याकपिप्पलीविश्वदशमूलीजल पिवेत् ।
 पार्श्वशूलश्वासकासपीनसादिनिवृत्तये ॥
 अश्वगधामृताभीरुदशमूलीबलावृषाः ।
 पुष्करातिविपे.घ्नन्ति क्षयं क्षीररसायनाः ॥

अथ सुश्रुतात् —

घृतेन चाज्येन समाक्षिकेण तुरंगगन्धातिलमापचूर्णम् ।
 सिताश्वगंधामगधोद्भवानां कल्क घृतक्षौद्रयुतं प्रलिह्यात् ॥
 क्षीरं पिवेद्वाप्यथ वाजिगन्धा विपक्वमेव लभतेगण्डुष्टिम् ।
 तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताद्यं प्रातः पिवेद्वापि पयोनुपानम् ॥
 उत्सादने वापि तुरंगगन्धा योज्याः यवश्चैव पुनर्नवा च ।
 कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैश्च सिद्ध सर्पैः पिवेत्क्षौद्रयुतं हिता-
 शी ॥ यक्ष्माणमेतत्प्रवलं च कासं श्वासं च हन्यादापि पां-
 दुतां च । सकृद्रसेगोश्वगजाव्यजानां काथ. सिताश्चापि त-
 यैव भागैः ॥ मूर्वाहरिद्रासदिरद्रुमाणां क्षीरस्य भागस्त्व-
 परो घृतस्य । भागान्दशैतान्विपचेद्विधिज्ञो दत्त्वा त्रिवर्गं
 मधुरं च कृत्स्नम् । कटुत्रिकं चैव सभद्रदारु घृतोत्तमं
 यक्ष्मनिवारणाय । द्विपचमूलं वरुण करंजं भल्लातकं
 विल्वपुनर्नवे च ॥ यवान्कुलत्थान्वदराणिभार्ङ्गीपाठां

युक्तो वज्र्याश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ।
 महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
 शूनमुष्कोदरं चैव याक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥
 परं दिनसहस्रं तु यदि जीवाति मानवः ।
 सुभिषग्भिरुपक्रांतस्तरुणः शोषपीडितः ॥
 व्यवयशोपी शुक्रस्य क्षयलिभेरुपद्रुतः ।
 पांडुदेहो यथापूर्वं क्षीयते चास्य धातवः ॥
 धनुष्याऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्ग्रहतो गुरुम् ।
 युध्यमानस्य बलिभिः पतितो विषमोच्चतः ।
 वृषं हयं वा धावंत दम्प्यं चान्यं निगृह्यतः ॥
 महानदी वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ।
 तथान्यैः कर्मभिः कुरैर्भृशमभ्याहतस्य च ॥
 विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान्समुदीर्यते ।
 प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यगः प्रवेपते ।
 क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णं रुचिराग्निश्च हीयते ।
 लोरुक् शोणितच्छदि काशो वैशेषिकः क्षते ॥
 क्षीणे सरक्तमूत्रत्व पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ।
 अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्ने साध्यो बलवतो नवः ॥

अथ वृंदसंग्रहात्-

शालिपट्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः ।
 मद्यानि जांगलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यतः ॥
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥

दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥
 तेन पङ्क्तिनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
 द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणजलम् ।
 पादस्थं सस्कृतं चाज्यं पडगो यूष उच्यते ॥
 धान्याकपिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।
 पार्श्वशूलश्वासकासपीनसादिनिवृत्तये ॥
 अश्वगधामृताभीरुदशमूलीबलावृषाः ।
 पुष्करातिविषेऽन्ति क्षयं क्षीररसायनाः ॥

अथ सुश्रुतात् —

धृतेन चाज्येन समाक्षिकेण तुरंगगन्धातिलमापचूर्णम् ।
 सिताश्वगंधामगधोद्भवानाकल्कघृतक्षौद्रयुतं प्रलिह्यात् ॥
 क्षीरं पिबेद्वाप्यथ वाजिगन्धा विषकमेव लभतेगण्डुष्टिम् ।
 तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताद्यं प्रातः पिबेद्वापि पयोनुपानम् ॥
 उत्सादने वापि तुरंगगन्धा योज्याः यवश्चैव पुनर्नवा च ।
 कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमेश्च सिद्ध सर्पिः पिबेत्क्षौद्रयुतं हिता-
 शी ॥ यक्ष्माणमेतत्प्रबलं च कासं श्वासं च हन्यादपि पां-
 क्षुतां च । सकृद्रसेगोश्वगजाव्यजाना काथः सिताश्चापि त-
 थैव भागे ॥ मृवाहिरिद्राखदिरद्रुमाणां क्षीरस्य भागस्त्व-
 परो घृतस्य । भागान्दशैतान्विषचेद्विधिशो दत्त्वा त्रिवर्गं
 मधुरं च कृत्स्नम् । कटुत्रिकं चैव सभद्रदारु घृतोत्तमं
 यक्ष्मनिवारणाय । द्विपंचमूलं वरुण करंजं भल्लातकं
 विल्वपुनर्नवे च ॥ यवान्कुलत्थान्वदराणिभाङ्गीपाठां

हुताशसमहकिद्वयम् ॥ कृत्वा कृपाया विपचोद्धितस्य पशुभिः
 श्वपात्रैर्घृतपात्रमेकम् ॥ व्यापं महावृक्षपयोभयाक्षचव्यं
 सुराख्य लघुणोत्तम च । एतादृशोथ जठराणि चैव हन्या-
 त्प्रमेहांश्च महानिलेन ॥ गोश्वाव्यजेभेणसरोष्टजाजैः सह
 द्रुसक्षीरसक्षतोत्थैः । द्वाक्षा बगन्वामगधासिताभिः सिद्ध-
 घृतयक्ष्मविकारहारि ॥ एलाजमोदामलकाभयाक्षगायत्र्य-
 रिष्टासनशालसारान् । पिडगभल्लातकचित्रकोश्राकटुत्रि-
 कांभोदसुराष्ट्रजांश्च ॥ पत्तवाजले तेन पचेच्च सपिरत्तिमन्
 सुसिद्धे त्ववतारिते च । त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलायाद-
 त्वातुगाक्षीरिपलानि पट्च ॥ प्रस्थेघृतस्य द्विगुणं च
 दद्यात्क्षौद्रंततोमथहत विदव्यात् । पलंपल प्रातरतः प्रलि-
 ह्यात्पश्चात्पिबेत्क्षीरमतद्रितश्च ॥ एतादृशं मेध्यं प्रम-
 पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यमथो यशस्यम् । यक्ष्माणयाशु
 व्यपहति चैतत्पादामयं चैव भगदर च ॥ श्वास च हन्ति
 स्वरभेदकासहृत्प्रीहृगुल्मग्रहणीगदाश्च । न चात्र किञ्चि-
 त्परिवर्जनीयं रसायनं चैतदुपास्यमानम् ॥ पृथोदशोक्तं
 विहितं च सर्पिस्त्रीण्येव चान्यानिहितानिचात्र । उपद्रवांश्च
 स्वरवैकृतादीजयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ॥ अजाश-
 कृन्मूत्रपयोघृतासृङ्मांसाख्यानिप्रतिसेवमान । स्नाना-
 दिनानाविधिना जहाति मासादशोपं नियमेनशोपम् ॥
 रसोनयोग विधिवत्क्षयार्तं क्षीरेण वा नागबलाप्रयोगम् ।
 सेवेत वा मागधिकाविधानं तथोपयोगं जतुनोष्मजस्य ॥

शोकं ह्रियं क्रोधमसूयतां च त्यजेदुदाराभि-
पयान् भजेत । वैद्यान्दिजातीस्त्रिदशान् गुह्यंश्च
वाचश्चपुण्याः शृणुयाद्विजेभ्यः ॥

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये प्वरे ।
कर्पूरमहिफेनं च कस्तूरी जातिपत्रिका ॥
नागवल्लीरसेनैव गुटिका मेहनाशिनी ।
बलप्रमाणं तां भक्षेत् ततः पीत्वा शृतं ५१ ॥
नरश्चटकचद्वच्छेच्छतदारांश्च द्रावयेत् ॥
जीवकर्पभक्तौ वीरा जीवन्ती नागर सटी ।
पर्ण्यश्चतस्रो मेदे द्वे काकोलयौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुका चात्मगुप्ता शतावरी ।
ऋद्धी परूपक भार्ज्मी मृद्धीका बृहती तथा ॥
शृगाटकी त्वामलकी वयस्था पिप्पली बला ।
वदराक्षोढखर्जूरवादामान्यूपकाणि च ॥
फलानि चैवमन्यानि कल्काकुर्वीत कापिदै ।
धात्रीरसः विदारीक्षुछागमांसरसं पयः ॥
दत्त्वा प्रस्थोन्मितान्भागान्वृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीति शर्करार्द्धतुल्यं तथा ॥
पलार्द्धकं च मरिच त्वगेला पत्रकेशरम् ।
विनीय चूर्णित तस्माद्विद्वान्मात्रां सदा नरः ।
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं यथा ।
सुधामृततरसप्रस्थं क्षीरमांसरसाशिनम् ॥

स्त्रीप्रसक्तान्कृशान्वर्णस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ।
 कासाहिक्राज्वरश्वासतृष्णादाहास्रपित्तनुत् ॥
 पुत्रद छर्दिमूर्च्छाघ्नं योनिमूत्रामयापहम् ।
 इति क्षतक्षीणे अमृतप्राशोवलेहः । चिकित्सा

कलिकात -

त्रिन्वारान्प्रथम शिलाजतुजले भाव्यं भवेत्त्रैफले
 त्रिः काथे दशमूलजे तदनु वा छिन्नोद्रवाया रसे ॥
 वात्स्यालकथने पटोलसलिले यष्टीकपाये युते
 गोमूत्रेण तथा पयस्यथ गन्धमेपां कपाये ततः ॥
 द्राक्षाभीरुनिदारिकाद्वयपृथक्पणींस्थिरा पोष्करैः
 पाठाकौटजकर्कटाक्षकटुकारास्नांबुदालवृषैः ॥
 दंतीचित्रकचव्यवारणकणावीराष्टवर्गौपधे-
 द्रोणेभश्चरणस्थिते पलमितैरेभिः शृतैर्भावयेत् ।
 धात्रीमेपविपाणिकात्रिकटुकैरेभिः पृथक्पंचभि-
 र्द्रव्यैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलं चूर्णाद्विदारीभवात् ।
 तालीसं कुडवं चतुष्पलमधु प्रक्षिप्यते सर्पिप-
 स्तैलस्य द्विपलं पलष्टाकमथ क्षौद्रं भिषग्योजयेत् ॥

तुल्य पलैः पोडशभिः सिताया-

स्त्वक्क्षीरिकापत्रककेशरैश्च ।

बिल्वांशकैस्त्वक्त्रुटिसंप्रयुक्तै-

रित्यक्षमात्रा गुटिका प्रकल्प्या ॥

सासामेकतमां प्रयुज्य विधिवत्प्रातः पुमान्भोजयेत्

प्राग्या मुद्गदलाम्बुजांगलरस शीतं शृतं वा जलम् ।
माध्वीकं मदिरामगुर्वशनभुक्पीत्वा पयो वा गवां
प्राप्नोत्यंगमनंगवत्सुभगतासपन्नमानदकृत् ॥

शोफग्रन्थ्यवमन्थवेपथुवमीपाङ्गामयश्लीपद-
श्रीहार्शः प्रदरग्रमेहपिटिकामेहाश्मरीशर्कराः ।

हृद्रोगार्बुदवृद्धिविद्राधियकृद्योन्यामयान्सानिला-
नूरुस्तभभगदरज्वररुजस्तूनीप्रतूनीतृपः ॥

धातासूक्ष्मप्रवल प्रवृद्धमुदर कुष्ठ किलारं कृमीन्
कासश्वासमुरक्षतक्षयमसृक्पित्त सपानात्थयम् ।

उन्माद मदमप्यपस्मृतिमतिस्थौल्यं कृशत्व तनो-
रालस्य सहलीमक च शमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राणि च ॥

झादिति जरया सर्वश्वेतैरकालजराकृतै-

वृतमलिकलाकारैरोभिः शिरश्च शिरोरुहैः ।

बलवदतिभं व्यस्तातंक वपुश्च समुद्रहन्

प्रभवति शतं स्त्रीणां गंतुं जनो जनवल्लभः ॥

स्तिमितमतिरप्यज्ञानांध सदस्यपटुः पुमान्

सकृदपि दयाज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमान्भवेत् ।

ब्रजाति च यथा युक्तो योगी शिवस्य समीपतां

शिवगुटिकया कस्तामेनां करोति न मानवः ॥

इति शिवगुटिका ।

फलत्रिककाथविशुद्धमादौ

शुद्धं गुडूच्या दशमूलशुद्धम् ।

स्थिरादिकाकोलियुगादिसिद्धं
शिलाजतु स्यात्क्षायिषु पशस्तम् ॥

तथाह चरक -

हेमाद्या सूर्यसंतापाद्भवन्ति गिरिघातवः ।

जत्वामं मृदुमृत्स्नाभं तद्वदन्ति शिलाजतु ॥

शृंगीत्वामलकीफलत्रिकनलाछिन्नाविदारीसटी-

जीवंतीदशमूलचदनघनेनीलोत्पलैलावृषे ॥

मृद्रीकाएकवर्गपुष्करयुतैः सार्धं पृथक्पालिकैः

पद्मद्रोणेन शतानि पंचविषचेद्वात्रीफलानामतः ॥

उद्धृत्यामलकानि तैलघृतयोः पाष्टिश्च पद्मभिः पलैः

भृष्टान्यर्धतुलां निधाय विधिवन्मत्स्यडिकायाः पचेत् ॥

शीतेपण्मधुना पलानि कुड्मोवाश्चतुर्जातक

मुष्टिर्मागधिकापलद्वयसयं प्राशः स्मृतश्चावनः ॥

न शोषः साफल्यं व्रजाति वपुषि क्षीयमाणेपि जंतो-

र्न मूर्च्छा नो छर्दिस्तदपि च न च श्वासकासादयश्च ॥

न बालक्ष्मीर्विघ्नं काचिदपि न व्यापदः संभवन्ति

प्रयोगादेतस्मान्मनसि नवाधियो विभ्रति भ्रातिमंतः ॥

प्रसरति पुरः प्रजाज्ञेये जगज्जडतां व्रजे-

द्विदधाति पदं नेवाकस्माद्बलीपलितानि च ।

भयाति न भयं रुग्ण्यः काये न चापदमाप्नुयात्

च्यवनरचितप्राशस्वादादपत्यशतं भवेत् ॥

इति च्यवनप्राशः । तत्रांतरात् ॥

पिप्पलीलोध्रमरिचं पाठाधात्र्येलपालुकम् ।
 चव्यचित्रकजंतुघ्नक्रमुकोशीरचन्दनैः ॥
 मुस्ताप्रियंगुलवलीहरिद्रामिसिपेलैः ।
 पत्रत्वक्पुष्टतगरैर्नागकेशरतंयुतैः ॥
 भागैः स्यादर्धपलिकैर्द्राक्षापाट्टिपलं क्षिपेत् ।
 पलानि दश धातक्या गुडस्य च शतत्रयम् ॥
 तोयमानाश्चतुःपाट्टिर्भवत्येव सुरावहम् ।
 ग्रहणीपांडुरोगार्शः काश्यगुल्मोदरापहः ॥
 पिप्पल्यादिररिष्टोयं क्षयरोगविनाशनः ।

इति यक्ष्माणि पिप्पल्यरिष्टः ॥

मृद्धीकायाः शतार्थं तु द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
 चतुर्थशेषे तर्हिमस्तु पूतशीते प्रदापयेत् ॥
 गुडस्य द्विशतं दत्त्वा तत्सर्वं घृतभाजने ।
 विडंगं फलिनी कृष्णा त्वगेलापत्रकेशरम् ॥
 मरीचं तु तथा चूर्णं सम्यक्कृत्वा विचक्षणः ।
 क्षिपेच्च पलिकैर्भागैर्घटनीयं समततः ॥
 ततो यथावल पीत्वा कासश्वासगलामयम् ।
 हांति यक्ष्माणमत्युग्रमुरःसधानकारकम् ॥
 मृद्धीकासव इत्येप ब्रह्मणा विदितः पुरा ।

इति क्षये मृद्धीकासवो हारीतात् ।

द्राक्षायाः संमितं प्रस्थं मधुकस्य पलायकम् ।
 पचेत्तोयामृके शुद्धे पादशेषेण तेन च ।

पालिके मधुकाद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
 प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं चेत्क्षीरं च चतुर्गुणम् ।
 सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाश्च दापयेत् ॥
 एतद्वाक्षाघृतं नाम क्षीणक्षतसुखावहम् ।
 वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् ॥
 प्रदरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसवलप्रदम् ॥

शोपे द्राक्षादिघृतं वृद्धसंग्रहात्-

छागमासतुलां गृह्य साधयेदुल्लवणेभसि ।
 पादशोषेण तेनैव सर्पिं प्रस्थ विपाचयेत् ॥
 ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेदे द्वे तथा च जीवकर्षभौ ।
 काकोलीक्षीरकाकोली कल्कैः पृथक्पलोन्मितैः ॥
 सम्यक्सिद्धेवतार्याथ शीते तस्मिन्प्रदापयेत् ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुन कुडवं क्षिपेत् ॥
 पलंपल पिबेत्प्रातर्यक्षमाणं हति दुस्तरम् ।
 बल्य मासकरं वृष्यमग्निसदीपक परम् ॥

इति छागलाघं घृतम् ।

मलायत्तं बल पुंसां शुक्रायत्तं च जीवितम् ।
 तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्षिणो मल्लरेतसी ॥

इति श्रीतोमरशावतसारिपुत्रभूतभैरव श्रीवीरसिंहदेवविरचिते
 ग्रन्थे वीरसिंहावलोके ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वे
 दोक्तप्रयोगो गजयक्ष्माधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य कासरोगस्य कफश्वासस्य च जात-
काभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । यदुक्तं जातके-

सूर्येकुलीरयाते बुधेन दृष्टे विगतनेत्रः ।

कफमारुतरोगार्तः परस्वहारी विलोममतिचेष्ट ॥

कर्कातिस्थितबुधदृष्टसूर्यजनितकासश्वासकफरोगप्रती-
कारमाह । सौरमंत्रजपहोमदानादिकं पूर्ववत्कार्यम् ॥

अथ कासश्वासकफरोगस्य कर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रती-
कारं च । यदुक्तम् उपकारिणोप्रत्युपकर्ता अपकर्ता च
श्वासी कासी कफवान् जायते । दुःखोष्णज्वरवातपित्तं
च । यदुक्तमुमामहेश्वरसंवादे

कृतघ्नो जायते मर्त्यः कफवान् श्वासकासवान् ।

उष्णज्वरी च नित्यं हि पित्तरोगसमन्वितः ॥ इति ।

तच्छांतये पिपीलिकामध्यानि यवमध्यानि वा
त्रीणि चांद्रायणानि कुर्यात् यथेप्सित पंचाशद्ब्राह्मणान्
भोजयेत् । अग्निं दूतमिति सूक्तेन चरुघृताभ्यामष्टोत्त-
रायुत जुहुयात् ।

ताद्विष्णोरिति सूक्तेन जपं कुर्याद्विजोत्तमः ।

पूजयेद्भोजयेद्दद्यात्तन्मना नान्यमानसः ॥

अत्रैव कारणांतरं विधानांतरमभिधीयते । लवणम-
धुकृष्णाजिनमहादानादिकुरुक्षेत्रादिविशिष्टदेशेषु ग्रहणा-
दिविशिष्टकालेषु निषिद्धदातृभ्यः प्रतिगृह्णाति । स्वय-
मपात्रीभूतो जन्मांतरे पामाकङ्कपीव्यमानः श्वासी कासी

कृमिकुक्षिश्च भक्षणे । तदुपजातये महिषो यथोक्तविधानां
दद्यात् । वित्तशान्तिं निवर्तेत्यत्र । यत्-

काभ्याय दायते दानं तत्तन्मयं सुखवद्दम् ।

असमग्रं तु दोषाय भवतीह परत्र च ॥

पुरुषसूक्तं सहस्रनामस्तोत्रम् उद्यान्नित्युचं जपेत् ।
प्रत्यष्टोत्तरायुतं-चरुघृताभ्यां जुहुयात् पंचाशद्ब्राह्मणान्
भोजयेत् रक्तनासांसि दद्यात् । तदुक्तं महाभारते-

हिरण्यं रक्तनासांसि पंचाशद्विश्रभोजनम् ।

सहस्रकलशस्नानं कुर्याद्रोगस्य शान्तये ॥

एतदुक्ताशक्तौ पंचाशद्ब्राह्मणभोजनम् । नामत्रयमष्टो-
त्तरायुतत्रयं जपेत् । अत्र नामत्रयमच्युतानंतगोविन्देति ।
अत्रापि ब्राह्मणभोजनं सहस्रकलशस्नानं वासुदेवप्रीतये
हिरण्यं च दद्यात् । अथवा श्वासकासी कृमिकुक्षिश्च
यो भवति ।

श्वासकासयुतो मर्त्यो वरुणं प्रणतो भवेत् ।

ज्जं पाशं पल्लकेन कुर्यात्तु रजतेन वा ॥

पलाधेनाथवा शुद्धस्फटिकोपममादृतः ।

रत्नैर्मरकतैः सम्यग्बद्धमगेषु सर्वतः ॥

कुम्भं च स्थापयेत्तत्र तिलानां द्रोणपंचके ।

कुम्भस्योपरि सरथाप्य ध्वजपाशौ सुशोभनैः ॥

सहिरण्यं द्वयं तत्र ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

वस्त्रेणावेष्टय

श्रुतवृत्तसमग्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
वरुणस्य तथा वायोः प्रीत्यर्थं विनिवेदयेत् ॥
नमः पाशभूते तुभ्यं नमो द्विजवराय ते ।
जलाधिपतये तुभ्यं वायोर्वापि प्रियाय च ॥
युवयोः प्रीतये दत्तो ध्वजपाशौ सुराजतो ।
श्वासकासौ हरेतां मे प्रीतां सर्वजनाश्रयौ ॥
एवं कृत्वा श्वासकासी नीरोगस्तत्क्षणाद्भवेत् ।

इति श्वासकासकर्मविपाकविधिः ॥

अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण गद्गदत्वप्रयोगमाह ।
वृश्चिकांशस्थितक्षीणचंद्रजनितगद्गदत्वदोषोपशमनाय
प्रागुक्त चंद्रपूजाविधानं विद्व्यात् । अथ गद्गदत्वकर्म-
विपाकमाह । तत्प्रतीकारं च वायुपुराणे ।

वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा भवेद्गद्गदवान्नरः ॥
तस्य वक्ष्ये प्रतीकारं दानेन ऋषिभाषितम् ।
पलेनाथ तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥
सरस्वतीप्रतिमां कुर्याद्भुजानां च चतुष्टयम् ।
वरदं चाक्षसूत्रं च विभ्रतौ दक्षिणे करे ॥
पुस्तकं चाभयं वामे दधानां हंसवाहनाम् ।
अतिशुभ्रेण रौप्येण कूटस्वर्णेन वा भवेत् ॥
आसनं च प्रकुर्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ।
तस्योपरि च सवेद्य देवीं वागीश्वरीं पराम् ॥
समायुक्तां शुक्लवस्त्रेण संयुताम् ।

वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत्पीततण्डुलैः ॥
 श्वेतपुष्पैः श्वेतगधैः सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 ब्राह्मणं सर्वशास्त्रज्ञः कुशलः सर्वसमतः ॥
 मन्त्रवादप्रवीणश्च तेन होमं च कारयेत् ।
 पायसं जुहुयादष्टशतशालिमयं तथा ॥
 जुहुयात्समिधश्चापि तथाज्यं च तिलानपि ॥
 सरस्वतिप्रदेमिव इति वा मन्त्र इष्यते ॥
 कृतेधिवासने नाम आचार्याय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत्प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥
 संपूज्य ब्राह्मणं सम्यक् वस्त्रालंकारपूर्वकम् ।
 या वक्त्रे ब्रह्मणो देवी या सा वागीश्वरी परा ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवाश्चान्यैः पूजिता सर्ववदिता ।
 तुष्टा भवतु दानेन समिदादिहुतैरपि ॥
 नैवेद्य पायस दद्यादेयं च ब्राह्मणे तथा ।
 सरस्वतिप्रदेमिव मन्त्रं सर्वत्र समतः ॥
 तस्मै हुतवते दद्यात्तां घटां पूजकाय तु ।
 मन्त्रेणानेन विधिवद्भोगी पूर्वमुखः शुचिः ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय सतोयामथ भक्तितः ।
 गुरोरवज्ञया यन्मे स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ॥
 सरस्वती जगन्माता जगज्जाह्यापहारिणी ।
 साक्षाद्ब्रह्मकलत्रं त्वं विष्णुरुद्रादिभिः स्तुता ॥
 तन्ममाध्यापनं देहि जाड्यं हर वरानने ।

घंटादानेन तुष्टा त्व दत्तेनानेन वाक्परा ॥
वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मे गद्गदभाषितम् ।
तत्सर्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मी त्वं लोकपावनी ॥
इति दानमंत्रः ॥

अनुज्ञाय ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जति मानवः ।

इति गद्गदत्वहरसरस्वतीदानविधिः ॥ अथ क्रमप्राप्त-
स्य कासस्य निदानं सचिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ॥
धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वादतिभोजनस्य वेगावरोधात्क्षयथोस्तथैव ॥
प्राणोह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेतिवक्त्रात्सहसासदोषो मनीषिभिः कासइतिप्रदिष्टः ॥

पंच कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिता सर्वे बलिनश्च यथोत्तरम् ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कंठे कंठूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥

हृच्छंसमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षीणाननः क्षीणबलस्वरौजाः

प्रसक्तवेगश्च समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितास्तित्तुमुखस्तृपार्तः ।

पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपांडुः परिदह्यमानः ॥

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।

सुभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासो भृशः सांद्रकफः सफेनः ॥

वृद्धसग्रहात्-

पंचमूलकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 रसोनमश्रतो नित्य वातकासमुदास्यति ॥
 भाङ्गीद्राक्षाशठीशृङ्गीपिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 शुद्धतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥
 बला द्विवृहतीवासाद्राक्षाभिः काथित जलम् ।
 पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥
 पुष्कर कटफलं भाङ्गीविश्वपिप्पलिसाधितम् ।
 पीत्वा काथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्रहे ॥
 घृतं व्याघ्रीकपायेण भाङ्गीकल्के विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन तोयेन तत्परं वातकासजित् ॥
 चूर्णं तु पद्मबीजाना मधुना संप्रयोजितम् ।
 पित्तकासादितो लिह्यात्स्वस्थतां लभते क्षणात् ।
 कर्प कर्पार्धपलं पलद्वयं स्यात्ततोर्ध्वकर्पश्च ।
 मरिचस्य पिप्पलीना दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥
 सर्पौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यनिर्मुक्ता ।
 पूयमसृक्छर्दयतां तेषामिदमौषधं परमम् ॥

इति मरिचादिगुटिका ।

ग्रस्थंविभीतिकानामनस्थि संस्वेदयेद्जामूत्रे ।
 लेहवदयमवलेहो मधुसहितः श्वासकासहरः ॥
 इति विभीतकावलेहो मतिमुकुरात् ॥
 य पिबेद्रवृहतीकाथं कणाचूर्णाववर्णितम् ।

प्रकाशो नात्र कासानां मासानामिव दुर्दिने ॥
 दशमूलीस्ययंगुप्ताशंखपुष्पीशठीबलाः ॥
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गापिप्पलमूलचित्रकम् ।
 भाङ्गीपुष्करमूलं च द्विपलांशान्यथाढकम् ॥
 हरीतकीशतं चैकं जले पंचाढके पचेत् ॥
 यवैः स्विन्नैः कपायं तु पूतं दत्त्वाभयाशतम् ॥
 पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडपं च पृथक्पृथक् ।
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीतेचमाक्षिकात् ॥
 लिह्यात्तचामये नित्यमत खादेद्रसायनम् ॥
 तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्वलवर्धनम् ॥
 पचकासान्दशयं श्वासं हिक्रा च पिपमज्वरम् ।
 हन्यात्तथाशौग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसम् ॥
 अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।

इत्यगस्तिहरीतक्यवलेहः ॥

इति श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभृतभेरवश्रीवीरसिंहदेवविरचिते
 वीरसिंहावलोक्यो ज्योतिष्शास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगे
 वासाधिकारः ॥

अथ हिक्रारोगस्य श्वासकासांतर्भावात्तद्देव ग्रहपूजा-
 विधानं कर्मविपाकप्रयोगं दर्शयति । यः पुनः स्नात्वा
 अजुहुयादहुत्वा वा ब्राह्मणो भुक्ते स हिक्रारोगी
 भवेत् मन्त्राणि चांद्रायणानि सातिकृच्छ्राणि चरेत् ।

तामस्रिवर्णामित्यादिसूक्तं जपेत् ससुवर्णमन्नदानं च ।
चिकित्सितमाह । निदानं च रुग्णिनिश्चयात् ।

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लिहांत्राणि मुरादिवाक्षिपन् ।
सधोपवानाशु हिनस्ति यद्रत्ना-
त्ततस्तु हिकेत्यभिधीयते बुधे ॥
अन्नजां यमलां क्षुद्रां गंभीरां महतीं तथा ॥
वायुः कफेनानुगतः पंच हिक्काः करोति हि ।

अथ सुश्रुतात्-

यष्ट्याह्वा वा माक्षिकेणावलीढ-
पिप्पल्यो वा शर्कराचूर्णयुक्ताः ।
सर्पिः कोष्णं क्षीरमिक्षो रसो वा
नातिक्षीणे संसनं छर्दनं वा ॥
नारीपयःपिष्टमशुकुचंदनं
घृतं सुखोष्णं च सैधवं तथा ।
चूर्णीकृतं सैधवमंबुनाथ वा
निहति हिक्कां च हितं च नस्यतः ॥
युंज्याद्धूपं शालनिर्यासजं वा
नैपाल वा गोविषाणोद्भवं वा ।
सर्पिः स्निग्धैश्चर्मवालैः कृतं वा
हिक्कास्थाने स्वेदनं वापि कार्यम् ॥
क्षौद्रोपेतं गैरिकं कांचनारव्यं

लिह्याद्भस्म ग्राम्यसत्त्वास्थिजं वा ।

तद्वच्छाविन्मेषगोशल्यकानां

रोमाण्यंतर्धूमदग्धानि चात्र ॥

मध्वाज्याक्तं बार्हिपत्रप्रसृतमेवं भस्मौदुंबरं तैदुकं वा ।

स्यर्जक्षारं बीजपूराद्रसेनक्षौद्रोपेतं हन्ति लीङ्गासहिक्राम्

सर्पिस्स्निग्धा अति हिक्कां यवाग्व

कोष्णाग्रासाः पायसं वा सुखोष्णम् ।

शुंठीतोये साधितं क्षीरमाजं

तद्वत्पीतं शर्करासंयुतं वा ॥

आतृप्तेर्वा सेव्यमानं निहन्याद् ।

घ्रात्वा हिक्कामाशु मूत्रं त्वजाव्योः ।

सपूतिकीटं लशुनोय्रगंधा-

हिग्वज्रमाचूर्ण्य सुभाषितं तत् ॥

क्षौद्रं सितां वा रणकेसरं च पिबेद्रसेनेक्षुमधूकजेन ।

पिबेत्पलवालवणोत्तमस्यद्वाभ्यां पलाभ्यां हाविषः समग्राम् ॥

हरीतकीं कोष्णजलानुपानां

पिबेद्दूतं क्षारमधुप्रपन्नम् ।

रसं कपित्थान् मधुपिप्पलीभ्यां

पिचुप्रमाणं प्रपिबेत्सुखाय ॥

कृष्णां सितां चामलकं च लीढं शृंगवेरं मधुना च

युक्तम् । कोलास्थिमज्जाजनलजचूर्णं हिक्कां निहन्यान्म-

धुना वलीढम् ॥

पाटलाया फल पुष्प गेरिकं कटुरोहिणी ।
 सज्जूरमधुमागध्यः कासीस दधि नाम च ॥
 चत्वारो यूपयोगाः स्युः प्रतिपादं प्रदर्शिताः ।
 मधुद्वितीया कर्तव्यास्ते हिक्कासु विज्ञानता ॥
 कपोतपारावतलावशल्यक
 श्वदंशगोधा वृषदंशजान् रसान् ।
 पित्रेत्फलाम्लानाहिमान्संसेधनान्
 स्निग्धांस्तथेन्द्र्यमृगाद्विजोद्रवान् ॥

विरेचन पव्यतम संसेधव घृत सुलोणं च सितांपला-
 युतम् । सदागतावृद्धगतेनुनासन वदंति केचिच्च हिताय
 हिक्किनाम् ॥

इति श्रीतोमारवशावतसारिषुमृतभैरवश्रीवीरसिंहदेशरिचिते
 वीरसिंहानलंके उद्योतिशशास्त्रमणिपाकारुपेदमयोगे
हिक्काधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य श्वासरोगस्य सानिदान चिकित्ति-
 तमाह यथाह सुश्रुताचार्यः ।

येरेव कारणे हिक्का बहुभि सप्रवर्तते ।
 तैरेव कारणे श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥
 विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोथ कफसयुतः ।
 श्वासयत्पूर्य्वगो भूत्वा त श्वास परिचक्षते ॥
 क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पचमः ।
 भिद्यते स महाव्याधि श्वास एको विशेषतः ॥
 प्राग्रूप तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेपोऽराति परा ।

आनाहः पार्श्वयोः शूलो वैरस्यं वदनस्य च ॥
बृदसंग्रहात्—

स्नेहवस्तिमृते केचिदूर्ध्वं वाधश्च शोधनम् ।
मृदुप्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनां निर्दिशति हि ॥
कुलस्य नागरव्याघ्रविासाभिः कथितं जलम् ।
पीतं पौष्करसंयुक्तं श्वासकासनिवारणम् ॥
दशमूलस्य वा काथः पुष्करेणावचूर्णितः ।
श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलविनाशन ॥
देवदारुवचाव्याघ्रीविश्वकटफलपौष्करैः ।
कृतः काथो जयत्याशु श्वासकासानशेषतः ॥
भल्लातकमधुपर्णीपथ्यादशमूलनागरकाथः ।
तमके कफप्रधाने शस्तः श्वासे च मारुतजे ॥
भार्ङ्गीजटापलशतं सलिलार्भणाभ्यां
युक्तं च मूलतुल्या सहितं विपाच्य ।
पादस्थिते तु शतमत्र हरीतकीनां
पक्त्व्यमुज्ज्वलगुडम्य शतेन सार्धम् ॥
उत्तार्य तत्र शिशिरे मधुनः पलानि
चत्वारि च द्विगुणितानि पलत्रयं च ।
व्योषेष्टुटिन्वगिभकेसरपत्रकाणा-
मेपां पलं खलु निधेयमथोपयुञ्ज्यात् ॥
श्वासं सकासमपि शोषमथातिहिक्का-
मेकाहिकं ज्वरमथोत्कटपीनसं च ।

हन्त्याद्रसायनमिदं हि पुरन्दरस्य
प्रोक्तं सहस्रकरपुत्रभिषग्वराभ्याम् ॥

इति भाङ्गाहरीतक्यवलेहः ।

यार्त्तिकचित्फलवातघ्नमुष्ण वातानुलोमनम् ।
भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ।

इति श्रीतोमरवशावतसीरुमुत्तमैरवश्रीवीरसिंहदेववि-
रचिते वीरसिंहावलोक्ये उपोतिश्शास्त्रे कर्मवि-
पाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे आसाधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य स्वरभेदस्य निदानं चिकित्सितं
रुग्निनिश्चयात् ॥

अत्युच्चभाषणविपाध्ययनाभिघात-

सदृपणैः प्रकुपिता पवनादयश्च ।

स्रोतरसु ते स्वरबहेषु गताः प्रतिष्ठा

हन्त्युः स्वरं भवति चापि हि पङ्क्तिः स ॥

वृन्दसग्रहात्-

आद्ये कोणजलं पेयं जग्ध्वा घृतगुडौदनम्

क्षीराजुषानं पित्तोत्थे पिवेत्सर्पिरुतद्रितः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।

पिवेन्मूत्रेण मतिमान् पित्तजे स्वरसक्षये ।

स्वरोपघाते मेदोजे कफांतो विधिरिष्यते ॥

क्षयजे सर्वजे वापि प्रत्याख्यायाचरोत्क्रियाम्

चव्याम्लवेतसकटत्रिकातितीक्ष्णक-

तालीसजीरकतुगादनैः समांशैः ।

चूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगंधियुक्तं

वैस्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥

वदरीपत्रकल्कं वा घृतभ्रष्टं ससैधवम् ।

स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥

शर्करामधुमिश्राणि जृतानि मधुरैः सह ।

पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोभिहतः स्वरः ॥

व्याघ्रीस्वरसाविपक्त रास्नावाट्यालगोक्षुरैर्व्योषैः ।

सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात्कासं च पंचविधम् ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसंभवे ॥

वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशोपितम् ।

इति श्रीतोमरवशावतसरिपुत्रभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेवाविराचिते ग्रन्थे

वीरसिंहावलोकिते ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगे

स्वरोपघाताधिकारः ॥

अथ मंदाग्नित्वादरोचकप्रयोगं ज्योतिःशास्त्राभिप्राये-

णाह तत्प्रतीकारं च ।

अतिपरिभूतः कृपणः सहजयुतो मानवो भवति जीवे ।

मन्दाग्निसूत्रिविजितो दुश्चिक्वे पापकर्मा च ॥

इति दुश्चिक्वस्थानास्थितस्य गुरोः प्रागुक्तं जपहोम-

दानस्नानादिकं विदध्यात् तेनोपशाम्यति ॥ अथ क-

र्मविपाकाभिप्रायेण अरुचिप्रतीकारमाह । यथा श्रद्धाही-

नो धनी अदाता दानरतिर्वा तामसगुणान्वितो यः सोरु-

चिमान् शूली वा जायते अस्य प्रायश्चित्तं कृच्छ्रमतिकृ-
च्छ्रं चांद्रायण व्यस्तं समस्त वा व्याधितारतम्येन कुर्यात् ।
अत्राशक्तौ धनी वा प्रतिदिनं पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं मिष्टा-
न्नं कारयेत् । अत्राप्यशक्तौ होमं सततं कुर्यात् ।

जप होमं तथा तीर्थस्नानं वापि समाचरेत् ।

तीव्रवैराग्यसयुक्तः कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

मिष्टान्न दद्यादिति वचनात् ।

अग्निरस्मीतिमंत्रेण जपेदधुतसंख्यया ।

चरुणा च घृतेनैव जुहुयाद्धव्यवाहने ॥

जपादिक यावद्भोगयुक्तो भवति तावदेव कर्तव्यम् ।
एतद्ब्राह्मणविषयम् । इतरविषये हेमान्नदानमेव प्रशस्तम् ।
इत्यरुचिशूलविधानम् ॥

अथ क्रमप्राप्तस्यारोचकस्य सनिदान चिकित्सितमाह
रुग्विनिश्चयात् ।

वातादिभि शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोप्राशनगंधरूपै-
रारोचकाः स्युः परिहृष्टदत्त कषायवक्त्रश्च मतो निलेन ।

वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे ।

कुर्याद्विधानुकूलानि हर्षण मनसस्तथा ॥

अम्लीकाशुडतोष च त्वगेलामरिचान्वितम् ।

अभक्तछदरीगेषु शस्तं कवलधारणम् ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्टकशोधनम् ।

अग्निसदीपनं हृद्य लवणार्द्रकभक्षणम् ॥

विद्वर्ण्यं मधुसंयुक्तो रसो दाडिमसंभवः ।

असाध्यामपि संहन्यादरुचिं वक्रधारितः ।

दाडिमाद्यानि चूर्णानि पूर्वोक्तानि प्रयोजयेत् ।

यस्य यद्वाञ्छित किञ्चित्तदेयमरुचौ सदा ॥

इत्यरोचकाधिकारः ॥

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण छर्दिरोगस्य प्रयोगोभि-
धीयते तत्प्रतीकारश्च ।

रिपुस्थाने यदा स्यातां चांद्रिशुक्रौ ततो भवेत् ।

छर्दिमान्मनुजः कृष्णपक्षचंद्रावलोकितौ ॥

क्षीणचंद्रावलोकितपट्टस्थानस्थितबुधशुक्रबाधोप-
शांतये तत्प्रीतये बुधस्य तु पूर्वोक्तमेव सकल जपहोम-
दानादिविधानं विदध्यात् । शुक्रस्य तु वक्ष्यामः । अत्रात्प
रिष्ठतेतिमन्त्रजपः । तिलाज्योदुंबरीसमिद्धिहोमः अश्वदानं
स्नानं च ।

एलया च शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमूलकुंकुमैः ।

स्नानतो भृगुसुतोपपादित दुःखमोति विट्पयं न संशयः ॥

इति श्रीपतिवचनात् । रौप्यं धारयेत् हविष्यं नैवेद्यं
दद्यात् ॥ अथ छर्दिरोगस्य कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकार
च । यो ब्राह्मणाय केशकीटककाकसारमेधाद्युपहतमन्त्र
जानन्नेव मोहात्प्रयच्छति स छर्दिमान् जायते यदुक्तं
शांतातर्पण्ये कर्मविपाके ।

श्वकीटकेशकाकादिदूषित मोहतो नरः ।

दत्ता द्विजाय भवति छर्दिमानन्यजन्मनि ॥

इतिवचनात् । गौतमोक्तमपि । विश्वासघातकी छर्दि-
युक्तो भवति । तदुपशान्तये पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं कार-
येत् । अन्नदानं च यथाशक्त्या ज्ययुक्तं कुर्यात् । अग्नि-
रस्मि जन्मनोति मन्त्रेण व्याधिगुरुलघुभावेन जपं कुर्यात् ।
तिलहोमं च कुर्यात् । तेनोपशान्तिर्भवति ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य छर्दिरोगस्य निदानं चिकित्सितमाह
रुग्निश्चयात् ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्वाभत्तालोकनादिभिः ॥

छर्दयं पच विज्ञेयास्ताः पृथग्लक्षणेर्मताः ।

हृष्टासोद्वाररोधौ च प्रसेको लवणास्यता ॥

दोषोन्नपानेषु भृशं वमिनां पूर्वलक्षणम् ।

कासश्वासौ ज्वरो हिक्का तृण्णा वैचित्त्यमेव च ॥

हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्दिरुपद्रवाः ।

बृंहसगृहात्-

आमाशयोत्क्लेशभवाहि सर्वाः ।

श्छर्द्यो मता लघनमेव तस्मात् ।

यक्ताशये मारुतजान्विते स्यात्

संशोधनं वा कफपित्तहारी ॥

हृन्त्यात्क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसंभवाम् ।

ससेधवः पिवेत्सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ॥

मुद्गामलकयूपो वा ससर्पिष्कः ससैधवः ।

यवागूं मधुमिश्रां वा पंचमूलीकृतां पिबेत् ॥

अथ सुश्रुतात्—

दध्युत्थरससयुक्तां पिप्पलीं माक्षिकान्विताम् ।

मुहुर्मुहुर्नरो लीङ्ग छर्दिभ्यः प्रतिमुच्यते ॥

समाक्षिका मधुयुता पीता वा तंडुलांबुना ।

तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ॥

स्वयं गुप्तां सयप्याह्वां तंडुलांबु मधुद्रवाम् ।

पिबेद्यवागुमथवा सिद्धां पत्रैः करजैः ॥

युक्ताम्ललवणाः पिष्टाः कस्तुंबुयोथ वा हिताः ।

तंडुलांबुयुतं खादेत्कपित्थं ज्यूपणेन वा ॥

सिताचदनमध्वाक्त लिङ्गाद्वा माक्षिकाशकृत् ।

पिबेत्पयोऽग्नितप्त वा निर्वाप्य ग्रहगोधिकाम् ॥

सर्पिः क्षौद्रयुतं वापि लाजासकृन्पिबेत्तथा ।

धात्रीरसे चदनं च शृत मुद्गदलांबु वा ॥

कोलामलकमज्जानं लिङ्गाद्वा त्रिसुगंधिकम् ।

सक्षौद्रां शालिलाजानां यवागूं वा पिबेन्नरः ॥

त्रेयाण्युपहरेच्चापि मनोज्ञानि सुखानि च ।

जांगलानि च मांसानि पानकानि शुभानि च ॥

भोजनानि विचित्राणि कुर्यात्सर्वास्वताद्रितः ॥
अप्रियाण्यपि सेवेत जलेनोद्वेजयोदिति ॥

इति श्रीतोमरवशावतसारिपुमूतमैरव श्रीवीरसिंहदेवविरचिते ग्रन्थे
वीरसिंहावलोकं ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेद
प्रयोगे छर्द्यधिकारः ॥

अथ तृष्णामूर्च्छारोगयोः साकल्येनैव ज्योतिःशास्त्र
भिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । यथोक्तं जातके-
सिहरथो द्विजनाथ करोति जातं तुदनजठररोगातं
स्त्रीद्वेषिणं च पुरुषं तथा पिपासाक्षुधाविष्टम् ॥

मूर्च्छाशोणितदोषाः श्वासाच्छेदो व्रणश्चापि ।

पित्तसमुत्थेदोपैराभिभूतो मानवो भवति ॥

मूर्च्छातृष्णादोषोपशमनाय पूर्वोक्तभौमपूजादिवत्-
चन्द्रस्यापि जपहोमदानस्नानादिकं निखिलमपि वि-
यम् । तेन शान्तिर्भवाति ।

अथ तृष्णामूर्च्छारोगयोः कर्मविपाकमाह । यदु-
पद्रुपुराणे-

पान्थमेष्वपरिश्रान्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥

न पाययेज्जलं यस्तु स तृष्णामूर्च्छितो भवेत् ॥

वारुणं स जपेत्सूक्तं होमं कुर्यादतद्रितं ॥

विदध्याज्जलदानं च तृष्णामूर्च्छोपशान्तये ।

पानीयं पायसं मुद्गान् शर्कराघृतसंयुतान् ॥

इदमावश्यकं देय मूर्च्छातृष्णोपशान्तये ।

इति वचनात् । एवं कृते दोषोपशान्तिर्भवति ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य तृष्णारोगस्य सनिदान चिकित्सि-
तमाह ॥ यथाह सुश्रुताचार्यः ।

सतत यः पिवेद्भारि न तृप्तिमधिगच्छति ।

पुनः कांक्षति यत्तोय तं तृष्णादितमादिशेत् ॥

सक्षोभशोकश्रममध्वयानाद्रूक्षाम्लशुद्धोष्णकटूपयोगात् ।

धातुक्षयाल्लघनसूर्यतापात्पित्तं च वातश्च भृशं प्रवृद्धौ ॥

स्रोतांसि सद्रूपयतः समेतौ यान्यंबुवाहीनि शरीरिणां हि ।

स्रोतस्स्वपांवाहिषु दूषितेषु जायेत तृष्णा प्रबला ततश्च ॥

तिस्रः स्मृतास्ता क्षतजा चतुर्थी

क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ।

स्यात्सप्तमी भुक्तनिमित्तजा तु

लिंगानि तासां शृणु चोपधानि ।

ताल्योष्ठकंठास्यविशोपदाहाः

सतापमोहश्रमविप्रलपाः ।

पूर्वाणि रूपाणि भवति तासां

मुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हि ॥

तृष्णातिवृद्धाबुदरे च पूर्णं त वामयेन्मागाधिकोदकेन ।

विलेपनं वात्र हितं विधेयं स्याद्वाडिमाग्रातकमातुलुगैः ॥

तृष्णाप्रयोगैरिह सानिवार्यां शीतैश्च सम्यग्रसर्वीर्यजातैः ।

गंडूपमम्लैर्विरसे मुखे च कुर्याच्छुभैरामलकस्य चूर्णैः ॥
 सुवर्णरूपादिभिरग्निततैर्लोष्टैः कृत वा सिकतोपलैर्वा ।
 जल सुखोष्णं शमयेच्च तृष्णां सशर्करं क्षौद्रयुत हिम वा ॥
 पंचांगिकाः पचगणाप उक्तास्तेष्वंबुसिद्धं प्रथमे गणे वा ।
 पिवेत्सुखोष्णमनुजोल्पशस्तुतृपोविमुच्येताहिवातजाय ॥
 पित्तप्रवर्गेण कृतः कपायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः ।
 पीतस्तृषां पित्तकृतां निहन्ति क्षीरघृतंवाप्यथजविनीयैः ॥
 बिल्वाढकीकण्टकपंचमूलदभेपुसिद्धकफजां निहन्ति ।
 हितंभवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निवप्रसवोदकेन ॥
 सर्वासुतृष्णास्वथवापिपैत कुर्याद्विधितेन विनानशांतिः ।
 पर्यागतोदुबरजो रसश्च सशर्करस्तत्काथितोदकं वा ॥
 वर्गस्यासिद्धस्य च सारिवादे पातव्यमभःशिशिरं तृपातैः ।
 कसेरुगृगाटकपद्ममोचविसेषु सिद्ध क्षतजान्निहन्ति ॥
 नीलोत्पलोशीरकचन्दनानि दत्त्वा प्रवाते निशिवासयेत् ।
 तदुत्तरं तोयमुदारगंधि सितायुत क्षौद्रयुतं तथैव ॥
 द्राक्षाप्रगाढं च हितार्थवैद्यस्तृष्णादितेभ्यो वितरन्नेरेभ्यः ।
 ससारिवादौ तृणपचमूले तथोत्पलादौ प्रथमे गणे च ॥
 कुर्यात्कपायं च यथेवयुक्तं मधूकपुष्पादिषु वा परेषु ।
 राजादनक्षीरिकपीतनेषु पदपानकान्यत्रहितानि च स्युः ॥
 सत्रुंडिकेरीण्यथवा पिवेत्तु पिष्टानि कार्पाससमुद्भवानि ।
 क्षतोद्भवां रुद्धिनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ॥
 क्षयोत्थिता क्षीरघृतं निहन्त्यान्मांसोदकं वामधुकोदकं वा ।

आमोद्भवांविल्ववचायुतानांजयेत्कपायैरथदीपनानाम् ॥
 आघ्रातभल्लातवलायुतानि पिवेत्कपायाण्यथ दीपनानि ।
 गुर्वन्नजातां वमनैर्जयेच्च क्षयादृते सर्वकृताश्च तृष्णाः ॥
 श्रमोद्भवां मांसरसो निहति गुडोदक वाप्यथवापिमथः ।
 भक्तोपरोधानृपितोयवागूमुष्णांपिवेन्मथमथो हिमं वा ॥
 यास्नेहपीतस्य भवेच्च तृष्णातत्रोष्णमंभः प्रपिवेन्मनुष्यः ।
 मद्योद्भवामर्धजल निहंति मद्यं तृषां यापि हि मद्यपस्य ॥
 उष्णोद्भवां हति जलसुशीतंसशर्कर चेशुरस तथाग्भः ।
 स्वैःस्वैःकपायैर्वमनानितासां तथाज्वरोक्तानिचपाचनानि
 लेपावगाहौ परिपेचनानि कुर्यात्तथाशतिगृहाणि चापि ।
 संशोधन क्षीररसौ घृतानि सर्वासुलेहान्मधुरान्दहिमांश्च ॥

इति श्रीतोमरवंशावतसरिपुभूतमैखश्रीवीरसिंहदेवविरचिते वीर
 सिंहावलोक्रे ज्योतिःशास्त्रकर्मरिपाकायुर्वेदप्रयोगे
 तृष्णाधिकारः ॥

अथ क्रमप्रातस्य मूर्च्छारोगस्य सनिदानं चिकित्सित-
 माह-यथाह सुश्रुताचार्यः ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसोविन ।
 विघातादभिघाताद्वा हीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
 करणायतनेपृथ्वा बाह्येष्वाभ्यतरेषु च ।
 निविशते यदा दोषास्तदा मूर्च्छति मानवाः ॥
 संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्पनिलादिभिः ।

तमोभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥
 सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
 मोहो मूर्छेति तामाहुः पञ्चविधा सा प्रकीर्तिता ॥
 वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
 पट्टस्वप्नेतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥
 हृत्पीडा जृम्भण ग्लानिः संज्ञानाशो बलस्य च ।
 सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वमुपलक्षयेत् ॥
 अपस्मारेण लिङ्गानि तासामुक्तानि तत्त्वतः ।
 पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगंधश्च तन्मयः ॥
 तस्माद्रक्तस्य गधेन मूर्छेति भुवि मानवाः ।
 द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदाभिमुह्यति ॥
 गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
 त एव तस्माज्जायेत मोहस्ताभ्यां यथेरितः ॥
 स्तब्धगण्डाष्टिस्तृप्तसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्छितः ।
 मद्येन विलपन् शैते नष्टविभ्रान्तमानसः ॥
 गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ।
 वेपथुस्वप्नतृष्णा स्युः स्तम्भश्च विषमूर्च्छते ॥
 वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्व विपलक्षणैः ॥

सेकावगाहौ मणयः सहारा
 शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
 शीतानि पानानि च गधवति
 सर्वासु मूर्च्छास्मनितारितानि ॥

सिताप्रियालेशुरसपुत्तानि द्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि ।
 खज्जूरकाश्मर्यरसैः शृतानि पानानि सर्पीषि सजीवनानि ॥
 सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाडिमा जांगलजा रसाश्च ।
 तथायवालोहितशाल्यश्च मूर्च्छासुपथ्याश्चसदासतीनाः ॥
 भुजंगपुष्प मरिचान्युशीरंकोलस्य मध्यं च पिबेत्समानि ।
 सतीनतोयेनविसं मृणालं क्षौद्रेणकृष्णांसितयाचपथ्याम् ॥
 कुयाच्च नासावदनावरोध क्षीरं पिबेद्वाप्यथ मानुषीणाम् ।
 मूर्छाप्रसक्तां तु शिरोविरेकैर्जयेद्भीक्ष्णवमनैश्चतीक्ष्णैः ॥
 हरीतकीकाथघृत पिबेद्वा धात्रीफलानां स्वरसैः कृत वा ।
 द्राक्षासितादाडिमलाजवन्तिशीतानिनीलोत्पलपद्मवन्ति ॥
 पिबेत्कपायाणि च गधवतिपित्तञ्जर यानि शम नयन्ति ।
 प्रभूतदोषस्तमसोतिरेकात्समूर्छितो नैव विबुध्यते यः ॥
 सन्याससङ्गोभृशदुश्चिकित्स्यो ज्ञेयस्तदाबुद्धिमतानरेण ।
 यथामलोष्ठं सलिले निपिक्त समुद्धरेद्यश्च विलीनमेव ॥
 तद्वच्चिकित्सेत्स्वरयाभिपिक्तमवेदनंमृत्युवशप्रयातम् ।
 तीक्ष्णांजनाभ्यंजनधूमयोगैस्तथानग्नाभ्यतरतोत्रपातैः ॥
 वादित्रगीतानुनयैरपूर्वविघट्टनेर्गुप्तफलावघर्षणैः ।
 आभिक्रियाभिश्चणलञ्चसङ्ग सानाहलालाश्चसनश्चवर्ज्यः
 प्रसूतसंज्ञमनानुलोम्यैस्तीक्ष्णैर्विशुद्धं लघुपथ्यमुक्तम् ।
 फलत्रिकैश्चित्रकनागराद्यैस्तथाश्मजाताज्जतुनः प्रयोगैः ॥
 सशर्करैर्मांसप्रपक्रमेत विशेषतो जीर्णघृतं स पाथ्यः ।

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहंत्यसन् ।

विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्त रसायनम् ॥

विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।

प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्य तस्य स्यादमृतोपमम् ।

स्निग्धैः सदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।

भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥

काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजोविक्रम एव च ।

विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासिनेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।

व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहत्येन वापि ॥

अत्यन्नभक्ष्याच्च ततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।

उष्णानितप्तेनचसेव्यमानकरोतिमद्य विविधान् विकारान् ।

अथ सुश्रुतात् ।

त्वक्पिप्पलीभुजगपुष्पविडैरुपेतं

सेवेत हिंयुमरिचैलयुतं फलाम्लम् ॥

उष्णाबुधैधवयुतात्वथ वा विडत्वक्-

चव्यैलहिंयुमगधाफलमूलशुठी ॥

हृद्यैः फलैरपि च भोजनमत्र शस्त-

द्राक्षाकपित्थफलदाटिमपानकं यत् ।

तत्पानविभ्रमहर मधुशर्कराढ्य-

मात्रातकोलरसपानकमेव चापि ॥

मथ. खर्जूरमृद्रीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।

परूपकैः सामलैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥

सतीनमुद्रमिश्रान् वा दाडिमामलकान्वितान् ॥

द्राक्षामलकखर्जूरपरूपकरसेन वा ।

कल्पयेत्तपणान्यूपान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥

यथा काथेन संसिद्धं घृत घातुरसेन वा ।

सर्पिः कल्याणक वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥

योजयेन्मातुलुगाम्लदाडिमैः पानकान्यपि ।

स्निग्धांश्च लवणाम्लांश्च रसाञ्जलगजान् शुभान् ॥

पित्ते क्षौद्रसितायुक्तं मद्यमद्धोदकं पिबेत् ।

पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया इमाः ॥

पानरोगे कफोद्धृते लघनं च यथावलम्बम् ।

दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः ॥

त्रिफलाया रसो वापि व्योषचूर्णसमन्वितः ।

शुष्कमूलकजो यूषः कौलत्थो वा मधूत्कटः ।

सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् ।

आभिःक्रियाभिःसिद्धाभिः शांतिं याति मदात्ययः ।

नो चेन्मद्यक्रमं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।

लघनाद्यैः कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।

चव्यं सौवर्चलं हिगु पूरकं विश्वदीपकम् ॥

चूर्णं मद्येन पातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥

इति श्रीतोमरवशावतसारिपुत्रभैषज्यश्रीवीरसिंहविरचिते

वीरसिंहावलोकने ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकाद्यु-

र्वेदप्रयोगे पानात्ययाधिकारः ।

अथेदानीं दाहरोगस्य गणितग्रथाभिप्रायेण प्रकार-
माचष्टे तत्प्रतीकारं च यथोक्तं जातके-

तनौ भवति भूपुत्रो रंध्रे भवति भास्करः ॥

जन्मकाले यदा यस्य स दाहज्वरवान्भवेत् ।

मूर्तिस्थानस्थितस्य भूपुत्रस्ये रंध्रस्थानगतस्य च भा-
नोदाहपीडोपशमनार्थं तत्प्रतीत्ये धेनुदानादिकं विधेयम् ।
मगलप्रतीत्ये च पूर्वोक्तमेव जपहोमदानादिकं कुर्यात् ॥

अथ सर्वांगदाहरोगस्य कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारं
च । अथ कापिलग्रहे यः पुनः अग्नौ घृणति तं कपिल-
नामा ग्रहो गृह्णाति । स तत्क्षणाज्ज्वरशूली सर्वांगदाही
पीतनयनश्च भवति । बलिं च निशि चतुष्पथेऽपि पिष्टला-
जपिण्याकरुधिरतिलज्वजगंधपुष्पैर्मन्त्रेण दद्यात् ॥

प्रगृहीष्व बलि चेमं कपिलाख्य महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाफलम् ॥

इतिमन्त्रः । अथ क्रमप्राप्तस्य दाहरोगस्य सनिदानं
चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ।

त्वचं प्राप्तः समानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।

दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥

वृंदसंग्रहात्-

शतधातघृताभ्यक्तं दद्यात्तु यवसक्तुभिः ॥

कोलामलकसंयुक्तैर्दाडिमाम्लैश्च बुद्धिमान् ॥

स्नेदयेत्तस्य सर्वांगमारनालाद्र्द्रवाससा ॥

लामज्जेनाथ युक्तेन चदनेनानुलेपयेत् ।
 चंदनांबुकणस्यादितालवृंतोपवीजिते ॥
 सुप्यादाहार्दितोभोजकदलीदलसस्तरे ।
 परिपेकावगाहेषु व्यजनानां च सेचने ॥
 शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशान्तये ।
 क्षारैश्च सुकपायैश्च सुशीतैश्चदनान्वितैः ॥
 अंतर्दाहं प्रशमयेदतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
 फलिनीलोध्रसेव्याम्लहेमपत्रं कुट्टनटम् ॥
 कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ।
 ह्रीवैरपद्मकोशीरचंदनोदकवारिणा ॥
 संपूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ।
 पित्तज्वरहरं यच्च दाहे तत्सर्वमिष्यते ॥
 वाप्यः कमलहासिन्यो जलयंत्रगृहाः शुभाः ।
 नार्यश्चदनादिधांग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥
 कुशाभिः शालिपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम् ।
 तैलं घृतं च दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥
 इति कुशाद्य घृतं तैलं च ॥

इति श्रीतोमरशास्त्रतत्त्वसिद्धिस्तोत्रे श्रीवीरसिंहदेवविरचिते ग्रन्थे
 वीरसिंहावलोक्यो ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे
 दाहाधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्योन्मादरोगस्य सनिदानं चिकित्सि-
 तमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

मदयत्युद्गतादोषा यस्मादुन्मार्गमारिथताः ।

मानसोयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स पचविध उच्यते ॥

विपाद्भवाति पष्ठश्च यथास्व तत्र भेषजम् ।

स च प्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभक्तिं च ॥

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्पणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोभिघातोविपमाश्च चेष्टाः ॥

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निरासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अवद्वधाकत्वं हृदयंचशून्यं सामान्यमुन्मादगदस्याल्लिगम् ।

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरिभिस्तथान्यै-

र्वित्रासितस्य धनवान्धवसक्षयाद्वा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरसो-

र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥

बृद्धसंग्रहात्-

वातिके स्नेहपानं च प्राग्विरेकश्च पित्तजे ।

कफजे नावनं कार्यं परो वस्त्यादिक्रः क्रमः ॥

यथोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते ।

उन्मादे तत्र कर्तव्यं सामान्यादोषदूष्ययोः ॥

सिद्धार्थको हिगु वचा करजो देवदारु च ।

मंजिष्ठा त्रिफला श्वेतकटभी च कटुत्रिकम् ॥
 समांशानि प्रियंगुश्च शिरीषो रजनद्वयम् ।
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमंजनम् ॥
 नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा ।
 अपस्मारविपोन्मादकृत्याऽलक्ष्मीज्वरापहम् ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे प्रशस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा गोमूत्रेण तदर्धकृत् ॥
 दशमूलांबु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थक चूर्णं वा केवलं वा नवं घृतम् ॥
 उन्मादशान्तये पेयो रसो वा तालशाखजः ।
 प्रयोज्य सार्पपं तैल नस्याभ्यजनयोस्तदा ॥
 आश्वासयेच्छुद्धदांतवाक्यैर्धर्मार्थसांहितैः ।
 द्रव्यादिष्ठाविनाश वा दर्शयेद्द्रुतानि च ॥
 वद्धं सर्पपतैलाक्तमुत्तानं चातपे न्यसेत् ।
 कपिकट्वाथ वा तप्तैर्लोहैस्तैलजलैः स्पृशेत् ॥
 कशाभिस्ताडयित्वा च सुवद्धं विजने गृहे ।
 रुध्याच्चेतो हि विभ्रांतं तथा ब्रजाति तत्सुखम् ॥
 सर्पेणोद्धतदग्नेन दातैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥
 त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिः स्वकरैस्तथा ॥
 अथ वा राजपुरुषैर्बहिर्नीत्वा सुसयतम् ।
 त्रासयेद्युर्वधेरेण तर्पयंतो नृपाज्ञया ॥
 सतत धूपयेच्चैनं शुनो मासैश्च पूतीभिः ।

बुध्यादोष वयः सात्स्य देशकालत्रलावलम् ॥

चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ।

महिषिपिनृगन्धर्वैरुन्मादस्य च बुद्धिमान् ॥

वर्जयेदंजनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ।

अपस्मारक्रियां चापि ग्रहोद्विष्टां च कारयेत् ॥

कुष्ठाश्वगधे लवणाजमोदे

द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।

मांगल्यपुष्पी च समानि चूर्ण

कृत्वा च चूर्णेन वचोद्भवेन ॥

तुल्येन युक्त बहुशो रसेन तद्भाषित ब्रह्मविनिर्मितायाः ।

सर्पिर्मधुभ्यांचततोऽक्षमात्रं लिह्यान्नर सप्तदिन हिताशी ॥

ऐश्वर्यमिच्छन्ननसश्च धैर्यं मेधां यदिच्छन् द्विगुणं च कामम् ॥

पठेन्नरः श्लोकसहस्रमेकं तद्वा प्रयोज्यं द्विगुणं च कालम् ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ।

जगद्धिताय लोकानां दुर्मेधानामचेतसाम् ॥

इति सारस्वत चूर्णम् ।

जटिला धूतना केशा वरटी मर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥

कायस्था सूकरी छत्रा सातिपत्रा पलकपा ।

महत्पुरुषदत्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ॥

कटंभरा वृश्चिकाली सस्थिरापि च तैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।

महापैशाचक नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥

मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानां वाग्विवर्धनम् ॥

इति महापैशाचकं घृतम् ।

त्रिफला लक्ष्मणानंता समगा सारवा वचा ।

ब्राह्मी पाठा द्विवृहती द्विस्थिरा द्विपुनर्वा ॥

सहदेवी सूर्यवल्ली वयस्था गिरिकर्णिका ।

तोयकुभे पचेदेतत्पलांशं पादशेषितम् ॥

नतं कौत्ती वचा कुष्ठ कृष्णा सर्पपसैधवैः ।

नीरुक्सवर्णवत्सायाः ससिद्धं पयसा च गोः ।

पुण्ययोगोद्धृतं ग्रस्थ सुस्रोहकलशे स्थितम् ॥

पानाभ्यंजनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टिवर्धनम् ।

रक्षोघ्नं च विपघ्नं च सारस्वतमिदं घृतम् ॥

इति सारस्वतं घृतम् ।

श्यामा मधुरसा रास्ना दशमूल शतावरी ।

श्वदश शणमूलं च तैर्युक्तया क्वाथकाल्कितैः ॥

साधितं चैतसं नाम घृतं चित्तविकारनुत् ।

उन्मादमदमूर्छायां ज्वरापस्मारभेषजम् ॥

इति चैतस घृतम् ॥

हिगु मूत्रं च वस्तस्य धूमस्य प्रयोजयेत् ।

एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥

शिरीषपुष्प लशुन शुंठी सिद्धार्थकं वचाम् ।

मंजिष्ठां रजनीं कृष्णा वस्तमूत्रेण पेपयेत् ॥

वर्त्यश्चायाविशुष्कास्ताः सपित्तनयनाज
 कार्पासास्थिमयूरापिच्छवृहतीनिर्माल्यापै
 त्वद्मांसी विपतिदुकंतुपवचाकेशाहिनिमं
 नागेंद्रद्विजङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्य कृतं धूपं
 कंठोन्मादपेशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नं परम्
 इति महाधूपवर ।

कल्याणकं प्रयुञ्जति महद्वा चैतस घृतम्
 तैलं नारायणं वापि महन्नारायणं तथा ॥

अथ चरकात्कल्याणमहाकल्याणघृते-

विशाला त्रिफला कौती देवदारुलालुकम्
 स्थिरानंता हरिद्रे द्वे सारिवे द्वे पियगुका
 नीलोत्पलैला मंजिष्ठा दती दाडिमकेसरम्
 तालीसपत्रं बृहती मालतीकुसुमं नमम् ।
 विडग पृष्टिपर्णी च कुष्ठ चदनपद्मकौ ॥
 एतैः कर्पसमैः कल्कैर्विशत्यष्टाभिरेव च ।
 जले चतुर्गुणे पक्ष्वा घृतप्रस्थे प्रयोजयेत्
 अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मंदानले क्षये ।
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ॥
 वम्यशोमूत्रकृच्छ्रे च विसर्पोपहत्ये च ॥
 कङ्कषाङ्गामयोन्मादविषमेषु गदेषु च ।
 भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ।
 शस्त स्त्रीणां च बन्ध्यानां धन्यमायुर्वलप्रदम् ॥

अलक्ष्मीपापरोगघ्नं सर्वग्रहनिवारणम् ।

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥

इति कल्याणकं धृतम् ॥

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।

रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरे चतुर्गुणे ॥

वीरा द्विमापं काकोली स्वयं गुप्तर्षभावितः ।

मेदायाश्च समैः कल्केस्तत्स्यात्कल्याणकं महत् ॥

बृंहणीय विशेषेण सनिपातहरं परम् ।

कलिकातः—

उन्मादिनामुन्मदमानसानामपस्मृतौ भृतहतात्मनां च ।

ब्राह्मीरसं स्यात्सञ्चः सकुष्ठः सशंखचूर्णः ससुवर्णचूर्णः ॥

इति श्रीतोमरवशाद्यतसारिषुभूतमैरवश्रीवीरसिंहदेवाविरचिते वीर-

सिंहावलोके ज्योतिष्शास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे

उन्मदाधिकारः ॥

अथेदानीमपस्माररोगस्य जातकाभिप्रायेण हेतुं त-
त्प्रतीकारं चाह । यथोक्त जातके—

शनिभूसुतदिननाथा निधनस्था यस्य जन्मकाले स्युः ।

नानाव्याधिवधाद्यैः पीडाऽपस्मारसंभवा तस्य ॥

अष्टमस्थानस्थशनिमंगलसूर्यजनितापस्माररोगप्र-
तीकाराय तत्तद्ग्रहप्रीतये पूर्वोक्तमेव सकलं जपहोमदान-
स्नानादि कुर्यात् । तेनोपशाम्यति ।

अथापस्माररोगस्य कर्मविपाकप्रकारमाचष्टे तत्प्र-
तीकारं च । अथापस्माररोगे स्वामिनो गुरोश्च हंता
प्रतिकूलो वा अपस्मारी जायते । अस्य प्रायश्चित्तं चांद्रा-
यणं कुर्यात् । सदसस्पतिमद्भुतामित्यनेन मन्त्रेण चरुष्ट-
ताभ्यां जुहुयात् । देवब्राह्मणान्संपूज्य नमस्कुर्यात् ।
द्विरण्यं दद्यात् । कयानश्चित्रआभुवदिति सूक्तं जपेत् ।
यथाह बोधायनः ।

ब्राह्मणश्चासरोधेन ह्यपस्मारी भवेन्नरः ।
वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानहोमक्रियादिभिः ॥
पलेन वा तदधेन तदधार्धेन वा पुनः ।
विनायकप्रतिकृतिं कुर्यात्स्वर्णेन शोभनाम् ॥
राजतं च तथानागमुपवीतं प्रकल्पयेत् ।
गुण्णकरं पद्मरागेण हरत रत्नैः प्रकल्पयेत् ॥
विनायकार्धमानेन मुखं देवस्य कल्पयेत् ।
तस्याप्यग्रे प्रदेयानि रत्नानि विविधानि च ॥
माणिक्येन प्रकुर्वीत चक्षुषी तस्य शोभने ।
पूर्वेद्युर्मंडपं कुर्यात्स्तंभपोडशभिर्दंडम् ॥
यद्वा द्वादशभिः कुर्यादष्टाभिश्च प्रयत्नतः ।
मंडपस्य चतुर्भागां वेदिकां परिकल्पयेत् ॥
रात्रौ विनायकस्यापि ह्यविवासनामिष्यते ।
चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धमाचार्यः सर्वशास्त्रवित् ॥
स्वयमेव तदाचार्यो धर्मज्ञः सत्यवाञ्छुचिः ।

कुलीनो न च वृद्धश्च सर्वप्राणिहिते रतः ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्यान्मध्यरात्रे बलि हरेत् ।
 मत्स्यमांसेन तं दद्यात्तथा क्षीरौदनेन च ॥
 आचार्यः प्रयतो भूत्वा मंत्रेणानेन संयतः ।
 पूर्वस्यां दिशि तं दद्याद्बलि वै सर्वकामिकम् ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा देवा भूतानि वासवः ।
 सर्पाः पिशाचाः शाकिन्यो डाकिन्यः पांथदेवताः ॥
 अपस्माराधिदेव च वेताला नैर्ऋतास्तथा ।
 बलिदानेन दत्तेन शांतिं कुर्वन्तु सर्वशः ॥

इति बलिदानमन्त्रः ।

ततः प्रभाते विमले स्नात्वा चाहतवाससः ॥
 भूषिताः कटकः सम्यगुपवीतांगुलीयकैः ।
 कुंडानि दिक्षु चत्वारि मेखलासंवृतानि च ॥
 कुर्युस्ते तु पृथक्तेषु होम मंत्रैः स्वकैस्तदा ।
 पूर्वास्मिन्बद्धचः कुर्यात्सामिदाज्यचरूत्कटम् ॥
 विनायकं समुद्दिश्य गणानां त्वेति मंत्रतः ।
 तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुंडाय धीमहि ।
 तन्नो दंती (न्तिः) प्रचोदयात् ॥
 अध्वर्युर्दक्षिणे कुंडे कुर्याद्धोमं समाहितः ॥
 छंदोगः पश्चिमे वापि तद्देवत्येन होमयेत् ।
 अथर्वणश्चोत्तरे च कुंडे होमं प्रकल्पयेत् ॥
 विनायकाय देवाय सर्वभूतहिताय च ।

गणानामधिपत्येप्रयुक्तायहृंफस्वस्तिस्वधानमःस्वाहा ॥

समिदाज्यचरुन्दुत्वा पूर्णाहुत्यंतमेव हि ।
 आचार्यः प्रतिमां तां च ब्राह्मणैः सह सयुतः ॥
 आसनं वेदिकामध्ये वितानादिसुशोभने ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य गंधपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैः शुभ्रैः कर्पूरकटकादिभिः ।
 उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं चैव मोदकैः ॥
 यथा देवे तथाचार्येऽप्यलंकारादि कल्पयेत् ॥
 आचार्यः परया भक्त्या गणेशाय प्रकल्पयेत् ॥
 अपूपपादि तथान्यच्च कारयेद्भक्षकादिकम् ।
 निवेद्य पार्वती चापि देवदेव महेश्वरम् ॥
 पूजयेत्परया भक्त्या आचार्यः स्वयमेव हि ।
 तथैव रोगवान्भक्त्या संपूज्य गणनायकम् ॥
 गणानां त्वेति मंत्रेण तूष्णीं शूद्रस्तु पूजयेत् ।
 ततो मध्यंदिने प्राप्ते प्रतिमा दक्षिणायुताम् ॥
 मंत्रेणानेन दद्याच्च स रोगी प्राङ्मुख स्वयम् ।
 उदङ्मुखोपविष्टाय ब्राह्मणायातिभक्तितः ॥
 विनायकं प्रपन्नार्तिहरं विघ्नविनायकम् ।
 त्वं देवैः प्रार्थितः पूर्वं विघ्नविघ्नपरायणैः ॥
 ब्राह्मणश्चासरोधेन यज्जातं मम वैकृतम् ।
 पूर्वकर्मविपाकेन ह्यपस्मागेन्मदादिकम् ॥

जाड्य वाप्यथ बाधिर्यं नासिकारोधभाषणम् ।

त्वदर्चायाः प्रदानेन रोगमाशुविनाशय ॥

इति दानमन्त्रः ।

चतुर्णां ब्राह्मणानां च यथाशक्त्या च दाक्षेणा ।

एवं कृत्वा गणपतेर्दानं मर्त्यः सुखी भवेत् ॥

इत्यपस्मारहरणविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य अपस्माररोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

तमः प्रवेशसंरभो दोषोद्रेकद्वतस्मृतिः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥

हृत्कपः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति भवत्यथ ॥

चित्ताशोकादिभिर्दोषा रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपभ्रंशमपस्मारं प्रकुर्वते ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वेदोषैः स स्याच्चतुर्विधः ॥

तमसो दर्शनं ध्यानं हृत्कंपो नेत्रवैकृतम् ॥

भ्रमो हृदयशून्यत्वं भाविनस्तस्य लक्षणम् ।

पक्षाद्वा द्वादशाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ॥

अपस्माराय कुर्वति वेगं किञ्चित्थांतरे ।

वातिकं वास्तिभिः प्रायः पैत्तिकं तु विरेचनैः ॥

कफजं वमनैर्धौमानपस्मारमुपाचयेत् ॥

निर्गुडीसंभवं दारु नावनस्योपयोगतः ॥
 लपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ।
 मनोह्रा ताक्ष्यज चैव शकृत्पारावतस्य च ॥
 अंजन हंत्यपस्मारमुन्मादं च निशेषतः ।
 श्वसृगालविडालानां कपीनां च गवामपि ॥
 पित्तानि नस्यतो दद्यादपस्मृतिनिवृत्तये ।
 यष्टीहिगुवचावाट्याशिरीषलशुनामजैः ॥
 साजमूत्रमपस्मारे सोन्मादे नावनांजनम् ॥
 कत्पित्थां शारदां मुद्गां मुस्तोशीं रसवांस्तथा ॥
 सव्योषां वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् ।
 अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरादिते ॥
 पुण्ड्रोद्धृत शुनः पित्तमपस्मारभ्रमंजनात् ।
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥
 आभिः क्रियाभिः शुद्धाभिर्हृदय संप्रबुध्यते ॥
 स्रोतांसि चास्य शुच्याति स्मृतिं संज्ञां च विदति ॥
 नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटादिकाकजैः ।
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपन कारयेद्रिपक् ॥

गोमूत्रसिद्धार्थकाशेयुपर्णैरुद्धर्तन तैरथवा प्रलेपः ।
 श्रुतिश्च योमत्स्यकृतेन धूपो नस्यचतीक्ष्णैरवबोधनार्थम् ॥
 मूल वर्तिशिंसाज गोघृतलीढ नरस्य मांसिनः ।
 निशेषयत्यपस्मृतिमिति सिद्धं नात्र संदेहः ॥

यः खादेत्क्षिरभक्ताशी माक्षिकेन वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद्भुवम् ॥

इति कल्याणकारकात् ।

भार्ङ्गीकपायप्लुतमायासचूर्णमेत-

दिक्षोर्विकारकृतसन्मधुर सुगधि ।

कुभे निधाय विहितं बहुधान्यपल्ले-

ऽपरस्मारमाशु विनिहंत्यसकृन्निपीतम् ॥

शुद्धसूत द्विधा गधं खल्वे कृत्वा तु कज्जलीम् ।

द्वयोस्तुल्य बलाचूर्णं मधुना सह भक्षयेत् ॥

निष्कमात्र रसो ह्येष दुग्धभक्तप्रयोगतः ।

अपस्मार महाघोरं चिरकालानुबधिनम् ॥

मासमात्रान्निहंत्येष नात्र कार्या विचरणम् ॥

इति श्रीतोमरवशावतसारिपुभृतमेरवश्रीवीरसिंहदेवविरचिते
वीरसिंहावलोक्ये ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेद-

प्रयोगे अपस्मराधिकारः ॥

अथेदानीं ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण वातव्याधिनिदानं
तत्प्रतीकारं व्याख्यास्यामः । यदुक्तं जातके-

अतिमारुतरोगार्त्तं परस्वहारी विलोममतिचेष्टः ।

कर्कटकस्थे भानौ स्वपुत्रदृष्टे पुमान्पिशुनः ॥

अन्यच्च-

वातपित्तोद्भवा पीडा हीनजैः सह विग्रहः ॥

विदेशगमनं वापि सौरेर्मव्यो यदा शिखी ॥

कर्कटस्थितस्वपुत्रदृष्टसूर्यजनितवातव्याधिप्रतीकार-
माह । तत्प्रीतये पूर्वोक्तमेव जपहोमदानादि सकलमेव
विधिवद्विदध्यात् । अन्यच्च । शनैश्चरमध्यवार्तिकेतुज-
नितवातोद्भवपीडोपशान्तये केतुप्रीतये जपहोमादिकं
कुर्यात् । केतुकृष्णवन्निति मंत्रेण जपः । तिलाज्यकुशसमिद्धि-
र्जुहुयात् । ससुवर्णं छागं दद्यात् । शनेरिव असिततिलांजने-
त्यादिभिरोपधेः स्नायात् । राजावर्त्तपरिधानं विदध्यात् ॥

वातव्याधिगृहीत लोके दुष्ट प्रवासशीलं वा ।

क्षुद्रं निदितशीलं जनयति भौमोक्षितं सौरं ॥

भौमोक्षितशनिजनितवातव्याध्युपशमनाय शनिप्री-
तये पूर्वोक्त जपहोमादिकं कुर्यात् । अथ वातव्याधे-
कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारं च । गुरुं प्रत्यर्थी वातरोगी
शन्नोदेवीरिति मंत्रेण जपं कुर्वीत इति उमामहेश्वरसंवादे
अभिधानात् । अन्यच्च वातरोगकारणं प्रकृत्यन्तरं चोच्यते
देवब्राह्मणस्वापहरणात्स्वामिद्रोहाद्वातरोगी भवति । अस्य
प्रायश्चित्तं कृच्छ्रातिकृच्छ्राच्चाद्रायणं कुर्यात् । अग्निरस्मी
त्यृचं जपेत् । अनेन मंत्रेण होमं च कुर्यात् ।

वात आवातमंत्रोऽयं जप्यतेऽयुतसंख्यया ।

अग्निरस्मीत्यृचं वापि जपेद्वा जुहुयादपि ॥

इति वाचस्पतिवचनम् । विश्वस्तस्य विप दत्त्वा अभ-
क्ष्यभक्षी वा वासो हिरण्यं दद्यात् ॥

यः पुनरक्षतयोनिमनिच्छन्तीं परास्त्रियं वलादाक्रम्यो-
पभुङ्क्ते स सर्वसंधिषु धनुर्वातरोगो वा विषमज्वरी वा
तीव्रपीडावान्भवाति । तदुपशान्तये प्रतिरूपदानं महिषी-
दानं कृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि कुर्यात् । उद्यन्नद्येत्युचं
जपेत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपमृत्युप्रशान्त्यर्थं प्रतिरूपं द्विजोत्तमे ।

प्रदद्यान्महिषीं कृष्णां सवत्सां पूजयेत्ततः ।

सहस्रानामस्तोत्रं वा सर्वं वारत्रयं जपेत् ।

मृत्युरोगप्रशान्त्यर्थमात्मनश्च शुभासये ॥

इतिमहाभारतवचनात् नामत्रयं जपेत् । नामत्रयस्य
छंदोऽपिदेवताः प्रदर्श्यते । उष्णिग्गायत्रीपुरुषप्रकृती-
स्तुतल छंदांसि वसिष्ठकश्यपनारदा ऋषयः महाविष्णुर्म-
हानृसिंहोमहावराहश्च देवता इति । सर्वरोगशान्तयेऽयुत-
त्रयं जपेत् ।

अच्युतानंद गोविदेत्येतन्नामत्रयं द्विजः ।

अयुतत्रयसंख्याकं जपं कुर्याद्वि शान्तये ॥

इति शंकरगीतासु वचनात् । पुरुषसूक्तजपं कुर्यात् ।
ततः पापक्षयाद्रोगमोक्षो भवत्येव इति । धनुर्वातरोगे
अन्यच्च वायुपुराणे ॥

वातव्यधियुतः स्तेयीत्याह बोधायनो मुनिः ।

हरिण कारयेत्ताम्रं घेनु तु दशभिः पलैः ॥

तदर्धेन तदर्धेन शृंगे रूप्यमये दृढे ।

तंडुलोपरि सस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 द्वाटकात्रितयं वापि तदर्धं वा स्वशक्तितः ।
 चतुष्पादेषु संस्थाप्य कांस्यपात्रचतुष्टयम् ॥
 वायुदेवतमंत्रैश्च होम तत्र प्रकल्पयेत् ।
 समिदाज्यचरुं हुत्वा शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥
 अष्टाविंशतिभिर्वार्ध दानमंत्रेण कारयेत् ।
 वायो चरसि भूतानामंतस्त्वं लोकपावनः ।
 वाहनस्य प्रदानेन वातव्याधिं विनाशय ॥
 अनेन कृतमात्रेण यथोक्तेन विधानतः ।
 वातव्याधिविनिर्मुक्तो नीरोगः सुखमश्नुते ॥

इति वातव्याधिहरो मृगदानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य वातव्याधेः सनिदान चिकित्सित
 माह रुग्विनिश्चयात् ॥

रूक्षशीतालपलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ॥
 विपमादुपचाराच्च दोषासृक्स्त्रावणादाति ॥
 लंघनपुवनात्यर्थव्यायाममतिचेष्टितैः ॥
 धातूनां संक्षयाच्चिंताशोकरोगादिकर्पणात् ॥
 वेगसधारणायासादभिघातादभोजनात् ।
 मर्मबाधागजोष्ठश्वशीघ्रयानापतर्पणात् ॥
 देहे स्रोतासि रिक्तानि पूरयित्वा निलो बली ।
 करोति

अव्यक्तं नमः

आत्मरूपं तु यद्व्यायामायासो लघुता पुनः ॥
संकोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्थनां पर्वणामपि ।
लोमहर्षः प्रलापश्च पारिपृष्ठशिरोग्रहः ॥

खाज्यं पांगुल्यकुञ्जत्वे शोपोऽगानामनिद्रता ।

गर्भशुक्ररजोनाशः स्यदनं गात्रसुप्तता ॥

शिरोनासाक्षिजङ्घणां ग्रीवायाश्चापि भञ्जनम् ।

भेदस्तोदातिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ॥

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।

हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे नियहो मूत्रवर्चसोः ।

वर्ध्महृद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूल च मारुते ॥

सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।

वेदनाभिः परीताश्च स्फुटंतीव च सधयः ॥

ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।

जंघोरुत्रिकहृत्पृष्ठरोगशोथा गुदे स्थिते ॥

रुक्पाश्वोदरहृन्नाभितृणोद्गारविषूचिकाः ॥

कासः कंठास्यशोधश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥

प्रकाशयस्यांऽऽत्रशूल शूलाटोपौ करोति च ।

कुच्छ्रमूत्रपुरीपत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवध कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः ।

बृंहसंग्रहात्—

अभ्यङ्गः स्वेदनं वस्तिनस्य स्नेहं विरेचनम् ।

स्निग्धाम्ललवणं स्वादु वृष्यं वातामयापहम् ॥

पटोलफलकैर्यूपो वृष्यो वातहरो लघुः ।

वात्थालककृतो यूपः परं वातविनाशनम् ॥

पंचमूलीवलासिद्धं क्षीरं वातामयापहम् ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्वातजो यो न शाम्यति ॥

विकारस्तत्र विज्ञेयो विषमो वातशोणितः ।

वाजिगंधा बला शिशुर्दशमूली महौषधम् ॥

गृध्रनक्षौ च रास्ना च गणो मारुतनाशनः ॥

अनूपमत्स्यामिपवेशवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।

स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलसिद्धैः प्रागेप वैश्वानिलहा प्रदेहः ॥

निरस्थिपिशितं पिष्टं स्विन्नं शुडघृतान्वितम् ।

कृष्णामरीचिसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वांम्लद्रव्यसंयुतः ।

सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमायुतः ॥

सुखोष्णः सर्वलवणः साल्वणः परिकीर्तितः ।

तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥

काकोल्यादिगणो ग्राह्यो ह्यष्टवर्गकसंज्ञकः ॥

वातघ्नो भद्रदाव्यादिवर्गोऽम्लो दाडिमादिकः ॥

सर्वस्नेहैश्चतुस्स्नेहो लवण सैधवादिकम् ।

अम्लादिभिश्च सस्कार्यं काकोल्यादित्रयं त्रिभिः ॥

आमाशयगते वाते छर्दिताय यथाक्रमम् ।

देयं पट्चरणो योगः सप्तरात्रं सुप्तसम्बुना ॥

चित्रकेंद्रयवा पाठा कटुकातिविषा क्षया ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः पट्टचरणः स्मृतः ॥

कर्पोऽष्टादशभिः पूर्वधरणं त्र्यधिकैस्तु तैः ।

तेन पट्टचरणो योगः सप्तरात्रं प्रयुज्यते ॥

पक्षाशयगते वाते कार्यं स्नेहविरेचनम् ।

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राश्याश्च लवणोत्तराः ॥

कार्यो वस्तिगते वाते विधिर्वस्तिविशोधनः ॥

थोत्रादिषु प्रकुपिते कार्यश्चानिलहा विधिः ॥

स्नेहोऽभ्यंगोपनाहश्च मर्दनालेपनानि च ॥

त्वग्मांसासृक्कृसिराप्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥

स्वेदोपनाहाम्निकर्मबंधनोन्मर्दनानि च ।

स्नायुसंध्यस्थिसप्राप्ते कुर्याद्वाते विचक्षणः ॥

निरूढेस्थिगते वायौ मणिमंथेन दारिते ।

नाडि दत्त्वास्थिनि भिषक्क्षूपयेत्पवनं बली ॥

वक्षस्त्रिकस्कंधगतं वायुं मन्यागत तथा ।

वमनं हन्ति नस्यं च कुशलेन प्रयोजितम् ॥

मापवलाशुकर्शिबीकटूणरास्त्राश्वगंधोरुबूकाणाम् ।

क्वाथः प्रातः पीतो रामठलवणान्वितः कोणः ॥

अपनयति पक्षघातं मन्यास्तंभं सकर्णनादयुतम् ।

दुर्जयमर्दितघातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥

द्विगुसंधवसंयुक्त पक्षघातनिवारणम् ।

पलमर्द्धपलं वापि रसोनस्य सकृद्वितम् ॥

हिंगुजीरकसिन्धुतथैः सौवर्चलकटुत्रिकैः ।
 चूर्णितैर्माक्षिकैर्मनैरवलोड्य विचूर्णितैः ॥
 यथाग्निभक्षितं प्रातरुबूक्ताथानुपानतः ।
 दिनेदिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरंतरम् ॥
 वातरोगं निहंत्याशु अर्दितं चापतंत्रकम् ।
 एकांगरोगिणे चैव तथा सर्वांगरोगिणे ॥
 ऊरुस्तंभे च गृध्रस्यां कृमिदोषे विशेषतः ।
 कटिपृष्ठामय हन्याज्जठर च विशेषतः ॥
 सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैधवम् ॥
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णं चूर्णानि कारयेत् ।
 तच्चूर्णं सर्पिपालोब्ध प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ।
 एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
 मेघदुदुभिनिघोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥
 जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥

इति कल्याणकावलेहः ।

तैल घृतं चार्द्रकमातुलगरसं सचक्रं सगुडं पिवेद्यः ।
 कट्यरुपृष्ठत्रिकुल्मशूलगृध्रस्युदावर्तहरः प्रदिष्टः ॥
 कुंकुमं चंदनं पत्रमुशीरं कुसुमोत्पलैः ॥
 गोरोचना हरिद्रे द्वे मजिष्ठा मधुयष्टिका ।
 सारिवारोध्रपतंगं कुष्ठं गैरिककेसरे ॥
 स्पर्णक्षीरी प्रियगुश्च कालीयं रक्तचंदनम् ।

एभिरक्षसमेर्भागैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अभ्यंगो राजपत्नीनां ये चान्ये धनिनो नराः ।
 तिलकान्पिण्डकान्यगान्नीलिकान्मुखदूपकान् ॥
 काश्यं चापि शरीरस्य दुश्छायां च विवर्णताम् ।
 नाशयित्वाशु जनयेद्रूपं चापि मनोहरम् ॥
 पद्मकेसरवर्णाभं मुखं भवति कांतिमत् !

इति कुंकुमाद्यं तैलम् ।

बलाशतकपाये तु तैलस्यार्धाढकं पचेत् ॥
 कल्कैर्मधुकमजिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ॥
 सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागरुकेसरैः ।
 गंधैश्च जीवनीयैश्च क्षीराढकसमायुतम् ॥
 एतन्मृद्वाग्निना पक्वं स्थापयेद्भाजने शुभे ।
 सर्ववातविकारांश्च सर्वधात्वन्तराश्रयात् ॥
 तैलमेतत्प्रशमयेच्छिन्नाभ्राणीव मारुतः ।
 बलातैलं महेन्द्रार्धमेतज्ज्वरविकारनुत् ॥

अथ वातव्याधौ बलातैलम् ।

बलामूलकपायस्य दशमूलीकृतस्य च ।
 यवकोलकुलत्थानां काथस्य पयसस्तथा ॥
 अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकं तदेकतः ।
 पचेदवाप्य मधुरं गणसैधवसंयुतम् ।
 तथाऽगुरु सर्जरसं सरलं देवदारु च ॥
 मजिष्ठा चन्दनं कुष्ठमेलाकोलांजनं वरा ।

मांसी शैलेयकं पत्रं तगरं सारिवां वचाम् ॥
 शतावरीमश्वगधां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ।
 तत्साधु सिद्धं सौवर्णं राजते मृन्मयेऽपि वा ॥
 प्रक्षिप्य कलशे सम्यक्सुगुप्तं तं निधापयेत् ।
 बलातैलमिदं ख्यातं सर्ववातविकारनुत् ॥
 यथावलं तथा मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ।
 या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥
 धातुक्षीणे मर्महते मथितेऽभिहते तथा ।
 भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ॥
 एतदाक्षेपकादीन्वै वातव्याधीन्व्यपोहति ।
 हिकां श्वासमधिमंथ गुल्मं कासं च दुस्तरम् ॥
 पण्मासानुपयोज्य तद्वृद्धिं व्यपोहति ।
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयोवनः ॥
 राज्ञामेतद्धि कर्तव्यं राजमान्याश्च ये नराः ।
 सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नराः ॥
 इति बलातैलम् ।

विल्वोष्णिमंथः स्यान्नाक पाटला पारिभद्रकः ।
 प्रसारिण्यश्वगधा च बृहती कंटकारिका ॥
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
 एषां दशपलान्भागांश्चतुर्द्रोणांऽभसः पचेत् ॥
 पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ॥
 शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥

चंदनं तगरं कुष्ठमेलापणीचतुष्टयम् ।
 रास्ना तुरगगंधा च सैधवं सपुनर्नवम् ॥
 एतान्द्विपलिकान्भागान्पेषयित्वाविनिःक्षिपेत् ।
 शतावरीरसं चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
 आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
 पाने वस्तौ तथाभ्यंगे भोज्ये नस्ये प्रशस्यते ।
 अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ॥
 पंगुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।
 अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
 दंतशूले हनुस्तंभे मन्यास्तंभे हनुग्रहे ।
 एकाग शुष्यते यस्य गतिर्यस्य च विह्वला ॥
 क्षीणिद्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ।
 वधिरालसजिह्वाश्च मंदमेधाश्च ये तथा ॥
 मंदप्रजा च या नारी या च गर्भं न विदति ॥
 वातार्तो वृषणो येषामंत्रुद्विश्च दारुणा ।
 एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ।

इति नारायणतैलम् ।

समूलपत्रां पुष्पाब्ज्यां शरत्काले प्रसारिणीम् ।
 कुट्टयित्वा पलशतं कटाहे समधिश्रेयत् ॥
 वारि द्रोणसमायुक्तं चतुर्भागावशेषितम् ।
 कपायसममात्रं तु तैलमत्र प्रदापयेत् ॥
 दध्नस्तत्राढकं दद्याद्विगुणं चाम्लकाजिकम् ।

मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं सारिवां वचाम् ॥
 शतावरीमश्वगधां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ।
 तत्साधु सिद्धं सौवर्णं राजते मृन्मयेऽपि वा ॥
 प्रक्षिप्य कलशे सम्यक्सुगुप्तं तं निधापयेत् ।
 बलातैलमिदं ख्यातं सर्ववातविकारनुत् ॥
 यथावलं तथा मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ।
 या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥
 धातुक्षीणे मर्महते मथितेऽभिहते तथा ।
 भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ॥
 एतदाक्षेपकादीन्वै वातव्याधीन्व्यपोहति ।
 हिक्कां श्वासमधिमंथ गुल्मं कासं च दुस्तरम् ॥
 पण्मासानुपयोज्य तद्व्रवृद्धिं व्यपोहति ।
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयोवनः ॥
 राज्ञामेतद्धि कर्तव्यं राजमान्याश्च ये नराः ।
 सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नराः ॥
 इति बलातैलम् ।

विल्वोन्निमंथः स्यान्नाक पाटला पारिभद्रकः ।
 प्रसारिण्यश्वगधा च बृहती कंटकारिका ॥
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
 एषां दशपलान्भागांश्चतुर्द्रोणांऽभस पचेत् ॥
 पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ॥
 शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥

चंदनं तगरं कुष्ठमेलापर्णीचतुष्टयम् ।
 रास्ना तुरगगंधा च सैधवं सपुनर्नवम् ॥
 एतान्द्विपलिकान्भागान्पेपयित्वाविनिःक्षिपेत् ।
 शतावरीरसं चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
 आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
 पाने वस्तौ तथाभ्यंगे भोज्ये नस्ये प्रशस्यते ।
 अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ॥
 पंगुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।
 अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
 दंतशूले हनुस्तंभे मन्यास्तंभे हनुग्रहे ।
 एकाग्रं शुष्यते यस्य गतिर्यस्य च विह्वला ॥
 क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ।
 बधिरालसजिह्वाश्च मंदमेधाश्च ये तथा ॥
 मंदप्रजा च या नारी या च गर्भं न विंदति ॥
 वातार्तो वृषणो येषामंत्रवृद्धिश्च दारुणा ।
 एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ।

इति नारायणतैलम् ।

समूलपत्रां पुष्पाब्ज्यां शरत्काले प्रसारिणीम् ।
 कुट्टयित्वा पलशतं कटाहं समाधिश्रेयेत् ॥
 वारि द्रोणसमायुक्तं चतुर्भागावशेषितम् ।
 कपायसममात्रं तु तैलमत्र प्रदापयेत् ॥
 दध्मस्तत्राढकं दद्याद्विगुणं चाम्लकाजिकम् ।

भेषजानि तु पेय्याणि तत्रेमानि समापचेत् ॥
 शुंठीपलानि पंचैव रास्नायाश्च पलद्वयम् ।
 यवक्षारपले द्वे च सैन्धवस्य पलद्वयम् ॥
 एतत्सर्वं समालोब्य शनैर्मृदाग्निना पचेत् ॥
 एतदभ्यंजने श्रेष्ठं नस्यकर्मणि शस्यते ।
 पाने वस्तौ च दातव्यं न क्वचित्प्रतिपिष्यते ॥
 अशीति वातरोगाणां तैलमेतद्व्यपोहति ।
 गृध्रसीमस्थिभंगं च मंदाग्नित्वं च नाशयेत् ॥
 अपस्मारमथोन्मादं विद्रधि मंदगामिताम् ।
 त्वग्गताश्चापि ये वाता सिरासंधिगताश्च ये ॥
 जानुसंधिगताश्चैव पादपृष्ठगतास्तथा ।
 अश्वं वा वातसभग्नं नरं वा जर्जरीकृतम् ॥
 प्रसारणीतैलमिदं बलमांसविवर्धनम् ।
 धन्यं प्रजाकरं श्रेष्ठं वृद्धकाले च सेवितम् ॥
 पंगुलः पीठसर्पि च पीत्वा तत्संप्रधावति ।
 स्थिरीकरणमेताद्धि वलीपलितनाशनम् ॥
 द्वियाणां बलकरं वर्णोदार्यकरं तथा ।
 इति भेदाद्वातरोगे तैलमाहुः प्रसारणी ॥

बलश्वगंधावृहतीश्वद्वारास्योनाकवात्स्यालकपरिभद्राः ।
 क्षुद्राकपिलातिबलाग्रिमंथारास्ना रणीकः कपिकच्छुराच ॥
 निर्गुडिकैरडकुरंदकानां मूलानि चैषां सरणयुतानि ।
 मूलं विदध्यादथपाटलानां संकुञ्चयादं विधिनोद्धृतानाम् ॥

द्रोणैरपामपृभिरेव पक्त्वा पादावशेषेण रसेन तेन ।
 तैलाढकाभ्यां समदुग्धमत्र साजं निदध्यादथवापिगव्यम् ।
 दद्याद्रसं चैव शतावरीणां तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र ।
 पक्त्वा दिनेकं कृतवस्त्रपूतं कल्कानि चैषां हि समावपेतम्
 रास्नाश्वगधामिसिदारुकुष्ठपर्णीतिरुष्कागुरुकेसराणि ॥
 सिंधूत्थमांसी रजनीद्वयं च शैलेयकं चंदनपुष्कराणि ॥
 एला सयष्टीतगराब्दपत्र भृंगाष्टवर्गं च वचा पलाशम् ।
 वृश्चीवथौणेयकचोरकारुख्यं मूर्वावचाकटफलपद्मकं च ॥
 मृणालजातीफलकेतकी च सनागपुष्पं सरलं मुरा च ॥
 जीवंतिकाचदनकंह्युशीरदुरालभावनरिकानखं च ॥
 कैवर्तिकं तालशिरः सतित्तं खज्जूरमुस्तं समभागमेषाम्
 एतैः समेत्यार्धपलप्रमाणैर्भागानथाष्टौ खलुकालमेप्यम् ॥
 एणः कुरगो हरिणो मयूरो गोधाशशःशक्रकचक्रवाकौ ।
 वर्तोरलावौ वरतित्तिरी च सत्सारसक्रौचकक्रंजुवर्णाः ॥
 अजा सकूर्मा इह मांसपुष्टा क्रमात्क्षिपेच्चात्रयथैवलाभम्
 रोहीतकोथोसवनेत्र नामा कंसाढकौ मुद्गरशृङ्गिकौ च ॥
 पाठीनकालीयकतोडिका च सशेखरा ये कुररादयश्च ।
 एषां च यूपः कमलञ्च एव तैलेन योज्याविधिवद्विधिशैः ।
 ताम्रपात्रे वरमृत्तिके च कर्पूरकाश्मीरमृगांडजानाम् ।
 दद्यात्सुगंधाय वदतिकेचित्प्रस्वेददौर्गन्ध्यविनाशनाय ॥
 वदांति केचिद्भिषजा समेतं शुभे तिथावृक्षमुद्धृतं लभे ।
 संतोष्य विप्रान् भिषजोर्थिनश्च सुभाजने यत्नधृतं तथैव ।

पाने च नस्ये च निरूहणे च भोज्येप्रयोज्यंततएवनूनम् ।
 अभ्यंगमादौ च सदा प्रशस्यं निवार्यते कर्मसुकेषु नैव ॥
 उन्मादशोषे क्षतरक्तपित्ते श्वासभ्रमप्लीहाविच्छेदनानि ।
 कासाग्निवाताहतदंतशूलकृमिन्समूर्छाननतोददाहान् ॥
 सतालुशूलं श्रवणाक्षिशूलं वाधिर्यमेव ज्वरपीडितं च ।
 मंदेन्द्रियत्वं च तथाग्निमाद्यं प्रणष्टशुक्रत्वमथांगकण्डूम् ॥
 निहाति सर्वस्वगुणप्रभावात्कटिग्रहाय स्मृतिगृध्रसौ च ।
 मन्याहनुस्तंभनपक्षवात सर्वांगकंपं रसनाग्रहं च ॥
 शिरोगतान्सधिगतांश्च वातानधोगतानूर्ध्वगतास्तथैव ।
 मांसास्थिमज्जागतवातरोगानाक्षेपकचेऽशिशोविकारान् ॥
 तथाऽत्रशूलं वृषणातिमुग्रां वातोद्भवान्सर्वगताश्चरोगान् ।
 श्लेष्मोद्भवान्द्वंद्वजमिश्रिताश्च एकांगजातानतिविह्वलांश्च
 शिरश्चलन्मिन्मिनगद्गदांश्च पंगु ससंजस्त्यथ पीठसर्पी ।
 प्रणष्टशुक्रो बलबुद्धिहीन सिद्धयंति तैलेननियोजितेन ॥
 निदाघदग्धःप्रहतो द्रुमश्च बंध्याचनारीलभतेसुपुत्रम् ।
 पराक्रमैर्विष्णुसमानरूपंपुण्योच्छ्रितराज्यबलोपयुक्तम् ।
 विद्यासुबुद्धि वरमन्त्रवर्णावीधिप्रयुक्त कमालितदेहः ।
 नारायणंनामततः प्रसिद्ध नारायणोक्तंच महाप्रभावम् ॥

इति महानारायणतैलम् ॥

तैल संकुचितेभ्यंगे मापसैधवसाधितम् ।

बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चोपरिभाक्तिकम् ॥

इति मापतैलम् ।

मापात्मगुप्तातिरसोरुबूकरास्नाशताह्वैर्लग्नैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुणे मापबलाकपाये तैलं कृतं हति विपक्षवातान् ॥

इत्यपरं मापतैलम् ।

मापकाथे बलाकाथे रास्नाया दशमूलजे ॥
यवकोलकुलत्थानां छागमांसरसे पृथक् ।
प्रस्थं तैलस्य च प्रस्थ क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
रास्नात्मगुप्तासिधूत्थशताह्वैरंडमुस्तकैः ।
जीवनीयबलाव्योषै पचेदक्षसमैर्भिषक् ॥
हस्तकंपे शिरःकंपे बाहुकंपेऽपवाहुके ।
वस्त्यभ्यंजनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ॥
मापतैलमिदं श्रेष्ठ मूर्द्धजन्तुगदापहम्
इति बृहन्मापतैलम् ॥

केतकिमूलबलातिबलानां यद्रहुलेन जलेन विपक्वम् ।
तैलमनल्पतुपोदकासिद्ध मारुतमस्थिगतं विनिहंति ॥
इति केतक्यादितैलम् ।

रास्नामृतैरंडसुराह्वविश्वं तुल्यं पुरेणाथ विमृद्य स्वादेत् ।
वातामयी कर्णशिरोगदी च नाडीयुतश्चैव भगंदरी च ॥
इति रास्नाद्यो गुग्गुलः ।

त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडंग चव्याचित्रके ।
वचैला पिप्पलीमूलं हपुषा सुरदारु च ॥
तुंबुरू पौष्करं कुष्ठं विषा च रजनीद्रियम् ।
वाष्पिका जीरकं शुंठी पत्रं च सुदुरालभम् ॥

पाने च नस्ये च निरुहणे च भोज्येप्रयोज्यंततएवतूनम् ।
 अभ्यगमादौ च सदा प्रशस्यं निवार्यते कर्मसुकेषु नैव ॥
 उन्मादशोषे क्षतरक्तापित्ते श्वासभ्रमप्लीहाविच्छेदनानि ।
 कासाग्निवाताहतदंतशूलकृमिन्समूर्छाननतोददाहान् ॥
 सतालुशूलं श्रवणाक्षिशूलं वाधिर्यमेव ज्वरपीडितं च ।
 मंदेन्द्रियत्वं च तथाग्निमाद्यं प्रणष्टशुक्रत्वमथांगकण्डूम् ॥
 निहति सर्वस्वगुणप्रभावात्कटिग्रहाय स्मृतिगृध्रसौ च ।
 मन्याहनुस्तंभनपक्ष्वात सर्वांगकंपं रसनाग्रहं च ॥
 शिरोगतान्सधिगतांश्च वातानधोगतानूर्ध्वगतांस्तथैव ।
 मांसास्थिमज्जागतवातरोगानाक्षेपकचैः शिरोविकारान् ॥
 तथाऽन्नशूलं वृषणातिमुग्रां वातोद्भवान्सर्वगतांश्चरोगान् ।
 श्लेष्मोद्भवान्द्वंद्वजमिश्रितांश्च एकांगजातानतिविह्वलांश्च
 शिरश्चलन्मिन्मिनगद्गदांश्च पशुः ससंजस्त्वथ पीठसर्पी ।
 प्रणष्टशुक्रो बलबुद्धिहीनः सिद्ध्यति तैलेननियोजितेन ॥
 निदाघदग्धः प्रहतो द्रुमश्च बंध्याचनारीलभतेसुपुत्रम् ।
 पराक्रमैर्विष्णुसमानरूपंपुण्योच्छ्रितंराज्यबलोपयुक्तम् ।
 विद्यांसुबुद्धिं वरमन्त्रवर्णावीधिप्रयुक्त क्रमलितदेहः ।
 नारायणनामततः प्रसिद्ध नारायणोक्तंच महाप्रभावम् ॥

इति महानारायणतैलम् ॥

तैल सकुचितेभ्यंगे मापसैधवसाधितम् ।

बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चोपरिभाक्तिकम् ॥

इति मापतैलम् ।

मापात्मगुप्तातिरसोरुवृकरास्नाशताह्वैर्लवणैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुणे मापबलाकपाये तैलं कृतं हन्ति विपक्षवातान् ॥

इत्यपरं मापतैलम् ।

मापकाथे बलाकाथे रास्नाया दशमूलजे ॥
यवकोलकुलत्थानां छागमांसरसे पृथक् ।
प्रस्थं तैलस्य च प्रस्थ क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
रास्नात्मगुप्तासिधूतशताह्वैरंडमुस्तकैः ।
जीवनीयबलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्भिषक् ॥
हस्तकंपे शिरःकंपे बाहुकंपेऽपबाहुके ।
वस्त्यभ्यंजनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ॥
मापतैलमिदं श्रेष्ठं मूर्द्धजन्तुगदापहम्

इति बृहन्मापतैलम् ॥

केतकिमूलबलातिबलानां यद्रहुलेन जलेन विपक्वम् ।
तैलमनल्पतुपोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिहति ॥

इति केतक्यादितैलम् ।

रास्नामृतैरंडसुराह्वविश्वं तुल्यं पुरेणाथ विमृद्य सादेत् ।
वातामयी कर्णशिरोगदी च नाडीयुतश्चैव भगंदरी च ॥

इति रास्नाद्यो गुग्गुलः ।

त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडग चव्यचित्रके ।
वचैला पिप्पलीमूल हृषुया सुरदारु च ॥
तुंडुरू पौष्करं कुष्ठं विषा च रजनीद्वयम् ।
वाष्पिका जीरकं शुंठी पत्रं च सुदुरालभम् ॥

विडं सोवर्चलं क्षारौ सैधवं हस्तिपिप्पली ।
 भागानेतान्समान्कृत्वा तुल्य दत्वाच गुग्गुलुम् ॥
 तदा वदरमात्रेण गुटिकां कारयेद्बुधः ।
 तां भक्षयेत्तु मेधावी मधुना सह योजिताम् ॥
 आम हन्यादुदावर्तमन्त्रवृद्धिगुदकृमन् ।
 महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ॥
 आनाहं च तथोन्मादं कुष्ठानि गुदजानि च ।
 शोफप्रीहामयं मेहं कामलामपचा तथा ॥
 नाम्ना द्वात्रिंशको ह्येव गुग्गुलुः कथितो ह्ययम् ।
 धन्वंतरिकृतो योगः सर्वरोगनिपूदनः ॥
 इति द्वात्रिंशको गुग्गुलुः ।

इति श्रीतोमरवशावतमरिपुभृतभैरवश्रीवीरसिंहदेवविरचिते
 वीरसिंहावलोकं ज्योतिष्शास्त्रकर्मविपाकयुर्वेदप्रयोगे
 वातव्याध्याधिकारः ॥

अथ ज्योतिष्शास्त्राभिप्रायेण वातरक्तदोषस्य कारणमाह
 व्योमस्थाने महृषिषुः शनिदृष्टो यदा भवत् ।
 जन्मकाले यस्य जंतोः स वातरुधिरार्दितः ॥

इति वचनात् व्योमस्थानस्थितशनिदृष्टभौमजानित-
 वातरक्तदोषोपशान्तये मंगलप्रीतये पूर्वोक्तमेव जपहोम-
 दानादिकं कुर्यात् ॥

अथ वातरक्तरोगे कर्माविपाकहेतुमाह । वातरक्तोद्रेके

यथाह बोधायनः । सवर्णागमने वातरक्तवान् भवति ।
अस्य प्रायाश्चित्तं चाद्रायणद्वयम् ।

अथ दानम् ।

लक्ष्मीनारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।
पलेन वा तदर्धेन तदर्धेनाथ वा पुनः ॥
लक्ष्मीनारायणं रूपं सर्वदा सर्वकामदम् ।
पद्मासनगतं कुर्याद्देवदेवं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणाघः करे पद्मं शंखमूर्ध्वकरे न्यसेत् ।
वामाधश्च भवेच्चक्रं लक्ष्मीपृष्ठे करं शुभम् ॥
वामान्संगगता देवी रत्नपात्रकरा भवेत् ।
दक्षिणश्च भुजो देव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥
गरुडं राजतं कुर्याद्देवदेवस्य वाहनम् ।
पक्षौ च तस्य सौवर्णौ सुवर्णेनैव नासिका ॥
वस्त्रैरत्यन्तरुचिरैः परिधाप्यातिकौतुकम् ।
मुक्तादामपरिक्षिप्तं चंदनागरुलेपनम् ॥
अर्चयेत्कुसुमैर्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकम् ।
प्रसन्नं रमणीयं च गरुडस्योपरिस्थितम् ॥
ततो विप्रं समाहूय सुशीलं लक्षणान्वितम् ।
आचारवन्तं धर्मज्ञं वेदवेदांगपारगम् ॥
प्रतिग्रहनिवृत्तं च श्रुतिरमृतिपथे स्थितम् ।
स्वयं भक्त्या समानीय पूजयेद्ब्रह्मकुण्डलैः
कुण्डलैश्च रंगुलीयकैः ।

पूर्वाक्तेन विधानेन शोभं तत्र तु कारयेत् ॥

मन्त्रेणानेन त दद्यात्सर्वलोकनमस्कृतम् ।

लक्ष्मीपते देवकिनन्दनेश क्षीराब्धिशायेन्वचसामगम्य ॥

गोविंद दामोदर वातरक्तं विनाशयाशु क्षपितारिवर्ग ।

लक्ष्मीनारायणस्यैव मूर्तिं दद्यात्सुभाक्ति- ॥

अरोगवान्सुखी नित्यं जायते नात्र संशय ।

इति वातरक्ते लक्ष्मीनारायणदानविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य वातरक्तस्य सनिदानं चिकित्सित-
माह रुग्णिनिश्चयात् ।

उत्तानमवगाढं च द्विविधं वातशोणितम् ।

त्वग्मांसाश्रयमुत्तानं गंभीर त्वंतराश्रयम् ॥

लवणाम्लकटुक्षारास्निग्धोष्णक्षीरभोजनैः ।

क्लिन्नशुक्लाम्बुजानूपमांसापिण्याक्रमूलकैः ॥

कुलत्थमापनिष्पावशाकादिपल्लवेषुभिः ।

दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवै ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधादिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥

स्थूलानां सुखिनां चापि कुप्यते वातशोणितम् ।

हस्त्यश्वोद्वैर्गच्छतश्चाश्रतश्चविदाह्यन्नं साविदाहाशनस्य ॥

कृत्स्नरक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टपाण्यो पादयोश्चीयते च ॥

तत्संयुक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ।

स्वेदोत्थं तथा कार्यं स्पर्शजित्वं क्षतेतिरुक् ।

संधिशौथिल्यमालस्पं स्यंदनं पिडकोद्गमः ॥

जानुजंघोरुकत्वंसहस्तपादांगसंधिषु ।

निस्तोदस्फुरण भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥

कंडूः संधिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति वा सकृत् ।

वैवर्ण्यं मंडलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥

अथ वृंदसंग्रहात्—

वातशोणितिनो रक्त स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्प रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥

दिवास्वप्नं समं तापं व्यायामं मैथुनं तथा ॥

कटूणां गुर्वाभिष्यंदि लग्नाम्लं च वर्जयेत् ॥

पुराणा यवगोधूमा नीवाराः शालिपट्टिकाः ॥

आढक्यश्चणका मुद्गाः मसूराः समकुष्ठकाः ॥

सूपार्थे बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥

वासागुडूचीचतुरंगुलानामैरंडतैलेन पिवेत्कपायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभव विकारम् ॥

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा काथमव च ।

प्रभूतकालमासेव्यं मुच्यते वातशोणितम् ॥

अमृतानागरधान्यककर्पत्रितयेन पाचनं सिद्धम् ।

जयाति सरक्त वात मास कुष्ठान्यशोपेण ॥

वत्सादन्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।

समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रणाशयेत् ॥

तिस्रोथ वा पंच गुडेन पथ्या
जग्वा पिवेच्छिन्नरुहाकपायम् ।

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्ण-

माजानुभिन्नं च्युतमप्यवश्यम् ॥

मारियासर्जमजिष्टायष्टीसिक्थैः पयोऽन्वितैः ॥

तैल पत्त्वा प्रयोक्तव्यं पिडाख्यं वातशोणिते ।

इति पिडतैलम् ॥

वनमहिपलोचनोदरसन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।

प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाममृतांयथोक्तपरिमाणाम् ॥

संसाधयेत्प्रयत्नादव्यां सघट्टयेच्च तद्यावत् ।

अर्द्धशपित जात तोयं ज्वलनस्य रापकात् ॥

अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि संसाधयेदप. पात्रे ।

साद्रीभूते तस्मिन्नवतार्य हिमोपलस्पर्शे ॥

पथ्याचूर्णार्धपलं त्रिकटुकचूर्णं षडक्षपरिमाणम् ।

कृमिरिपुचूर्णार्द्धपलं कर्पकपर्प त्रिवृद्धत्यो ॥

पलमेकं छिन्नरुहां दत्त्वा संमूढर्थं यत्नेन ।

संस्थापयेच्च गुप्तं स्निग्धे भांडे घृतेन सुरभीणाम् ॥

आदाय तस्य मात्रां विहितातिथिदेवताप्रणतिः ।

सादेवथाग्नि मनुजो व्याधिवलापेक्षया सम्यक् ॥

इच्छाद्वारविहारो भेषजकालाश्च सर्वे स्युः ॥

तनुरोधिवातशोणितमेकाद्विभ्युत्त्वणचिरोत्थमपि ॥

भग्नमुतपरिशुष्क स्फुटितमपि हि हति यत्नेन ॥

त्रणकासकुष्ठगुल्मश्चयथूदरपाण्डुरोगमेदांसि ।
मदाग्नित्वविवंधं प्रमेहदोषांश्च नाशयति ॥
सतत निपेच्यमाणं कालेन निहति दोषगणम् ॥
आभिभूय जरादोष करोति कैशोरकं रूपम् ॥
इति कैशोरको गुग्गुलुः ।

भूनिबांधुदनिबवत्सककणात्रायत्यनन्तामृता-
तित्ताभीरुफलत्रिकप्रतिविषामूर्वाविशालाजलैः ।
पाठापर्पटसारिवाद्द्वयनिशायुग्येष्टिकापद्मकेः
सोशीरैः सपटोलचंदनवचाशम्याकसप्तच्छदैः ॥
इत्येभिर्गदितैर्जलाष्टगुणित प्रस्थं पचेत्सर्पिषो
गव्यस्यामलकीरसद्विगुणितं नाम्ना महातित्तकम् ।
हंत्येतद्गलगडमडलरुजः कडूं सपांड्वाभयं
शोफक्षीपदवातरक्तविकृतीः कुष्ठानि चाष्टादश ॥
इति तित्तकघृतम् ।

मंजिष्ठा कुट्जामृता घनवचा शुठी हरिद्राद्द्वयं
क्षुद्रारिष्टपटोलपत्रकटकाभाङ्गीविडगाग्रिकम् ।
सूर्वा दारु कलिंगभृंगमगधा त्रायन्ति पाठावरी
गायत्री त्रिफला किरातकमहानिवासनारग्वधम् ॥
इयामा वल्गुजचंदनं वरुणकं पूतीरसाक्षोटकं
वासापर्पटसारिवाप्रतिविषानन्ताविशालाजलम् ।
मंजिष्ठादिममु कपायविधिना नित्यं पुमान्यः पिबेत्
त्वग्दोषा अचिरेण यांति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ॥

निर्वाण वा पन गुदेन पथ्या
जगत्ता पिबेन्निन्दन्दाकृपायम् ।
नदानक्तं शमयन्पुनर्वाण-
मानानुभिन्नं च्युतमप्यनन्दम् ॥
नागिरामद्वेषानिद्रायप्रोक्षिते. पयोधन्निने ॥
तेज पनगा प्रयोक्तार्यं पिङ्गायं वानशोणिने ।
इति पिङ्गेष्टम् ॥

वनमहिषजं च नोदग्माग्निभयर्णस्य गुग्गुलोः प्रत्यम् ।
प्रक्षिप्य नोयराजो निपन्त्राममृतायथोक्तपरिमाणाम् ॥
संसाधयेन्प्रयत्नाद्व्यां सप्तपञ्च नद्यातत् ।
अद्वैक्षमित जात तांयं जलनम्य मपरात् ॥
पानार्थं यन्मृग पुनरपि संसाधयेदप पात्रे ।
साग्निभूते तस्मिन्नपानार्थं द्विमोपलरपशं ॥
पथ्यान्त्रणां च पल निकटुकचूर्णं पडक्षपरिमाणम् ।
हृमिरिपुत्रणां द्विपल कर्पकृपं त्रिहृत्त्योः ॥
पलमेकं छिन्नरुद्रां दत्त्वा संमूढये यत्नेन ।
संस्थापयेच्च गुप्त स्थिते भांडे घृतेन सुरभीणाम् ॥
आदाय तस्य मात्रां विहितातिथिदेवताप्रणतिः ।
सादेयधाम्नि मनुजो व्याधिवलापेशया सम्यक् ॥
इच्छाहारविदारो भेषजकालाश्च सर्वे स्युः ॥
तत्रोधिवातशोणितमेकाद्विच्युल्लणचिरोत्थमपि ॥
भगवत्परिशुष्कं स्फुटितमपि हि हति यत्नेन ॥

त्रणकासकुष्ठगुल्मश्चयथूदरपांडुरोगमेदांसि ।
मदाग्नित्वविवंधं प्रमेहदोषांश्च नाशयति ॥
सतत निपेय्यमाणं कालेन निहतं दोषगणम् ॥
अभिभूय जरादोषं करोति कैशोरकं रूपम् ॥
इति कैशोरको गुग्गुलुः ।

भूनिंबांबुदनिववत्सककणात्रायंत्यनंतामृता-
तिक्ताभीरुफलत्रिकप्रतिविषामूर्वाविशालाजलैः ।
पाठापर्पटसारिवाद्रयनिशायुग्यैष्टिकापद्मकैः
सोशीरैः सपटोलचंदनवचाशम्याकसतच्छदेः ॥
इत्येभिर्गदितैर्जलाष्टगुणितं प्रस्थं पचेत्सर्पिषो
गव्यस्यामलकीरसद्विगुणितं नाम्ना महातिक्तकम् ।
हृत्येतद्गुण्डमडलरुजः कडूं सपांड्वामयं
शोफक्षीपदवातरक्तविकृतीः कुष्ठानि चाष्टादश ॥
इति तिक्तकघृतम् ।

मंजिष्ठा कुट्जामृता घनवचा शुठी हरिद्राद्रयं
क्षुद्रारिष्टपटोलपत्रकटकाभाङ्गौविडगाग्रिकम् ।
सूर्वा दाह कालिगभृंगमगधा त्रायंति पाठावरी
गायत्री त्रिफला किरातकमहानिंबासनारग्वधम् ॥
द्रयामा वल्गुजचंदन वरुणकं पूतीरसाशोटकं
वासापर्पटसारिवाप्रतिविषानंताविशालाजलम् ।
मंजिष्ठादिमसु कपायविधिना नित्यं पुमान्यः पिबेत्
त्वग्दोषा अचिरेण यांति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ॥

वातरक्ते प्रसुप्तौ च विसर्पे विद्रवौ तथा ।

सर्वेषु वातरोगेषु मज्जिष्ठादिः प्रशस्यते ॥

इति मज्जिष्ठादिकाथः ।

इति श्रीतोमरवशावतसारिपुत्रभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेववि-

रचिते वीरसिंहावलोकेश्वरज्योतिःशास्त्रे कर्मवि-

पाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे वातरक्ताधिकारः ॥

अथेदानीं ऊरुस्तंभामवातयो सामान्यदोषदूष्यत्वा-
त् ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।

यदुक्तं जातके । अष्टमगोगुरुशामकर्ता च इति वचनात्
अष्टमस्थानस्थगुरुजनितामवातरोगोपशान्तये तत्प्रतीत्ये
पूर्वोक्तमेव होमपूजादानादिकं कुर्यात् । तेनोपशाम्यति ।

ऊरुस्तंभामवातोपसृष्टस्य कर्मविपाकमाह हुताग्निनि-
र्वापक आमवातवान् इति स्मरणात् तदुक्तदोषोपशान्तये
अयुतसख्याको गायत्र्या जपस्तिलैराज्येन च होमः
सुवर्णान्नदानम् ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्याश्च जपस्तथा ॥

इति स्मरणात् ।

अथ क्रमप्राप्तस्यो रुरुस्तंभरोगस्य सानिदानं चिकि-
त्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निपेवितैः ।

जीर्णाजीर्णैस्तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥

सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
 अभिभूयेतर दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥
 सवध्यस्थोनि प्रपूर्यातः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
 तदा स्ताभ्राति तेनोरु स्तब्धो शीतावचेतनौ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यात्तामतिभृशव्यथौ ।
 यत्स्यात्कफप्रशमनं तच्च मारुतकोपनम् ।
 तस्मात्तत्सर्वदा कार्यमूरुस्तंभस्य भेषजम् ।
 सर्वोपधक्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥
 पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्यः क्रियाक्रमः ।
 क्षौद्रसर्पपवल्मीकमृत्तिकासयुतं भिषक् ॥
 गाढमाच्छादनं कुर्यादूरुस्तंभे सवेदने ।
 त्रिफलाचव्यकटुकाग्रथिकं मधुना लिहेत् ॥
 ऊरुस्तंभविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ।
 लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ॥
 तत्सुखांबु पिवेद्वापि चूर्णं पट्चरणं नरः ।
 पिप्पलीवर्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ॥
 ऊरुस्तंभे प्रशंसति गाडीरारिष्टमेव च ।
 सैधवाद्यं हितं तैलममृताख्योपि गुग्गुलुः ॥

इत्यूरुस्तंभाधिकारः ।

अथामवातरोगस्य निदानं सचिकित्सितमाह रुग्नि-
 निश्चायत् ।

विरुद्धाहारचेष्टस्यमंदाग्नेर्निश्चलस्य च ।

वातरक्ते प्रसुप्तौ च विसर्पे विद्रधौ तथा ।

सर्वेषु वातरोगेषु मजिष्ठादिः प्रशस्यते ॥

इति मजिष्ठादिकाथः ।

इति श्रीतोमरवंशावतसरिषुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेवावि-

रचिते वीरसिंहावलोकेश्योतिःशास्त्रे कर्मवि-

पाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे वातरक्ताधिकारः ॥

अथेदानीं ऊरुस्तंभामवातयोः सामान्यदोषदूष्यत्वा-
त् ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
यदुक्तं जातके । अष्टमगोगुरुरामकर्ता च इति वचनात्
अष्टमस्थानस्थगुरुजनितामवातरोगोपशान्तये तत्प्रतीत्ये
पूर्वोक्तमेव होमपूजादानादिकं कुर्यात् । तेनोपशाम्यति ।
ऊरुस्तंभामवातोपसृष्टस्य कर्मविपाकमाह हुताग्निनि-
र्वापक आमवातवान् इति स्मरणात् तदुक्तदोषोपशान्तये
अयुतसख्याको गायत्र्या जपस्तिलैराज्येन च होमः
सुवर्णान्नदानम् ॥

यत्र यत्र च सकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलेहोमो गायत्र्याश्च जपस्तथा ॥

इति स्मरणात् ।

अथ क्रमप्राप्तस्यो रुस्तंभरोगस्य सानिदानं चिकि-
त्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्नैपेवितैः ।

जीर्णाजीर्णैस्तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥

सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसचितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूर्ख चेत्प्रतिपद्यते ॥
 सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यातः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
 तदा स्ताभ्राति तेनोर्ख स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥
 परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
 यत्स्यात्कफप्रशमनं तच्च भारुतकोपनम् ।
 तस्मात्तत्सर्वदा कार्यमूरुस्तंभस्य भेषजम् ।
 सर्वौषधक्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥
 पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्यः क्रियाक्रमः ।
 क्षौद्रसर्पपवल्मीकमृत्तिकासयुतं भिषक् ॥
 गाढमाच्छादनं कुर्याद्गुरूस्तंभे सवेदने ।
 त्रिफलाचव्यकटुकाग्रथिकं मधुना लिहेत् ॥
 ऊरुस्तभविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ।
 लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ॥
 तत्सुखाबु पिवेद्वापि चूर्णं पट्चरणं नरः ।
 पिप्पलीवर्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ॥
 ऊरुस्तंभे प्रशंसति गांडीरारिष्टमेव च ।
 सैधवाद्यं हितं तैलममृताख्योपि गुग्गुलुः ॥

इत्यूरुस्तंभाधिकारः ।

अथामवातरोगस्य निदानं सचिकित्सितमाह रुग्नि-
 निश्चायत् ।

विरुद्धाहारचेष्टस्यमंदाग्नेर्निश्चलस्य च ।

वातरक्ते प्रसुप्तौ च विसर्पे विद्रवौ तथा ।

सर्वेषु वातरोगेषु मज्जिष्ठादिः प्रशस्यते ॥

इति मज्जिष्ठादिकाथः ।

इति श्रीतोमरवशावतसगिरिपुत्रमुत्तमैश्वरीवीरसिंहदेवावि-

रचिते वीरसिंहावलोक्ये ज्योतिष्शास्त्रे कर्मवि-

पाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे वातरक्ताधिकारः ॥

अथेदानीं ऊरुस्तंभामवातयोः सामान्यदोषदूष्यत्वा-
त् ज्योतिष्शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकार च ।
यदुक्तं जातके । अष्टमगोगुरुरामकर्ता च इति वचनात्
अष्टमस्थानस्थगुरुजनितामवातरोगोपशान्तये तत्प्रतीत्यै
पूर्वोक्तमेव होमपूजादानादिकं कुर्यात् । तेनोपशान्तये ।
ऊरुस्तंभामवातोपसृष्टस्य कर्मविपाकमाह हुताग्निनि-
र्वापक आमवातवान् इति स्मरणात् तदुक्तदोषोपशान्तये
अयुतसख्याको गायत्र्या जपस्तिलैराज्येन च होमः
सुवर्णान्नदानम् ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्याश्च जपस्तथा ॥

इति स्मरणात् ।

अथ क्रमप्राप्तस्यो रुरुस्तंभरोगस्य सानिदान चिकि-
त्सितमाह रुग्विनिश्चयात् ।

शीतोष्णद्रवसशुष्कगुरुस्निग्धैर्निपेविते ।

जीर्णाजीर्णैस्तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥

सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
 अभिभूयेतर दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥
 सवध्यस्थीनि प्रपूर्यातः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
 तदा स्ताभ्राति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।
 यत्स्यात्कफप्रशमनं तच्च मारुतकोपनम् ।
 तस्मात्तत्सर्वदा कार्यमूरुस्तंभस्य भेषजम् ।
 सर्वोपधक्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥
 पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्यः क्रियाक्रमः ।
 क्षौद्रसर्पपवल्मीकमृत्तिकासयुतं भिषक् ॥
 गाढमाच्छादनं कुर्याद्गुरुस्तंभे सवेदने ।
 त्रिफलाचव्यकटुकाग्रथिकं मधुना लिहेत् ॥
 ऊरुस्तभविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ।
 लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ॥
 तत्सुखांबु पिबेद्वापि चूर्णं पट्टचरणं नरः ।
 पिप्पलीवर्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ॥
 ऊरुस्तंभे प्रशंसन्ति गांडीरारिष्टमेव च ।
 सैधवाद्यं हितं तैलममृताख्यापि गुग्गुलुः ॥

इत्यूरुस्तंभाधिकारः ।

अथामवातरोगस्य निदानं सचिकित्सितमाह रुग्नि-
 निश्चायत् ।

विरुद्धाहारचेष्टस्यमंदाग्नेर्निश्चलस्य च ।

स्निग्ध भुक्तगतो ह्यन्न व्यायाम कुर्वतस्तथा ॥
 वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
 तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 धातूनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ।
 युगपत्पुपितावेतौ त्रिकसधिप्रवेशकौ ॥
 स्तब्धं च कुरुते गात्रमामनात् स रुच्यते ।

हृदसग्रहात्-

लंघन स्वेदन तिक्त दीपनानि कट्टानि च ।
 निरेचन स्नेहपानं वस्तयश्चाममारुने ॥
 रूक्षस्वेदो निघातव्यो वालुकापुटकेस्तथा ।
 उपनाहाश्च कर्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥
 शठीशुद्ध्यभया चोग्रा देवदारु वृषामृता ।
 कपायमामनात्स्य पाचन रूक्षभोजनम् ॥
 चित्रक कटुका पाठा कलिगातिविषामृताः ।
 देवदारुवचास्तुस्तानागरातिविषाभया ॥
 पिवेदुष्णांबुना नित्यमामनात्स्य भेषजम् ।
 रास्नागुडूचीमेरुदेवदारुमहौषधम् ॥
 पिवेत्सर्वांगे वाते सामे सध्यास्थिमज्जगे ।

इति रास्नापंचकम् ॥

रास्नामृतारग्वधदेवदारुत्रिकटुकैरंडपुनर्नवानाम् ॥
 काथंपिवेन्नागरचूर्णमिथ्रजघोरुपृष्टत्रिकपार्श्वशूली ॥
 शुंठीगोक्षुरक काथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।

आमवाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥

दशमूलीकषायेण पिवेद्वा नागराभसा ।

कुक्षिवस्ति कटीशूले तैलमेरंडसंभवम् ॥

पलं शतं रसोनस्य तिलस्य कुडव तथा ।

हिंशु त्रिकटुक क्षारौ द्वौ पंच लवणानि च ॥

शतपुष्पा तथा कुष्ठ पिप्पलीमूलचित्रकम् ।

अजमोदा जवानी च धान्यकं चापि बुद्धिमान् ।

प्रत्येकं च पलं चैषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

घृतभाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनपोडशम् ॥

प्रक्षिप्य तैलमानं च प्रस्थार्धं कांजिकस्य च ।

खादेत्कर्पप्रमाणं तु तोयं मद्यं पिवेदनु ॥

आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंस्थिते ।

अपस्मारनले मदे कासश्वासगरेषु च ॥

उन्मादे वातभग्ने च शूले जंतुषु शस्यते ।

इति रसोनपिण्डः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

पाठाविडङ्गेद्रयवैर्हिंशुभाङ्गैर्विचान्वितैः ॥

सर्पपातिविपाजाजीरेणुकाकृष्णजीरकैः ॥

गजकृष्णाजमोदा च मूर्वाकटुकमिश्रितैः ॥

समभागैः कृतैरतैस्त्रिफला द्विगुणा भवेत् ।

त्रिफलासहितैः सर्वैः समो देयस्तु गुग्गुलुः ॥

एतच्चर्णाकृतं सर्वं मधुना च परिपुतम् ।

योगराजमिमं विद्वान्भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥
 अर्शांसि वातगुल्मं च पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 नाभिशूलमुदावर्तान्प्रमेहान्वातशोणितान् ॥
 कुष्ठं क्षयमपस्मारं हृद्रोगं यद्वर्णगदम् ।
 महातमग्निसादं च कासश्चासं भगंदरम् ॥
 रेतोदोषाश्च ये पुसां योनिदोषाश्च योषिताम् ।
 निहन्त्यादाशु तान्सर्वान्दुर्निगारान्न सशयः ॥
 एष निष्परिहारस्तु पानभोजनमैथुने ।
 सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥

इति योगराजो गुग्गुलुः ।

अमृतायाः कपायेण कल्फेन च महौषधम् ।
 मृद्धाग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥
 आमवाताद्यवातादीन्कृमिदुष्टव्रणानपि ।
 अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयेदाशु योजितम् ॥
 इति गुडूचीघृतम् ॥

इति श्रीतोमस्वशावतसारिपुत्रमृतमैरवश्रीवीरसिंहदेवाविरचिते
 वीरसिंहावलोकै ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकाजुर्वेदप्रयोगे
आमवाताधिकारः ॥

अथ शूलरोगस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुं प्रती-
 कारं च व्याख्यास्यामः ।

शूलाद्विकलशरीरं मातुरनर्थावहं प्रियं दक्षम् ॥
 क्षितितनयमीक्षितं तनुर्जनयाति चन्द्रो नरं कुलीरगृहे ।

अन्यच्च ॥

शिरसो रुग्णरोगः श्वित्रं सहसा ज्वरः शूलः ।

तपनदशायां शुक्रे दैशत्यागो भवेदरिभिः ॥

कर्काशस्थितभूसुतावलोकिताष्टमस्थानैस्थितचंद्रज-
नितशूलोपशान्तये पूर्वोक्तमेव चंद्रप्रीतये सकलमपि कु-
र्यात् । किंच तपनदशायां शुक्रजनितशूलोपशान्तये शुक्र-
प्रीतये प्रागुक्तमेव जपहोमदानादिकं कुर्यात् ।

अथ शूलरोगस्य कर्मविपाकमाह । याचितारमकिं-
चन ब्राह्मणं श्रुताध्ययनसंपन्नातिशान्तमाहूय यो न प्रय-
च्छति स जठरशूलरोगवान्भवति कदाचिदाध्मानी भवति
स कृच्छ्रातिकृच्छ्रार्चाद्रायणानि कुर्यात् वस्त्राणि दद्यात्
अन्यच्च संध्योपासनादिभ्रष्टोऽन्यजन्मानि वस्तिशूली भ-
वति । स्वर्णद्वादशक दद्यात् यथाविभवं ब्राह्मणभोजनं
हिरण्यं च दद्यात् । यो मातापितृभ्यां प्रवृत्तं मैथुनं शृ-
णोति स कर्णशूली भवति पश्चाद्गधिरः किंचिदेव शृणोति
वा । तद्विष्णोरित्यष्टोत्तरायुतं जपेत् पुरुषसूक्तं वा ।
अपामार्जनस्तोत्राभिमंत्रितं जलं पिबेत् ।

शूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिसकः ।

पलेनाथ तदद्धेन तदद्धेन वा कृतम् ॥

सौवर्णं राजतं वापि शूलं कुर्यात्प्रयत्नतः ।

ताम्रेण वाऽयसा वापि सादिरेणापि शक्तितः ।

रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥

तिलानां तु परीमाणं द्रोणं वापि तदर्धकम् ।
 तदर्धं वा यथाशक्त्या पूजयेद्ब्राह्मण शुचिः ॥
 अव्यादिमूलमन्त्रेण षोडशोपचारकान् ।
 क्रियाविद्ब्राह्मणः पूजां कृत्वा होमं प्रकल्पयेत् ॥
 शूलस्य दक्षिणे पाश्वे स्थंडिलाग्निः प्रणीयते ।
 समिदाज्यतिलान्हुत्वा पुरुष एवेति मंत्रतः ॥
 त्र्यम्बकेणाज्यहोमं च विद्वांस्तत्र प्रकल्पयेत् ।
 यत इन्द्रभयामह इत्यनेन तिलान्पुनः ॥

ततः शान्तिं प्रकल्पयेत् ।

तेनोदकेन चासिचेच्छूलिनं रोगिणं नरम् ।
 ततो हुतवते शूल संपूज्येव स्वशक्तितः ॥
 दद्यात्सदक्षिणं तं तु प्राङ्मुखाय उदङ्मुखः ।
 मन्त्रेणानेन परया भक्त्या सद्यो हरिं स्मरेत् ॥
 त्वं शूल ब्रह्मणा सृष्टं त्वं पुरत्रयनाशन ।
 दैत्यानां दानवानां च शक्रस्यायुधं तथा ॥
 कुक्षिस्थमथपार्श्वस्थमथ वा पृष्ठगतम् ।
 शूलं विनाशय त्वं मे महादेवेन धारित ॥

इति दानमन्त्रः ॥

ततः स्नात्वा तु भुञ्जीत ब्राह्मणैर्वधुभिः सह ।
 शूलहिंसासमुत्पन्नां वेदनामाशु नाशयेत् ॥
 इति शूलरोगहरः त्रिशूलविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य शूलरोगस्य सानिदानं चिकित्सित-
माह रुग्निनिश्चयात् ।

दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनं प्रभु ॥

व्यायामपानादतिमैथुनाच्चप्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।

कलापमुद्गाढकिकोरूपादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥

कृपायतित्कातिविरूढजान्नविरुद्धवद्भूरकशुष्कशाकात् ।

विदग्धुकमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभावात्

वायुः प्रवृद्धोजनयोद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ।

जर्णैः प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥

अथ वृन्दसग्रहात् ।

वमनं लघनं स्वेदः पाचनं फलवर्तय ।

क्षारचूर्णानि घुटिकाः शस्यते शूलशान्तये ॥

आशुकारी हि पवनस्तस्मात्तं परिपाचयेत् ।

वातस्यानुजयेत्पित्तं पित्तस्यानुजयेत्कफम् ।

ज्ञात्वा तु वातशूलं हि स्नेहस्वेदैरुपाचरेत् ॥

पायसैः कृसरापिण्डैः स्निग्धैर्वा सिकतोत्कटैः ।

तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥

वातात्मकं हृत्यचिरेण शूलं स्नेहेन युतस्तु कुलत्थयूषः ।

ससैधवव्योपयुतः सलावः सहिगुसौवर्चलदाडिमाढ्यः ॥

तुंबुरूप्यभया हिगु पौष्करं लवणत्रयम् ।

पिवेदुष्णांबुना वापि शूलगुल्मापतत्रके ॥
 विश्वमेरुदतैलं वा क्वाथयित्वा जल पिवेत् ।
 हिगु सौवर्चलोपेत सद्यः शूलनिवारणम् ॥
 हिगुपुष्करमूलभ्यां हिगुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वैरंडयक्क्वाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥
 गुडं शालिर्यवक्षार सर्पिः पान विरेचनम् ।
 जांगलानि च मांसान भेषज पित्तशूलिनः ॥
 वामयेत्पित्तशूलार्तं पटोलेश्वरसादिभिः ।
 पश्चाद्विरेचयेत्सम्यक् पित्तहृद्भिर्विरेचनेः ॥
 शीतावगाढाः पुलिनाः सवाता
 भांडानि कांस्यानि जलप्लुतानि ।
 अन्यानि शस्तानि च शीतलानि
 सचन्दनार्द्राश्च कराः सुशीतलाः ॥
 मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ।
 परिपूर्णानि तोयेन शूलात्पुं परि निक्षिपेत् ॥
 विरेचनं पित्तहरं च शस्तं
 रसाश्च शस्ता शशलावकानाम् ।
 संतर्पणं लाजमधूपपन्न
 योगाः सुशीता मधुसप्रयुक्ताः ॥
 शतावरीक्षुपट्याह्वात्वाकुलशगोक्षुरैः ।
 शृतं शीतं पिवेत्तोयं सगुडक्षौद्रशर्करम् ॥
 पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्यो ग्रहज्वरापहम् ।

धात्र्या रस विदार्या वा त्रायती गोस्तनांबुना ।
 पिवेत्सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिपूदनम् ।
 लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोल सरामठम् ॥
 कोप्णेन चाम्बुना पीत कफशूल प्रणाशयेत् ।
 विल्वमूलमथैरण्डाचित्रकं विश्वभेषजम् ॥
 हिगुसैन्धवसंयुक्तं कफशूलहरं परम् ।
 मातुलिगरसो वापि शिगुकाथस्तथापरः ॥
 राक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्गतिशूलनुत् ।
 श्लेष्मशूलहरा पेया पचकोलेन साधिता ॥
 विदारीदाडिमरसः सव्योपो लग्नान्वितः ।
 क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु शूलं दोषत्रयोद्भवम् ॥

एरडविल्वबृहतीद्वयमातुलिग-

पापाणभित्रिकटुमूलकृतः कपायः ।

सक्षारहिगुलवणोरुबुतैलमिश्र-

श्रोण्यंसमेद्रहृदयस्तनरुक्प्रशान्त्यै ॥

इत्येरंडसप्तकम् ।

हिगु सौवर्चलं पाठा द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ।
 चूर्णीकृत्य प्रदातव्यं भिषजा लशुनेन च ॥
 हृच्छूले पार्श्वशूले च मन्यास्तभे च दारुणे ।
 प्रयोज्यं कुक्षिशूले तु कोष्ठशूले विशेषतः ॥
 व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकानि च ।
 वेगरोधं शुक्ररोधं शूली जह्यात्तु वैदलम् ॥

वेदना च तृषा मूर्च्छा सानाहा वेदनारुचिः ।

कासः श्वासश्च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य परिणामशूलस्य सनिदानं चिकित्सितमाह-

भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमित्येतत्समासेनाभिधीयते ॥

आध्मानाटोपविण्मूत्रविवंधारतिवेपने ।

स्निग्धोपशमनोपायं वातिकं तद्वदेद्विपक्व ॥

स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहतस्तथा ।

कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥

लंघनं प्रथमं कुर्याद्विमन सविरेचनम् ।

वास्तिकर्मपरं चात्र पक्तिशूलोपशान्तये ॥

कृष्णाऽभयालोहचूर्णं लिह्यात्समधुशर्करम् ।

परिणामभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥

पथ्यालोहरजःशूठीचूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।

परिणामरुजं हन्ति वातपित्तकफात्मिकाम् ॥

त्रिफलालोहचूर्णं तु यष्टीमधुकमेव च ।

मधुसर्पिर्युतं लिह्याच्छूलं हन्ति त्रिदोषजम् ।

सापिप्पलीगुडं सर्पि पचेत्क्षीरं चतुर्गुणम् ।

ज्वरं पित्तं निहन्त्याशु शूलं च परिणामजम् ॥

इति श्रीतोमरवशावतसरिपुत्रभूतभैरवश्रीवीरमिहदेवकृते वीरसिंहावलोकपरिणामशूलाधिकाः ॥

अथेदानीम् आध्मानोदावर्तरोगयोर्वातप्राबल्यात्
साकल्येनैव ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण प्रकारोऽभिद्योत्यते
तथोक्तम् ।

मध्ये पापग्रहयोश्चद्रे मदनस्थितेर्कजे जतोः ॥

श्वासक्षयविद्रधिना गुल्मप्लीहादिपीडितः ॥

अत्रादिशब्देन आध्मानोदावर्तरोगावपि गृह्येते । ततः
पापग्रहद्वयांतर्वर्तिचंद्रजनिताध्मानोदावर्तरोगोपशान्तये पू-
र्वोक्तमेव जपहोमदानादि कुर्यात् ॥ अथाध्मानोदावर्त-
रोगयो कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारं च । देवद्विजक्षे-
त्रतडागवल्मीककूपादीनां यो भेद करोति तं वायसो
नाम ग्रहो गृह्णाति । तत्क्षणमाध्मानी उदावर्त्ती ज्वरी
अरुचिमान् पाददाही च जायते । अस्य प्रायश्चित्तं
कृच्छ्रमाचरेत् । व्याहृतिभिराज्येन जुहुयात् हिरण्यं च
दद्यात् । श्वेतकृष्णपीताद्यनेकवर्णध्वजादिभिर्दीपादिभिः
सह प्रदोषे चतुष्पथे बलिमन्त्रेण निदध्यात् । अनेन
मन्त्रेण—

प्रगृह्णीष्व बलि चेम वायसाख्य महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्वं महाबल ॥

इत्याध्मानोदावर्तरोगहरकर्मविपाकविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्योदावर्तरोगस्य सनिदानं चिकित्सि-
तमाह रुग्विनिश्चयात् ॥

वातविण्मूत्रगृभाश्रुक्षवोद्गारवर्मीन्द्रियैः ।

क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसंभवः ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सगोघ्नान् कृमो रुजः ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनियहात् ।

आमं सकृद्वा निचित क्रमेण
भूयो निवद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्तमानं न यथास्ममेनं
विकारमानाहमुदाहरति ॥

बृदसग्रहात् ।

हरीतकी यवक्षारः फलिनी त्रिफला तथा ।
चूर्णयेत्सर्पिषा पीतमुदावर्तविनाशनम् ॥
द्विगु कुष्ठं वचा सर्जिविड चेति द्विरुत्तरम् ।
पीत मद्येन तच्चूर्णमुदावर्तहरं परम् ॥
मदन पिप्पलीमूल कुष्ठं गौराश्च सर्पपा ।
गुडक्षारसमायुक्ता फलवार्त्तिः प्रशस्यते ॥
सुरां सौवर्चलप्रता मूत्रे त्वभिहिते पिबेत् ।
पंचमूलीश्रित क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ॥
मूत्रकुच्छ्राश्मरीवधे प्रयुंजीत भिषक्सदा ।
स्नेहस्वेदैरुदावर्तं तृभण समुपाचरेत् ॥
अक्षमोक्षोऽक्षजे कार्यं स्निग्धस्वेदश्च यत्नतः ।
क्षवजे मूत्रवर्त्यां च घ्राणस्थेनानयेत्क्षवम् ॥
उद्गारजे क्रमश्चात्र स्नैहिक धूममाचरेत् ।
छर्दिजाते यथादोषं तेलस्नेहादिभिर्जयेत् ॥
वस्तिशुद्धकरं वापि चतुर्गुणजल पयः ।

आवारिनाशात्कथितं पीतं तच्च प्रकामतः ॥
 रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्तिनं नरम् ।
 अत्राभ्यंगावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।
 शालिः पयोनिख्वाश्च हन्ति मैथुनमेव च ॥
 क्षुद्रिघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ।
 तृष्णाघाते पिवेत्तमद्यं यवागूं वा सुशीतलाम् ।
 निद्राघाते पिवेत्क्षीरं श्रोतयाश्चाद्भुताः कथाः ।
 आनाहे तु प्रयुंजति उदावर्तहरक्रियाम् ॥

द्विरुत्तरं हिगुवचा च कुष्ठं सुवर्चिका चेऽ विडंगचूर्णम् ।
 सुखांबुनानाहविपूचिकार्तिहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ।
 हिंग्र्यगंधा विडशुंठचजाजी हरीतकी पुष्करमूलकुष्ठम् ।
 भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्ट गुल्मोदरानाहविपूचिकासु ॥

राजिधूमविडव्योपगुचपत्रविपाचितम् ।

गुदेऽङ्गुष्ठसमावर्तिर्विवंधानाहशूलनुत् ॥

स्तभकटीपृष्ठपुरीषमूत्रैः शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतश्च छर्दिः ।
 श्वासश्चपक्वाशयजे भवन्ति तथालसोक्तानिच लक्षणानि ॥

तृष्णाछर्दिपरिक्लिन्नशीणं शूलैरुपद्रुतम् ।

सकृद्धमंत मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् ॥

इति श्रीतोमरवशा० वीरसिंहावलोक्रे उदावर्ताधिकारः ॥

अथ गुल्मरोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण प्रतीकारो
 लिख्यते । यदुक्तं जातके-

मध्ये पापग्रहयोश्चन्द्रे मदनस्थितेर्कजे जंतोः ।

श्वासक्षयविद्रथिभिर्गुल्मप्रीहादिपीडितः स नरः॥

अत्र पापद्वयाभ्यन्तरवर्त्तिचन्द्रजनितगुल्मरोगोपश-
मनाय पूर्वोक्तमेव कुर्यात् तेनोपशाम्यति ।

अथ गुल्मरोगस्य कर्मविपाके प्रकारमाह तत्प्रती-
कारं च यथाक्तम् । गुरुप्रत्यर्थी वातगुल्मवान्भवाति । अस्य
प्रतिक्रिया वातगुल्मवान्यदि भवति तर्हि मासमेकं
पयोव्रतमाचरेत् । मुंचामीत्यनेन सूक्तेन प्रत्यृचं चरु-
घृताभ्यामयुतं जुहुयात् । वात आवातुभेपजामिति जपेत् ।
अन्नदानं च कुर्यात् । प्रकारातरमपि दर्शयति पद्मपु-
राणे गुल्मी स्यादत्यजागमने । बोधायनः—

सौवर्णं राजत ताम्र कारयेत्कास्यतोऽपि वा ।

तथार्कमूलकाष्ठेन विघ्नेश कल्पयेन्नरः ॥

पुष्करं कारयेद्धैमं सौवर्णं लोचनद्वयम् ।

आसु प्रकल्पयेत्तस्य यथा देवविनिर्मितम् ॥

नागयज्ञोपवीतं च कल्पयेत्तस्य गुल्मवान् ।

अनंतरं सुवासोभिश्चदनागरुधूपितम् ॥

साहिरण्य ब्राह्मणाय स्वशक्त्या पूजिताय च ।

कृतहोमाय शांताय सर्वशास्त्रार्थवेदिने ॥

मन्त्रेणानेन विधिवद्वाक्षिणाभिमुखाय च ।

विनायक गणेश त्वं सर्वदेवनमस्कृत ॥

पार्वतीनिंदन श्रेष्ठ मम गुल्म विनाशाय ।

इति दानमत्र ॥

कृतहोमने दानेन नीरोगो जायते नरः ॥

इति गुल्मरोगहरविनायकदानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य गुल्मरोगस्य सनिदान चिकित्ति-
तमाह रुग्निनिश्चयात्—

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थमिथ्याहारविहारतः ।

कुर्वति पंचधा गुल्मं कोष्ठांतग्रंथिरूपिणम् ॥

तस्य पंचविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।

हृदस्त्योरन्तरे ग्रंथिः सचारी यदि वाऽचलः ॥

वृत्तश्चयोपचयान्स गुल्म इति कीर्तितः ।

सव्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि वोच्छ्रितैः ॥

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चादरः ॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषबधत्पृथक्शमत्वांत्रविकूजनानि ।

आटोपमाध्मानमपक्तिशूलमासन्नगुल्मस्य वंदति

चिह्नम् ॥

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रं मारुतान्त्रविकूजनम् ।

आनाहं चोर्ध्वात च सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ।

बृंहसंग्रहात् ।

लंघन दीपनं स्निग्धमुष्ण वाताजुलोमनम् ।

बृंहणं च भवेदन्नं तद्धितं सर्वगुल्मिणाम् ॥

सौवर्चलं शृगवेरं दाडिमं चाम्लवेतसम् ।

श्वासहृद्रोगशमनं स्यादेतद्धिगुपंचकम् ॥

सर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकिजोऽपि वा ।

पीतस्तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसंभवम् ॥
 सुखोष्णो जांगलरसः सुस्निग्धो व्यक्तसैधवः ।
 कटुत्रिकसमायुक्तो हितः पानेषु गुल्मिनाम् ॥
 पिबेदरेडतैलेन वारुणीं मंडमिश्रिताम् ।
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥
 यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकरतत्र भेषजम् ।
 दोषधैरपि शीतेषु गुल्मशोणितमोक्षणम् ॥
 काकोल्यादिसुसिद्धेन सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।
 स्नेहितं संसृत पश्चाद्योजयेद्भस्तिकर्मणा ।
 स्नेहोपनाहनस्वेदस्तीक्ष्णस्रसनवस्तिभिः ॥
 योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ।
 पंचमूलीशृतं तोयं पुराण वारुणीरसम् ।
 कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णमाध्वीकमेव च ॥
 यवानीचूर्णित तक्र विडेन लवणीकृतम् ।
 पिबेत्सदीपनं हृद्यं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 त्रिफला त्रिवृता दती दशमूलं पलोन्मितम् ॥
 जले चतुर्गुणे पत्तवा चतुर्भागस्थिते रसे ।
 सार्पिरेडजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् ॥ *
 संसिद्धो मिथ्रिकस्नेहः सक्षौद्र कफगुल्मनुत् ।
 कफवातविकारेषु कुष्ठघ्नीहोदरेषु च ॥
 प्रयोज्यो मिथ्रिकस्नेहो योनिशूलेषु चाधिकम् ।
 इति मिथ्रिकस्नेहः ।

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ।
सन्निपातोत्थिते दोषे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवाहि-
व्योषं च संस्तरयुतं लवणोपधानम् ।

दध्ना विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं
गुल्मोदरश्वयथुपांडुगदोद्भवेषु ॥

वचा हरितकी हिगु सैधवं चाम्लवेतसम् ।

पचक्षार यवानी च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

एतद्धि गुल्मनिचयं सशूलं सपरिश्रमम् ।

भिन्नं त्रिसप्तरात्रेण बह्वेर्दासिकरं परम् ॥

नादेयीकुटजार्कशिष्टवृहतीत्वग्बिल्वभल्लातक-

व्याघ्रीकिशुकपारिभद्रकजटामार्गनीपात्रिकान् ।

वासामुष्ककपाटला सलवणा दग्ध्वा जले पाचितं

हिग्वादिप्रतिवापमेतदुचितं गुल्मोदराष्टीलिषु ॥

इति नादेयीक्षारः ।

बह्वर मूलक मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम् ।

न खादेद्भालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥

विडंगाजातिकाचव्यात्रिफलाव्योपचित्रके ।

द्रौ क्षारौ पंचलवणं ग्रथिक पुष्करं सटी ॥

यवान्यः कुंचिका कुष्ठ विशाला धान्यकं वचा ।

शतपुष्पाश्वगंधा च हेमक्षीरी सनीलिका ॥

हपुषा त्रिवृता दंती सताला द्विगुणोत्तरा ।

चूर्णं नाराचकं पीत मद्यमांसाभ्लकांजिकैः ॥

गुल्माशौग्रहणीरोगश्वासकासोदरं जयेत् ।

इति श्रीतोमरवीरसिंहावलोकै गुल्माधिकारः ।

अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हृद्रोगस्य हेतुमाह त-
त्प्रतीकारं च । यथोक्तं जातके ।

पीडितहृदयो ह्रिबुके निर्वाहनांधनार्थमतिसौख्यः ।

बाल्ये व्याधितदेहो नखरोमधुरो भवेत्सौरेः ।

अन्यच्च ।

हृद्रोगी बहुपुत्र सुखावितो हृदविरोधरोपश्च ।

परदारणां सुभगः कर्मसु विनिश्चितो भवति ॥

कुंभधरेऽर्के जात इति शेषः । अथ चतुर्थस्थानस्थि-
तस्य शनिजनितहृद्रोगोपशान्तये पूर्वोक्तमेव शनिप्रीतये
जपहोमादि विधानं विदध्यात् । तेनोपशान्तिर्भवति ।

अथ हृद्रोगस्य कर्मविपाके प्रकारमाह तत्प्रतीकारं
च । यथोक्तम् । परहृदयपीडाकरो हृद्रोगी च जायते ।
तस्य प्रायश्चित्तमेकं प्राजापत्यं कुर्यात् । तदशक्तौ गां
सुवर्णं च दद्यात् । उद्यन्नद्येति सूक्तं जपेत् । तिलाज्येन च
जुहुयात् । सहस्रनामस्तोत्रं जपेत् । नामत्रयं वा जपेत्
कृष्मांडहोमं च कुर्यात् ।

इति हृद्रोगहरः कर्मविपाकप्रकारः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य हृद्रोगस्य सनिदानं चिकित्सित-
माह रुग्निनिश्चयात् ।

अत्युष्णगुर्वन्नकपायतिक्तैः श्रमाभिघाताध्यशनप्रसगैः ।
संचितैर्नैर्वाविधारणेश्च हृदामयः पंचविधः प्रदिष्टः ॥

शोपयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदय गताः ।

हृदि बाधां प्रकुर्वति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत्स्निग्धमालुरम् ।

द्विपंचमूलीकाथेन सस्नेहलवणेन च ॥

तगरं वा पिवेदुष्णं कपायं वाग्निवर्द्धनम् ॥

कासश्वासानिलहर शूलहृद्रोगनाशनम् ॥

श्रीपर्णीमधुकक्षौद्रसितागुडजलैर्वमेत् ।

पित्तोपसृष्टे हृदये वमेत् मधुरैः शृतम् ॥

शीताः प्रदेहाः परिपेषणानि तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।

द्राक्षासिताक्षौद्रपरूपकैश्च शुद्धेथ पित्तापहमन्नपानम् ॥

घृतेन दुग्धेन गुडांभसावा पिवन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।

हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनरते ॥

अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये ॥

वचाहिगुकपायाभ्यां वाते हृदि कफोत्थिते ।

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च पाचयेत् ॥

चूर्णं पुष्करजं लिह्यान्माक्षिकेण समायुतम् ।

हृच्छूलश्वासकासघ्न ककुभस्य च वल्कलम् ॥

हिंगूयगधाविडशुंठिकृष्णाकुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम् ।

पिवेत्सप्तैर्वर्चलपुष्कराब्जं यवांभसा शूलहृदामयघ्नम् ।

कृमिजे च पिबेन्मूत्र विडंगाभयसयुतम् ॥

हृदि स्थिताः पतंत्येवं मध्यस्थाः कृमयो नृणाम् ।

पार्थस्य कल्केन रसेन सिद्धं शस्त घृत सर्वहृदामयेषु ॥

इति वीरसिंहावलोक हृद्रोगाधिकारः ।

अथ मूत्रकृच्छ्ररोगस्य जातकाभिप्रायेण अभिप्रा-
योऽभिव्यज्यते तत्प्रतीकारश्च । यदुक्तम् ॥

जन्मकाले यदा यस्य स्मरे भवति भास्करि ।

राहुदृष्टे प्रकुरुते मूत्रकृच्छ्रादिका रुजः ॥

सप्तमस्थानस्थितराहुदृष्टशनिजनितरोगोपशान्तये श-
निप्रीतये पूर्वोक्तेनैव विधिना जपहोमदानादिकं कुर्यात् ।

इदानीं मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कर्मविपाकप्रकारमाह तत्प्र-
तीकारं च । गुरुणा सार्द्धं सततं मत्सरकृत् स्त्रीदिवागामी
मूत्रकृच्छ्रवान्भवति गुरुतल्पातिदेशप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
अन्यच्च वायुपुराणे । 'सुरापो मूत्रकृच्छ्री स्यात्' इति ।
अथाह बोधायनः ।

सौवर्ण कारयेत्पद्मं पलेनार्द्धपलेन वा ।

यथावन्मतिमान् कुर्यात्पद्ममष्टदलं शुभम् ॥

वित्तशाठ्यं न कुर्वीत भवेन्निष्फलमन्यथा ।

द्रोणे तिलाढके वापि ताम्रपात्रं जलान्वितम् ॥

तस्य मध्ये तु तत्पद्मं विदध्यात्कुक्कुमान्वितम् ।

ब्राह्मण श्रुतिसपन्न दरिद्रं चाग्निहोत्रिणम् ॥

आहूय गंधमाल्याद्यैर्विधिना चातिभक्तित् ।

ततः स्पर्णमयं पद्मं दद्यान्मन्त्रेण संयुतम् ॥
भगः पूषा पतंगोऽसौ द्वादशात्मा त्रयीतनुः ।
पद्मेनानेन दत्तेन प्रीतो भवतु भास्कर' ॥

इतिदानमंत्रः ।

कृतेनानेन मनुजो मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ।
मूत्रकृच्छ्रात्तुरस्तस्मादेतत्कुर्यात्प्रयत्नतः ।

इति मूत्रकृच्छ्रहरस्तिलपद्मदानविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह-रुग्निनिश्चयात् ।

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-

प्रसगनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्-

स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥

पृथङ्मला वै कुपिता निदानैः

सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयति

यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥

अश्मरीशांतिविधयो य उक्ता- प्रसमीक्ष्य तान् ।

यथायोगं प्रयुंजीत स्नेहादिमपि च क्रमम् ॥

अभ्यजनस्नेहनिरूहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवास्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्वातहरेश्च सिद्धान्दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ।

अमृता नागर धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।

प्रपिबेद्वातरोगात्तं शूलवान्मूत्रकृच्छ्रनुत् ॥

कृमिजे च पिबेन्मूत्र विडगाभयसंयुतम् ॥

हृदि स्थिता पतंत्येवं मध्यस्थाः कृमयो नृणाम् ।
पार्थस्य कल्केन रसेन सिद्ध शस्त घृत सर्वहृदामयेषु ॥
इति वीरसिंहावलोके हृद्दोगाधिकारः ।

अथ मूत्रकृच्छ्ररोगस्य जातकाभिप्रायेण अभिप्रा-
योऽभिव्यज्यते तत्प्रतीकारश्च । यदुक्तम् ॥

जन्मकाले यदा यस्य स्मरे भवति भास्करिः ।

राहुदृष्टः प्रकुरुते मूत्रकृच्छ्रादिका रुजः ॥

सप्तमस्थानस्थितराहुदृष्टानिजनितरोगोपशातये श-
निप्रीतये पूर्वोक्तेनैव विधिना जपहोमदानादिकं कुर्यात् ।

इदानीं मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कर्मविपाकप्रकारमाह तत्प्र-
तीकारं च । गुरुणा सार्द्धं सततं मत्सरकृत् स्त्रीदिवागामी
मूत्रकृच्छ्रवान्भवति गुरुतल्पातिदेशप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
अन्यच्च वायुपुराणे । 'सुरापो मूत्रकृच्छ्री स्यात्' इति ।
अथाह बोधायनः ।

सौवर्णं कारयेत्पद्मं पलेनार्द्धपलेन वा ।

यथावन्मतिमान् कुर्यात्पद्ममष्टदलं शुभम् ॥

वित्तशाठ्यं न कुर्वीत भवेन्निष्फलमन्यथा ।

द्रोणे तिलाढके वापि ताम्रपात्रे जलान्वितम् ॥

तस्य मध्ये तु तत्पद्मं विदध्यात्कुक्कुमान्वितम् ।

ब्राह्मण श्रुतिसंपन्नं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणम् ॥

आहूय गंधमाल्याद्यैर्विधिना चातिभक्तिः ।

ततः स्पर्णमयं पद्मं दद्यान्मन्त्रेण संयुतम् ॥

भगः पूषा पतेगोऽसौ द्वादशात्मा त्रयीतनुः ।

पद्मेनानेन दत्तेन प्रीतो भवतु भास्करः ॥

इतिदानमंत्रः ।

कृतेनानेन मनुजां मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ।

मूत्रकृच्छ्रातुरस्तस्मादेतत्कुर्यात्प्रयत्नतः ।

इति मूत्रकृच्छ्रहरस्तिलपद्मदानविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह-रुग्निनिश्चयात् ।

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-

प्रसगनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्-

स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणा तथाष्टौ ॥

पृथङ्मला वै कुपिता निदानैः

सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयति

यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥

अश्मरीशांतिविधयो य उक्ताः प्रसमीक्ष्य तान् ।

यथायोगं प्रयुंजीत स्नेहादिमपि च क्रमम् ॥

अभ्यजनस्नेहानिरूहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवास्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान्दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ।

अमृता नागर धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।

प्रपिवेद्वातरोगार्तं शूलान्मूत्रकृच्छ्रनुत् ॥

शोकावगाहाः शिशिराः प्रदेहाः श्रेष्ठोविधिर्वस्तिपयोविरे-
कैः। द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्यः॥

कुशः काशः शरो दर्भो रजश्चोति तृणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छ्रहर पंचमूलं वस्तिविशोधनम् ।

एतत्सिद्धं पयः पीतं मेढ्रं हति शोणितम् ॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपापाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।

क्वाथं पिबेन्मक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विवधे ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय सूक्ष्मं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत् ॥

तक्त्रेण युक्तं शितिमारकस्य बीजं पिबेत्कृच्छ्रविनाशहेतौ ।

पिबेत्तथा तंडुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्री ॥

गुडेन मिश्रितं क्षीरं कदुष्णं कामतः पिबेत् ।

मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करारोगनुत्तथा ॥

यवक्षारसमायुक्तं पिबेत्तक्रं च कामतः ।

मूत्रकृच्छ्रविनाशाय तथवाश्मारिनाशनम् ॥

तथापि घातजे कुर्यात्सद्यो व्रणचिकित्सितम् ॥

लह्यं शुक्राविवन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां

चूर्णानि तंडुलजलेर्लुडितानि पीत्वा ।

यद्वा गुडेन सहितान्यवलिह्य सद्य

आसन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥

सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रविनाशनः ।

निदिग्धिकारसो वायु सक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः ।

शतावरीकाशकुशश्चदध्राविदारकेक्ष्वामलकेन सिद्धम् ।

घृतं चकृच्छ्राणि निहन्ति सद्यःपीत कुलुत्थप्रभवैस्तुयूपैः ॥

इति वीरसिंहावलोक्य मूत्रकृच्छ्रविनाशनाशधिकारः ॥

अथ मूत्राघातस्य सनिदान चिकित्सितमाह रुग्नि-
निश्चयात्-

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ।

प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुंडलिकादयः ॥

रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनः ॥

मूत्रमाविश्य चरति विगुण कुंडलीकृतः ।

मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्तते ॥

वातकुंडलिकां तां तु व्याधि विद्यात्सुदाहणाम् ।

वृद्धसंग्रहात्-

पटोला यावश्चूकाश्च पारिभद्रा तिला अपि ।

क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोपणसयुताम् ॥

पिवेद्बुडोदकं सम्यग्लिङ्गाच्चैतान्पृथक्पृथक् ।

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणं वापि यः पिवेत् ॥

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेद्वा तंडुलांबुना ।

जले कुकुमकल्कं च सक्षौद्रं भाक्षितं निशि ॥

सतैल पाटलाभस्म क्षाराद्वापि परिश्रितम् ।

धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥

रसं दुरालभायाश्च कपाय वासकस्य च ।

त्रिकटुकैरंडशतावरीणां रसं पयो वा तृणपंचमूलैः ।

गुडप्रगाढसघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ।

स्त्रीणामतिप्रसंगेन शोणित यस्य सिच्यते ।

मैथुने परमस्तस्य बृंहणीयो विधिर्हेतुः ॥

चित्रकं सारिवा चैव बला कालानुसारिवा ।

द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथा च त्रिफला भवेत् ।

तथैव मधुकं दद्यात्पुष्टान्यामलकानि च ।

घृताढक पचेदेतैः कल्कैरक्षसमन्वितैः ॥

क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत्सिद्धमवतारयेत् ।

शीतं परिश्रितं चैव शर्कराप्रस्थसयुतम् ॥

तुगाक्षीयांश्च तत्सर्वं मतिमान्परिमिश्रयेत् ।

ततो मितं पिबेत्काले यथादोष यथाबलम् ॥

वातरेताः पित्तरेताः श्लेष्मरेताश्च यो भवेत् ।

रक्तरेता ग्रथिरेताः पिबेदच्छिन्नरोगताम् ॥

संजीवनं तु वृष्यं च सर्पिरेतन्महागुणम् ।

प्रजाहितं च धन्यं च सर्वरोगहरं शिवम् ॥

सर्पिरेतत्प्रयुञ्जाना स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात् ।

असृग्दोषाश्च ये चापि योनिदोषाश्च सतताः ॥

मूत्रदोषेषु सर्वेषु कुर्यादेतच्चिकित्सितम् ।

इति चरकाचित्रकाद्यं घृतम् ।

इति वीरसिंहावलोकै मृश्राघाताधिकारः ।

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण अश्मरीरोगस्य हेतु-
माह तत्प्रतीकारं च ॥

शूरं प्रमेहपीडितमश्मर्योपहतमानसं शांतम् ।

जनयति रविणा दृष्टो जीवगृहे चंद्रजः पुरुषम् ॥

गुरुगृहे वर्तमानरविदृष्टबुधजनिताश्मरीरोगप्रतीका-
राय बुधप्रीतये पूर्वोक्तमेव जपहोमस्नानादिकं कुर्यात् ।

अथाश्मरीरोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं
च । यथोक्त—यो हठात्परस्त्रीगामी स अश्मरीवान्भवति
अश्मरीवान्कृच्छ्रत्रय चाद्रायणत्रय वा कुर्यात् । यद्यपि
काण्वोक्ताश्मरीहरत्वे दानं नाभिहितं तथापि स्वर्णदानं
कर्तव्यम् ॥ तस्य सर्वपापहरत्वात् तथोक्त ब्रह्मांडपुराणे
'सर्वरोगोपशमनं सौवर्णं दानमुच्यते' ॥

इत्यश्मरीरोगहरं स्वर्णदानम् ।

अथ क्रमप्राप्तस्याश्मरीरोगस्य सनिदानं चिकित्सि-
तमाह रुग्निनिश्चयात् ।

वातपित्तकफैस्तिष्ठतिश्चतुर्थीं शुक्रजाश्मरी ॥

प्रायः श्लेष्माशयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥

विशोधयेवास्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनं कफं च ॥

यदा तदाश्मर्युपजायतेऽत्र क्रमेण पित्तोऽपि रोचना गोः ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वाः अथास्याः पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ।

मूत्रे वास्तिसगंधित्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥

सामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।
 विशीर्णधारं मूत्र स्यात्तथा मार्गनिरोधने ॥
 तद्व्यापायात्सुखं मेहेदृच्छं गोमेदकोपमम् ॥
 वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुंठीगोक्षुरसंयुताम् ॥
 यवक्षार गुडं दत्वा काथयित्वा पिवोद्धिताम् ।
 अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥

सुश्रुतात् ।

वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुंजानलकुशकाशा-
 श्मभेदाग्निमंथमोरटवसुकवसिरंभाभङ्गकुरटकेन्दीवर-
 कपोतवकश्वदंष्ट्रा श्वेति वीरतर्वादिरित्येप गणो वात-
 विकारनुत् ।

अश्मरीशर्कराकृच्छ्रमूत्राघातरुजापहः ।
 त्रपुसौर्वारुकादीनां वज्रैश्चैवापि तं शुभम् ॥
 वीरतर्वादिकं काथ तृणपंचसमान्वितम् ।
 भिनत्ति पित्तसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥
 वरुणत्वक्छिन्नाभेदः शुंठीगोक्षुरकैः कृतः ।
 कपायः क्षीरसंयुक्तः शर्करा च भिनत्त्यापि ॥
 वरुणत्वक्कपायं च पीतं तु गुडसंयुतम् ।

अश्मरी घातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनम् ॥

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौतीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवृकैः ।
 श्रितं पिवेदश्मजरुक्प्रगाढ सशर्करं साश्मरीमूत्रकृच्छ्रे ॥
 कुलुत्थासिधूत्थाविडगसारं सशर्करं सातालियावशूकम् ।

बीजानि कूप्मांडकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ।
दुस्साध्यसर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रमूत्राभिघातं च समूत्रबंधम् ।
एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढवृक्षानिव वज्रपातः ॥
इति कुलुत्थाद्य घृतम् ॥

इति श्रीवीरसिंहावलोकं अश्मर्यधिकारः ।

अथ प्रमेहरोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण हेतुं दर्श-
यति तत्प्रतीकारं च यथोक्तम् ।

शूर प्रमेहपीडितमश्मर्योपहतमानसं शातम् ।

जनयति रविणा दृष्टो जीवगृहे चद्रज पुरुषम् ॥

गुरुगृहवर्तमानबुधजनितप्रमेहरोगोपशान्तये बुधप्रीतये
सकलमपि विधानं विधेयम् । तेनोपशान्तिर्भवति ॥

अथ प्रमेहरोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं च
कन्यागामी वातप्रमेही भवति । स चांद्रायणत्रयं कुर्यात् ।
प्रतिरूपदानम् ॥

मातृगामी स्वसृगामी मधुमेही भवेन्नरः ।

भ्रातृभार्याभिगामी च जलमेही नराधिप ॥

यो गच्छेद्भगिनीं नित्यमिक्षुमेहीति निश्चितम् ।

इति वचनात् । प्रोक्ताधिकं प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यम्
मात्रादीनामातिमात्रनिषिद्धत्वात् । 'यत्राशक्त' तत्र कृच्छ्र-
त्रयं प्रतिदिनं चत्वारिंशद्वाहणभोजनं कारयेत् । पुरुष-

सूक्तं सहस्रनामस्तोत्रं गायत्रीं वा जपेत् । आतेरौद्रसूक्ते-
 नाज्याहुतिहोमं जपं वा अपोत्तरसहस्रं कारयेत् । चाडा-
 लीगामी सर्वमेहव्याधिमान्भवाति सततं क्षुत्पिपासातु-
 रश्च । स पिपीलिकामध्यचांद्रायणानि कुर्यात् । इदमापः
 प्रसूतोदुत्तमं वरुणेत्यादिभिर्मन्त्रैर्जपेज्जुहुयाच्च । तिर्य-
 ग्गामी प्रमेही शूलं स सांतपनानि कुर्यात् । व्याधि-
 गुरुलघुत्वभावेन प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावो द्रष्टव्यौ इति ॥
 सर्वप्रमेहेषु वायुपुराणे - 'ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही
 जायते धुनम्' । ब्राह्मणस्वर्णहरणप्रायश्चित्ताभिप्रायेण
 नारायणव्याख्यानम् ।

अथ वृद्धगौतमः ।

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्यात्पूर्वेण विधिना ततः ।
 स्वर्णशृङ्गीं च रत्नाव्यां तथा रौप्यसुरान्विताम् ॥
 तथैव तर्णकं कुर्यादष्टभागेन पूर्ववत् ।
 ब्राह्मणं श्रुतिसंपन्नं वैष्णवं च कुटुंबिनम् ॥
 आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विजशुश्रूषणे रत्नम् ।
 गृहमाहूय विधिवत्पूर्ववत्पूजयेत्तु तम् ॥
 होमांते ता प्रदद्यात्तु मंत्रेणानेन मेहवान् ।
 चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेऽब्जं तथैव च ॥
 प्रमेहं हर मे क्षिप्रं विष्णो गरुडवाहन ।

इतिदानमंत्रः ।

दानं प्रमेहरोगघ्नमेतत्कार्यं मनीषिभिः ।

कृतेनानेन शाम्यति प्रमेहा दारुणा अपि ॥

अत्र पूर्ववदिति ज्ञेयम् ।

इति प्रमेहहरस्पर्णधेनुदानविधिः ।

अथ दानक्रमप्राप्तस्य प्रमेहरोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ।

आस्यासुखस्वप्नसुरसंदधीनि ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपान गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥
मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो वास्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥
क्षीणेषु दोषेषु विकृष्यधातून्सूदूष्यमेहान् कुरुतेऽनिलश्च ।
साध्या कफोत्था दश पित्तजाः पट्टयाप्या न साध्याः
पवनाच्चतुष्का ॥ समक्रियत्वाद्विपमक्रियत्वान्महाक्रियत्वाच्च यथाक्रमं ते । कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदश्च
शुक्तांबुवसालसीकाः । मज्जारसौजः पिशितं च दूष्य प्रमेहिनां विशतिरेव मेहाः ॥

दंतादीना मलाढ्यत्वं प्राशपं पाणिपादयोः ।

दाहश्चिकणता देहे तृट्श्वासश्च प्रजायते ॥

सामान्यलक्षणं चैषां प्रभूताविलमूत्रता ।

दोषदूष्येविशेषेण तत्संयोगाविशेषतः ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन मेदो मेहेषु कल्पयेत् ।

शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ॥
 मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी च विदारिका ।
 विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहापेक्षया दश ।
 संधिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥

अथ वृंदसंग्रहत् ।

इयामाककोद्रवोदालगोधूमाश्वणकास्तथा ।
 आढक्यश्च कुलुत्थाश्च पुराणा मेहिनां हिताः ॥
 मेहिनां तिक्तशकानि जांगला हरिणांडजाः ।
 यवान्नविकृतिर्मुद्गाः शस्यन्ते शालिपटिकाः ॥
 पारियात्रजटानिववाह्निगायत्रिणी पृथक् ।
 पाठायाः सगुडाः पीता वयस्थाः शारदस्य च ॥
 जलेशुमव्यसिकताः शनैर्लवणपिष्टकान् ।
 सांद्रमेहान् क्रमाद्घ्राति क्वाथाः श्रेष्ठाः समाक्षिकाः ॥
 त्रिफलादारुदार्व्यब्दक्वाथः क्षौद्रेण मेहहा ।
 कुटजासनदार्व्यब्दफलत्रयमयोऽथवा ॥
 गुडूच्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् ॥
 निशाकल्कयुतो धात्रीरसो वा माक्षिकान्वितः ।
 मधुना त्रिफलाचूर्णमथवाश्मजतूद्भवम् ।
 कटकटेरीत्रिफलाचित्रकैश्च समै कृतः ॥
 क्वाथः क्षौद्रेण पातव्यः प्रमेहानां विनाशनः ।
 फलात्रिक दारुनिशा विशालां
 सुस्तां च निःकाथ्य निशाशकल्कम् ।

फिवेत्कपायं मधुसप्रयुक्तं

सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थस्योनाकारग्वधासनम् ॥

आम्रं कपित्थं जंबू च प्रियालं ककुभं धवम् ॥

मधूक मधुकं रोध्रं वरुण पारिभद्रकम् ।

पटोलं मेपशृंगी च दन्ती चित्रकमाढके ॥

करजं त्रिफलाशकभल्लातकफलानि च ।

एतानि समभागानि शृण्वचूर्णानि कारयेत् ॥

न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ।

फलत्रयं चानुपिवेत्तेन मूत्र विशुध्यति ॥

एतेन विशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।

प्रशम यांति योगेन पिटका च न जायते ।

इति न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ॥

मासि शुक्ले शुचौ वापि शिलाः सूर्याशुतापिताः ।

जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवेदिति ।

शिलाजत्विति विख्यात महाव्याधिविनाशनम् ।

तत्र यत्तूष्णममलं स्निग्धं निःशर्करं च यत् ।

गोमूत्रगंधि नीलं च तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥

शालसारादिक्राथेन तद्धि पेयं यथावलम् ।

जांगलेन रसेनान्न तस्मिंश्छीर्णे तु भोजनम् ॥

मासमेकं प्रयोक्तव्यमश्मज्ज तु रसायनम् ।

विनाश्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसकरम् ॥

कांतिवर्णवलोपेतं शनं जीवत्यनामयः ।

दधिमत्स्यकुलुत्यांश्च कपोतांश्च विवर्जयेत् ॥

इति मधुमेहे शिलाजनुप्रयोगः ॥

त्रिकंठकाश्मंतकसोमवल्केर्भल्लातके सातिविपे सल्लो

वचापटोलाजुननिवमुस्तैर्हरिद्रया पद्मफदीपकैश्च ॥

मंजिष्ठापाठागरुचंदनेश्च व्यस्तैः समस्तैः कफनाशकैः ॥

मेहेषु तैलं विपचेद्वत् तु द्वंद्वेषु मिश्रं त्रिषु लक्ष्मणैः ॥

इति वीरसिद्धावलोकं त्रिकंठकाद्य घृत तैल यमक च ॥

शराविकाद्या पिटिका साधयेच्छोफाद्विपर

पक्त्वा चिकित्सेद्व्रणवत्तासां पानेषु शस्यने ॥

काथो वनस्पतेर्वास्तं तीक्ष्णं मूत्रं च शोषनम् ॥

गन्धादिकेन कुर्वीत तैलं च ब्रारोपणम् ॥

आदारुद्वीरक सुरामुक्त तैलं क्षीरं गुडं घृतम् ॥

सनदाव्यधुरसजान्पिष्टान्यनुपानी च वर्जयेत् ॥

स्वरसः कलशुतो धात्र्यत्रिकत्रिलवणद्विशारचन्यानेल

फलाचूर्णमथकोमूलमुस्तैकसटीमाशीकधान्यनक्ष

त्रिफलाचित्रकैश्च शरणकणाभूनिवदतीनिशा

द्रिण पातव्ये प्रमेहानागमितयो लोहस्य कषाहस

दारुनिशा विशालां दशपलान्यथै

निःकाथ्य निशांशकल्कम् टिकाः सयोच

तोद्रेण लिख्यात्

अशांसि प्रदरं ज्वरं सुविषमं नाडीत्रणानश्मरीं
 कृच्छ्रं विद्रुधिमग्निमाद्यमुदरं पाण्डामयं कामलाम् ।
 यक्ष्माणं सभगंदरं सपिटकं गुल्मं प्रमेहारुची
 रेतोदोषमुरःक्षतं कफमरुत्पित्तार्तिमुग्रां जयेत् ॥
 वृद्धं संजनयेद्युवानमसमौजस्कं बलं वर्धये-
 देतस्मान्न निपिद्धमन्नमसकृन्नाध्वागमं मैथुनम् ।
 विख्याता घुटिकेयमचिततरा चद्रप्रभा नामतः
 सांद्रानंदकरी करोति रुचिरा चद्रेण तुल्यां तनुम् ॥
 इति चद्रप्रभा घुटिका ।

इति श्रीतीमर० वीरसिंहावलोके प्रमेहमधुमेहपिटिकाधिकारः ।

अथ मेदोरोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह ।
 यथोक्तं जातके ॥

अलसं सुखिनं स्थूलं पतितं मिष्टाशनं भृगोस्तनयः ।
 शयनोपचारकुशलं द्वादशगः स्त्रीजितं जनयेत् ॥
 व्ययभावगतशुक्रजनितमेदःप्रशमनार्थं पूर्वविधानं
 विधेयम् । अथ मेदोरोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्र-
 तीकारं चाह ।

दधिचौर्येण पुरुषो जायते मेदसा युतः ।
 दधिधेनुः प्रदातव्यः तेन विप्राय शुद्ध्ये ॥
 एवं कृच्छ्रं च कुर्यात् ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य मेदोरोगस्य सनिदानं चिकित्ति-
 तमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

कांतिवर्णवलोपेतं शतं जीवत्यनामयः ।

दधिमत्स्यकुलुत्यांश्च कपोतांश्च विवर्जयेत् ॥

इति मधुमेहे शिलाजतुप्रयोगः ॥

त्रिकंठकाश्मंतकसोमवल्कैर्भस्त्रातकैः सातिविपैः सलोधैः ।

वचापटोलार्जुननिंबमुस्तैर्हरिद्रया पद्मकदीपकैश्च ॥

मंजिष्ठापाठागरुचंदनैश्च व्यस्तैः समस्तैः कफवातजेषु ।

मेहेषु तैलं विपचेदृतं तु द्वंद्वेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥

इति वीरसिंहावलोकं त्रिकंठकाद्य घृत तैल यमक च ॥

शराविकाद्याः पिटिकाः साधयेच्छोफवाद्रिपक्व ।

पक्त्वा चिकित्सेद्व्रणवत्तासां पानेषु शस्यते ॥

काथो वनस्पतेर्वास्तं तीक्ष्णं मूत्रं च शोधनम् ।

पुत्रादिकेन कुर्वीत तैलं च व्रणरोपणम् ॥

सौगिरक सुरामुक्त तैलं क्षीरं गुड घृतम् ।

आम्रभूरसजान्पिष्टान्यनुपानी च वर्जयेत् ॥

वेष्टन्योपप्लविकात्रिलवणाद्विशारचव्यानल-

श्यामापिप्पलमुलमुस्तकसटीमाक्षीकधान्यत्वचम् ।

पट्टग्रंथामरदागरणकणाभूनिंबदत्तीनिशा-

पत्रैलातिविपाः । अमितयो लोहस्य कर्पाष्टकम् ॥

त्वक्क्षीरी पलिका य दशपलान्यष्टौ शिलाजन्मनो

मीनांडी कुडवोन्मितीति त्रैका संयोज्य कुर्याद्रिपक्व ।

तत्रैकां प्रतिवासरं सह विपरोद्रेण लिह्यादिन

तर्कं मस्तु पयो रसं मधु ततः सत्पिबेन्मात्रया ॥

अशौंसि प्रदरं ज्वरं सुविषमं नाडीव्रणानश्मरीं
 कृच्छ्रं विद्राधिमाग्निमांघ्र्यमुदरं पाण्ड्यामयं कामलाम् ।
 यक्ष्माणं सभगदरं सपिटकं गुल्मं प्रमेहारुची
 रेतोदोषसुरक्षतं कफमरुत्पित्तार्तिमुग्रां जयेत् ॥
 वृद्धं संजनयेद्युवानमसमौजस्कं बलं वर्धये-
 दैतस्मान्न निपिद्धमन्नमसकृन्नाच्चागमं मैथुनम् ।
 विख्याता घुटिकेयमचिततरा चद्रप्रभा नामतः
 सांद्रानदकरी करोति रुचिरा चद्रेण तुल्यां तनुमे ॥
 इति चद्रप्रभा घुटिका ।

इति श्रीतोमर० वीरसिंहावलोकं प्रमेहमधुमेहपिटिकाधिकारः ।

अथ मेदोरोगस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह ।
 यथोक्तं जातके ॥

अलसं सुखिनं स्थूलं पतितं मिष्टाशनं भृगोस्तनयः ।
 शयनोपचारकुशलं द्वादशगः स्त्रीजितं जनयेत् ॥
 व्ययभावगतशुक्रजनितमेदःप्रशमनार्थं पूर्वविधानं
 विधेयम् । अथ मेदोरोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्र-
 तीकारं चाह ।

दधिचौर्येण पुरुषो जायते मेदसा युतः ।
 दधिधेनुः प्रदातव्यः तेन विप्राय शुद्ध्ये ॥
 एवं कृच्छ्रं च कुर्यात् ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य मेदोरोगस्य सनिदानं चिकित्सि-
 तमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

अव्यायामदिवास्त्रप्रश्लेष्मलाहारसेविनः ।

मधुरान्नरसप्रायस्स्नेहान्मेदो विवर्धते ॥

मेदोमासातिवृद्धित्वात्स्थूलस्निग्धगुदरस्तनः ।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥

अथ वृन्दसंग्रहात् ।

पुराणा. शालयो मुक्ताः कुलुत्थोदालकोद्भवाः ॥

लेखना वस्तयश्चैव सेव्या मेदस्विना सदा ॥

श्रमचित्ताव्यवायाश्च क्षौद्रवारिरणप्रियः ।

हस्त्यश्वगश्चातिस्थौल्याद्यवश्यामाकभोजनः ॥

प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।

सचव्यजीरकव्योषहिगुसौवर्चलानलाः ॥

मस्तुना सक्तव पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः ।

क्षारं वा तालपत्ररय हिगुयुक्त पिवेन्नरः ॥

मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तं मंडसमन्वितम् ।

पत्रांबुलोहाभयचंदनानां शरीरदौर्गध्यहर प्रदेहः ॥

वासादलरसोपतेः शंखचूर्णेन संयुतः ।

विल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गध्यनाशनः ॥

हरीतकी लोध्रमरिष्टपत्रं चूतत्वचा दाडिमवल्कल च ।

एषोऽङ्गराग काथितोद्जनानांजंबूकपायश्च नराधिपानाम् ।

व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडग गुग्गुलु.समम् ।

खादेत्सर्वाञ्जयेद्व्याधीन्मेदु श्लेष्मामवातजान् ।

इति श्रीतो०वीरसिंहावलोक मेदोऽधिकार मपूर्णः । - १७३

अथ ज्योतिष्शास्त्राभिप्रायेण उदररोगस्य हेमातुह
तत्प्रतीकारं च । यथोक्त जातके—

सिंहस्थो द्विजनाथः करोति जात रदनजठररोगार्तम् ।
स्त्रीद्विपिणं च पुरुष तथा पिपासाक्षुधाविष्टम् ॥

अथान्यच्च—

स्थूलास्थिरुफीतरौमा पृथुवदनगलो ह्रस्वपिगाक्षियुग्मः
स्त्रीद्विपी क्षुत्पिपासाजठरगदरुजा पीडितो मांसभुक् च ।
पांडुस्तीक्ष्णोऽल्पपुत्रो विपिननगरुचिर्मातृवश्यः सुवक्ता
विक्रांतोऽकार्यकोपः शशिभृतिरविभे गर्भगंभीरदृष्टिः ।

अपरं च—

प्रचुरामित्रस्तीक्ष्णो मृदुकायाग्निर्मदालसश्चंद्रे ॥

पष्टे चोदररोगैः प्रपीडितः पुमान्भवाति ।

गंडोदराक्षिरोगाः स्युः पाशबंधनक भवेत् ॥

उन्मादश्च भवेत्क्लेशो यदा शुक्रगतो रविः ।

क्षीणचंद्रांतर्दशायामप्येवं सिंहांशस्थितचंद्रजनितो-
दररोगोपशांतये पूर्ववद्भानुप्रीतये जपहोमादिकं कुर्यात् ।
अथोदररोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
यो ब्रह्माविष्णुमहेशानामुत्तमभावेन भेदं साधयति स
उदरव्याधिमान्भवाति । तच्छांतये कृच्छ्रातिकृच्छ्रचंद्राय-
णानि कुर्यात् । महेश्वरस्य सहस्रकलशाभिपेकं कुर्यात् ।
उद्यन्नद्योति ऋचमयुत जपेत् ॥ आतेरौद्रसूक्तेन चरुघृता-
भ्यामष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् । मधुघृतपुताहिरण्य दद्यात् ।

धर्मनिश्चयार्थं स्वामिना नियुक्तस्य ततो व्ययमाचरतः
प्राङ्निवाकस्य मन्त्रिणो वा जलोदरत्वं तस्य प्रायश्चित्तं
मासत्रयं पयोव्रतं शतब्राह्मणभोजनं कारयेत् । महा-
देवस्य सहस्रकलशाभिषेकं कुर्यात् इति ॥

जलोदरे पद्मपुराणे-

उदरव्याधियुक्तस्तु भवेद्भुवैगनागमे ।

चांद्रायणत्रयं कुर्यात्तस्य पापस्य शांतये ॥

वौधायनः-

कुर्यात्तु मकरं सम्यग्राजतं ताम्रमेव च ।

पलत्रयेण द्वाभ्यां च तथैकेन तथा शुभम् ॥

पुच्छे रत्नानि देयानि कटि रौप्येण कारयेत् ।

नेत्रे स्वर्णमये कार्ये जिह्वा रीत्या प्रकल्पयेत् ॥

पादयोः प्राक्षिपेत्तत्र घृतपात्र पुनर्द्रयोः ॥

कृष्णवस्त्रेण सवेष्ट्य चंदनागरुचर्चितम् ॥

ताम्रे वै जलपात्रे तु स्थापयेन्मकर शुभम् ।

ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नं वृद्धं दांतमलोलुपम् ॥

वस्त्रैः कटककेयूरे पूजयेद्गुलीयकैः ।

होमो वरुणदेवत्यैरत्राध्यायोक्तमार्गतः ॥

ततश्चौदरिको विप्रे मकरं विनिवेदयेत् ।

जलाधिदेव देवेश पश्चिमाशापते विभो ॥

उदरव्याधिनाशं मे कुरु दानेन तोषित ।

इति जलोदरे मकरदानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य उदररोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात्—

रोगाः सर्वेऽतिमदाग्नौ सुतरामुदराणि च ।

अजीर्णान्मालिनैश्चात्रैर्जायन्ते मलसचयात् ॥

रुध्वा स्वेदांबुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।

प्राणाग्न्यपानान्संदूष्य जनयत्युदरं नृणाम् ॥

तत्पूर्वरूपं बलवर्णकांक्षावलीविनाशो जठरे च रेखाः ।

जीर्णापरिज्ञानविदाहयुक्त्यावस्तोरुजःपादगतश्चशोफः ॥

आध्मानगमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।

शोफः सदनमंगानां संगो वातपुरीषयोः ॥

दाहस्तंद्रा च सर्वेषु जठरेषु भवंति हि ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्रोढबद्धक्षतोदकैः ॥

संभवत्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक्पृथक् ।

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपकृिन्नतनुत्वंचम् ॥

बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ।

अथ वृंदसंग्रहात् ॥

रक्तशालियवा मुद्गा जांगलाश्च रसा हिताः ॥

विरेकास्थापनं शस्तं सर्वेषु जठरेषु च ॥

क्षारेणैरंडजं तैलं पिबेन्मूत्रेण चासकृत् ।

ज्योतिष्मत्याः पिबेत्तैलं पयसा च दिनेदिने ॥

सर्वेभ्योऽप्युदरेभ्यस्तु द्रुतं मुच्येत मानवः ।

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिवेत् ।
 यवानीसैन्धवाजजीव्योपयुक्तं कफोदरी ॥
 सन्निपातोदरी तक्रं त्रिकटुक्षारसंधवैः ।
 स्नुहीपयोभाषितैस्तैस्तडुलचूर्णैर्विनिर्मितो द्रुपः ॥
 लदरमुदारं हन्याद्योगोऽय सप्तरात्रेण ।
 स्नुहीपयोभाषितानां पिप्पलीनां पयोऽश्रुतः ॥
 सहस्रमुपयुजति शक्तितो जठरामयी ।
 मुक्तरोगाश्चिरंजीवेद्बलवर्णसमान्वितः ॥
 पिप्पलीवर्धमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत् ।
 जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥
 त्रिभिरथ परिवृद्धं पंचभि सप्ताभिर्वा
 दशभिरथ विवृद्धं पिप्पलीवर्धमानम् ।
 इति पिवति पयो यस्तस्य न श्वासकास-
 ज्वरजठरगदाशौवातरक्तक्षया स्युः ॥
 पटोलमूल रजनी विडगं त्रिफलात्वचम् ।
 कापिल्लकं च नालिनी त्रिवृत चेति चूर्णयेत् ॥

कृष्णचूर्णं ततो मुष्टिं
 विरिक्तोजांगलसैर्भुजं
 मण्डपेयां च पी-
 थितं पिवेत् ।

हन्ति सर्वोदराण्ये चूर्णं जातोदकान्यपि ॥

कामलं पांडुरोगं च श्वयथु चापकर्षति ।

इति पटोलाद्य चूर्णम् ।

यवानीहपुषाधान्यत्रिफला सोपकुचिक्ता ।

कारवी पिप्पलीमूलमजगंधा सटी वचा ॥

शताह्वा जरिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रिका

द्रौ क्षारौ पौष्करं मूल कुष्ठं लणपंचकम् ॥

वेडंगं च समांशानि दत्तभागत्रयं तथा ।

त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे शीतिला स्याच्चतुर्गुणा ॥

एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।

एनं प्राप्य निवर्तते रोगा विष्णुमिवातुराः ॥

तक्त्रेणोदरिभिः पेयो गुलिमभिर्वदरावुना ।

आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥

दाधिमडेन विड्भेदे दाडिमाबुभिरर्शसि ।

परिकर्तति वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णकैः ॥

भगंदरे पांडुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ॥

हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मंदानले ज्वरे ।

दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।

यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ।

इति नारायणचूर्णम् ।

त्रिवृता त्रिफला पाठा दंती कटुकरोहिणी ॥

चतुरंगुलमज्जा च तथा च कटुकत्रकम् ।

चित्रकं च बृहत्यौ च तथा च गजपिप्पली ॥
 स्नुहीक्षीर पलं दद्याद घृतस्याष्टौ प्रदापयेत् ।
 यासत्पिबति तद्विद्वंस्तावद्वेगाद्विमुच्यते ॥
 एतद्विन्दुघृतं सिद्धमृषेभिः समुदाहृतम् ॥

इति विन्दुघृतम् ।

पातः प्रीहोदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः ।
 अम्ल्येतससंयुक्तः शिथुकाथः ससेवनः ॥
 पालाशक्षारतोयेन भाविता पिप्पली शुभा ।
 गुल्मप्रीहोदर हति बहेर्दोषनकारिका ॥
 अर्कपत्रं सल्वणं पुटदग्धं सुचूर्णितम् ।

निहति मधुना पीत प्रीहानमातिदारुणम् ॥

शरपुंखामूलकल्कः पीतस्तकेण नाशयत्यचिरात् ।
 चिरतरकालसमुत्थं प्रीहानं रूढमवगाढम् ॥
 हरीतकीनागरदेवदारु पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकपायः ।
 सगुगुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥

रोहीतकाभयाशुठीः पिबेन्मूत्रेण शक्तितः ।

सर्वोदरहरः प्रीहमेहार्शः कृमिशुल्मघुत्

पातव्यो युक्तिः क्षारः क्षीरेणोदरियुक्तिः ।

पयसा च श्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्रीहशान्तये ।

एरडतैल दशमूलमिश्रं गोमूत्रमिश्रास्त्रिफलारसो वा ।

निहति वातोदरशोफशूलं काथ समूत्रो दशमूलजो वा ॥

गोमूत्रयुक्तं महिषीपयश्च क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम् ।

क्षीराम्लभुक्तेवलमेव गव्यं मूत्रं पिवेद्वा श्वयथूदरेषु ॥

उदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलम् ।

व्यायामार्धदिवास्वप्नपानाजर्णिं विवर्जयेत् ॥

तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ।

नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ॥

इति वीरसिंहावलोकने उदरछीहोदरशोफोदराधिकारः ॥

अथ श्वयथुरोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह
तत्प्रतीकारं च । ' नीचस्थगुरुदशायां गात्रे श्वयथुर्गु-
ह्यकर्णरोगाश्च ' इति दर्शनात् । तत्प्रतीकारार्थं बृहस्प-
तिप्रीतये जपहोमादिकं सकलमपि कार्यम् ॥

अथ श्वयथुरोगस्य कर्मविपाकाभिप्रायेण हेतुमाह
तत्प्रतीकारं च । मार्गे पुलिने पर्वताग्रे कपित्थच्छाया-
मधिरुह्य विष्टां मुंचति तत्र ष्ठीवति आमवातश्वयथुभिः
पाह्यमानोऽनिशं मूर्च्छितो भवति ।

पर्वताग्रं नदीतीरं छायामारुह्य वा नरः ॥

मूत्रं पुरीषमथवा यः प्रक्षिपति वा जले ।

श्वयथुव्याधिमाप्नोति इत्याह भगवाञ्छिवः ॥

स इदं बोविश्वतः शरीरं इत्यादिना अष्टोत्तरशतायु-
तत्रयजपं कुर्यात् । आपोहिष्ठामयोभुव इत्यनेन चरुघृ-
ताभ्यामष्टोत्तरायुतशतत्रयं होमं कुर्यात् । अत्र व्याधि
गुरुलघुभावौ च द्रष्टव्यौ । तथा च बृद्धबोधायनः ।

विघ्नकर्ता च भोक्तृणां शोफी भवति मानवः ॥

तस्य कर्मविपाकोत्थव्याधिनाशनमुत्तमम् ।

दानं वक्ष्याम्यशेषेण सर्वशोफीनाशनम् ॥

क्षौमवस्त्र समानीय बहुमूल्यं च यद्भवेत् ।

मुक्ताफलानि वध्नीयाद्वस्त्रग्रांते समंततः ॥

कुंकुमेनाश्रितं सम्यक्पूर्वागरुधूपितम् ।

तंडुलोपरि संस्थाप्य तंडुलौघ्य रुद्रशक्तितः ॥

उपचारैः षोडशभिराचार्य पूजयेत्ततः ।

युवासुवासामन्त्राभ्यां पूजनं च ततो विदुः ॥

युवं वस्त्राणि इत्येको युवा सुवासा इत्यपरो मंत्रः

होमं चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैरपि ॥

उदुध्यस्वेदं विष्णुसप्तर्षिमंत्रैः क्रमेण जुहुयात् ।

स्विष्टकृच्च यदस्यकर्मणोऽत्यरीरिचमिति मंत्रेण होमः ।

हुत्वाथ संस्रजात्पूर्वं पात्रे सर्वान्निवेद्य च ।

संख्या चाष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव च ॥

सपातेनांगमार्जनं सर्वमेव हि रोगिणः ।

अक्षीभ्यामिति सूक्तेन यथा लिङ्गं तथैव हि ॥

वाससा मार्जनं कुर्यात्सं याजी दर्भमुष्टिना ।

आचार्याय तु तद्वस्त्रं दद्यात्सोऽपि सदक्षिणम् ॥

मंत्रेणानेन विधिवदक्षिणाभिमुखः शुचिः ।

ऋषीणां प्रवरोऽगस्त्यो लोपासुद्रापाति. प्रभुः ॥
क्षौमवस्त्रप्रदानेन तुष्टो व्याधि व्यपोहतु ।

इति दाननंत्रः ॥

ब्राह्मणेभ्यस्तथान्येभ्यो दद्याच्छतया च दक्षिणाम् ।

ततः स्नात. शुचिभूत्वा वस्त्रमाल्योपशोभितः ॥

ब्राह्मणेर्वहुभिः सार्द्धं भुजीतातीव भक्तितः ।

इति शोफहरक्षौमदाननिधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य शोफरोगस्य सनिदानं चिकित्स-
त्तमाह रुग्निनिश्चयात् ।

रक्तापित्तकफाद्रायुर्दुष्टो दुष्टान्वदिश्वरात् ।

नीत्या रुद्धगतिस्तर्हि कुर्यात्तद्मांससंभ्रम

स्रोत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निश्चयादथ ।

सर्वहेतुविशेषैस्तु रूपभेदं नवात्मकम् ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।

तत्पूर्वरूपं दधुः शिरायां मांसगोस्वम् ॥

शुद्ध्यामथाभक्तकृशावलानां

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।

द्व्याममृच्छाकविरोधि दुष्टं

गरापसृष्टान्ननिषेवणं च ॥

अर्शास्यचेष्टा न च देहंशुद्धि

मैदोषवातो विषमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च

नियम्यहेतुः श्ववयोः प्रदिष्टः ॥

ऊर्ध्वगामी नरः पद्म्यामधोगामी मुखात्स्त्रियम् ।

उभयोर्धस्ति संजातः शोफो हन्ति न संशयः ॥

ह्यर्देः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरातीसार एव च ।

सप्तकोऽयं सदैर्बल्यः शोफोपद्रवसग्रहः ॥

बृन्दसग्रहात् ।

शुंठीपुनर्नर्वरडपंचमूलीश्रितं जलम् ।

वातिकश्चयथो शस्त पानाहारपरिग्रहे ॥

पटोलत्रिफलारिष्टदावीक्षाथः सगुग्गुलुः ।

हन्ति पित्तकृतं शोथं तृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥

शोफे कफोत्थे महिषाक्षयुक्त मूत्र पित्रेद्वा सलिलं तथैव ।

कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकाशियुत्वगनुप्रलेपः ॥

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वां गुडापिप्पलीं वा ।

कर्पाभिवृद्ध्यात्रिपलप्रमाण खादेन्नरः पक्षप्रथापि मासम् ॥

शोफप्रतिश्यायगलास्यरोगान् सश्वासकासारुचिपी-

नसादीन् । जीर्णज्वराशौग्रहणीविकारान् हन्यात्तथान्या-

न्कफवातरोगान् ॥ आर्द्रकस्वरसः पीतः पुराणगुडमि-

श्रितः । अजाक्षीराशिना शीघ्रं सर्पशोफहरं भवेत् ॥

कृष्णासविश्वघ्नजीरककण्टकारी पाठानिशाकरिकणामग-

घाजटानाम् । चूर्णं कवोणसलिलेन विलोड्य पीतं नातः

परः श्वयधुरोगहरं नराणाम् ॥ द्विपचमूलस्य तुला कपाये

कंसं भयानां च शतं गुडाच्च । लेहसुसिद्धेचविनीयचूर्णैः प्रोषं
त्रिसौगंध्यमथोसुशान्तम् ॥ प्रस्थाद्धिमात्रं मधुनः सुशीते
किंचिच्च चूर्णोक्तयावशूकम् । एकाभयां प्राप्य ततश्च
लेहाच्छुक्तिर्निहन्तिश्चयथुं प्रवृद्धम् ॥ श्वासं जरारोचकमे-
द्गुल्मान्ग्रीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगाच्च । कार्श्यामवातं त्व-
सृगम्लपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥

इति कंसहरीतकी ।

विदाहिं वाम्ल लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमजांगलं च ।
स्त्रियो घृतं तैलपयोगुग्गुण शोफं जिहासुः परिवर्जयेच्च ॥

ति वीरसिंहवरोके शोफाधिकारः ॥

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण अत्र वृषणमुष्करोगाणां
हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यदुक्तम् ॥

रोगैर्भगंदराद्यैः संततो बंधुभिः सह निरुद्धः ।

कर्के विनतानाथे भौमेन निरीक्षिते तपने ॥

अन्यच्च—

अर्जितो गुह्यरोगातो मीनस्थेर्केऽरिदर्शनात् ।

कुलदाभार्याद्विषा वधनिष्ठो दद्रुणो दरिद्रश्च ॥

आलिनि सिते भवाति पुमान् गृहीतशिल्पः सगुह्यगदः ।

शुकपूजादिकं विधिवत् विदध्यात् । अत्र आद्यशब्दे-
नेति मुष्कपीडादयोऽपि गृह्यन्ते । तदुपशान्तये कर्कटसं-

नियम्यहेतुः श्ववथो. प्रदिष्टः ॥

ऊर्ध्वगामी नरः पद्म्यामधोगामी मुखात्स्त्रियम् ।

उभयोर्पस्तिसंजात. शोफो हन्ति न संशयः ॥

द्यद्दि. श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरातीसार एव च ।

सप्तकोऽय सद्दोर्बल्यः शोफोपद्रवसंग्रहः ॥

बृन्दसग्रहात् ।

शुंठीपुनर्नवेरडपंचमूलीश्रितं जलम् ।

वातिकश्चयथौ शस्त पानाहारपरिग्रहे ॥

पटोलत्रिफलारिष्टदार्वाकाथ. सगुग्गुलु. ।

हन्ति पित्तकृतं शोथं तृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥

शोफे कफोत्थे महिपाक्षयुक्त मूत्र पित्रेद्रासलिलु तथैव ।

कफे तु कृष्णासिकतापुराणापिण्याकाशिशुत्वगनुप्रलेपः ॥

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभर्या वा गुडापिप्पली वा ।

कर्पाभिवृद्ध्यात्रिपलप्रमाणं सादेन्नर. पक्षमथापि मासम् ॥

शोफप्रतिश्यायगलास्यरोगान् सश्वासकासारुचिपी-

नसादीन् । जीर्णज्वराशौग्रहणीविकारान् हन्यात्तथान्या-

न्कफवातरोगान् ॥ आर्द्रकस्वरस पीतः पुराणगुडमि-

श्रितः । अजाक्षीराशिना शीघ्र सर्वशोफहरो भवेत् ॥

कृष्णासविश्वघनजीरककंटकारी पाठानिशाकरिकणामग-

घाजट्टनाम् । चूर्णं कवोष्णसलिलेन विलोड्य पीतं नातः

परं श्वयधुरोगहरं नराणाम् ॥ द्विपचमूलस्य तुला कपाये

कंसं भयानां च शतं गुडाच्च । लेहेसुसिद्धेचविनीयचूर्णव्योषं
त्रिसौगंध्यमथोसुशांतम् ॥ प्रस्थार्द्धमात्रं मधुनः सुशीते
किंचिच्च चूर्णोक्तयावशूकम् । एकाभयां प्राप्य ततश्च
लेहाच्छुक्तिनिहंतिश्वयथुंप्रवृद्धम् ॥ श्वासं जरारोचकमे-
दगुल्मान्प्लीहात्रिदोषोदरपांडुरोगान् । काश्यामवातं त्व-
सृगम्लपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुकदोषान् ॥

इति कंसहरीतकी ।

विंदाहि वाम्ल लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमजांगलं च ।
स्त्रियो घृतं तैलपयोगुरुषाण शोफं जिहासुः परिवर्जयेच्च ॥

‘ति बीरसिंह’वलोके शोफाधिकारः ॥

अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण अत्रवृषणमुष्करोगाणां
हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यदुक्तम् ॥

रोगैर्भगंदराद्यैः संतप्तो बंधुभिः सह विरुद्धः ।

कर्के विनतानाथे भौमेन निरीक्षिते तपने ॥

अन्यच्च—

अर्जितो गुह्यरोगातो मीनस्थेर्केऽरिदर्शनात् ।

कुलटाभार्याद्वेषा वधनिष्ठो दद्रुणो दरिद्रश्च ॥

आलिनि सिते भवाति पुमान् गृहीतशिल्पः सगुह्यगदः ।

शुकपूजादिकं विधिवत् विदध्यात् । अत्र आद्यशब्दे-
नेति मुष्कपीडादयोऽपि गृह्यन्ते । तदुपशांतये कर्कटसं-

स्थितमंगलावलोकितमनस्यसूर्यजनितमुष्करोगोपशा-
तये पूर्ववत् जपहोमदानादिकं कुर्यात् ॥

अथ वृषणरोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं
च । तत्र स्नुषागामी वातवृषणः । अथ प्रायश्चित्त आत्म-
जस्त्रियम् असकृदज्ञानाद्गत्या चांद्रायणत्रयाच्छुष्येत् ।
ज्ञानात्सकृद्गमने कृच्छ्राद्वा शुद्धिः । आसामेका बुद्ध-
पूर्वकं बहुदिनेषु गत्या आग्निं प्रविश्य मृतः शुद्धयत् ।
अपरं च अपराधमंतरेण यो नृपो भृत्यादीनां हस्तपादा-
दींश्छेदयति तस्य मुष्कमग्निना दग्धमिव शिलापिष्टमिव
वृषणं जायते पश्चाद्बुधिर स्रति । स रुद्रसंहितामष्टोत्तर-
सहस्रं जपेत् । प्रतिरोग चांद्रायणत्रयं कुर्यात् । गां दद्यात् ।

जायते वृषणे यस्य व्याधिः परमदारुणः ।

जपित्वा दशसाहस्रं मुच्यते रुद्रसंहिताम् ॥

इति विष्णुवचनात् ।

इति वृषणव्याधिप्रतीकारः ।

अपात्ररोगे विशेषतया कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रती-
कारं च । पूर्वजन्मानि वैश्यहतुरत्राणि छिन्नानीव भवन्ति ।
पश्चाच्छीतज्वरमनंतरमुष्णज्वरमपानदाहश्च भवति ।
शतनाशनभोजनं च उद्यन्नयेति ऋज्वमयुतत्रयं जपेत् ।
आतिरोद्रसूक्तेन मधुघृताभ्यां जुहुयात् । अथवा माहिर्षी

प्रतिरूपां च दद्यात् । इति ॥ सोषद्रवायां पीडायां
ब्रह्मणोक्तं च ॥

यज्ञे-विघ्नकरो मर्त्यो जायते चांत्रवृद्धिमात्र ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं दानहोगादिकर्षणा ॥
'कुर्यात्स्वर्णमयीं धेनु शुभां नारायणस्य तु ।
व्यापहारिकनिष्काभ्यामेकेनापि तदर्द्धतः ॥
नारायणलक्षणं तूक्तं हेमहस्तिरथदाने ।
प्रक्षाल्य पंचगव्येन स्थापयेत्कुङ्कुमोपरि ॥
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
उपचारैः षोडशभिराचार्यो वैष्णवः शुचिः ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ब्रह्मविद्यासु निश्चितः ।
होमं च कारयेत्तत्र ह्यग्नेयां दिशि शास्त्रतः ॥
समिदाज्यतिलैश्चैव नमो नारायणाय च ।
तिलान्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

रोगी तथार्चयेद्देवं नारायणमनामयम् ।
मूलमंत्रेण विधिवन्नैवेद्यं चरुरिष्यते ॥
नमोऽतं नाम सोढुरं मूलमंत्रं प्रकीर्तितः ।
ततस्तां प्रतिमां दिव्यां प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥
मंत्रेणानेन विधिवद्भक्त्या परमया युतः ।
नारायणं जगन्नाथं शंखचक्रगदाधरं ॥
पूर्वजन्मनि यज्ञादिविघ्नाद्यद्वे कृतं मया ।

अंत्रवृद्धिं महारोगं दानेनानेन तोपितः ॥
चक्रहस्त गदापाणे शमयाशु जगत्पते
इति दानमंत्रौ ॥

एष कृत्वा तु तं देवं क्षमाप्य ब्राह्मण ततः ।
विप्राणां भोजनं दद्यात्स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवं कृत्वा समाप्नोति नीरोगत्वं नरो भुवि ।
आरोग्ययुक्तो नित्यं हि सुचिरं सुखमेवते ॥
इति अंत्रवृद्धिहरनारायणदानविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य मुष्कवृद्धिरोगस्थ सनिदान चिकि-
त्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

कुब्धोऽनूर्ध्वगतो वायुः शोफशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वंक्षणातः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥
प्रपीत्य धमनीवृद्धिं करोति फलकोशयो ।
दोषास्त्रमेदोमूत्रात्रे सवृद्धिः सप्तधा गद ॥
गुग्गुलु रुबुतैल वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरुसमभवम् ।
तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवास्तिपु ॥
त्रिफलाकाथगोमूत्रं पिबेत्प्रातरतद्रितः ।
कोष्ठवातोद्भवं शोफं निहन्त्यादृषणाद्भवं ॥
चंदनं मधुकं पद्ममुशरिं नीलमुत्पलम् ।
क्षीरपिष्टैः प्रलेपं स्यादाहशोफरुजापहः ॥

पंचवलकलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ।
 सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥
 वचासर्पपतैलेन प्रलेपः शोफनाशनः ।
 शिशुत्वक्सर्पपैः पिष्टैः शोफश्लेष्मानिलापहः ॥
 तैलमेरंडजं पीतं बलासिद्धं पयोऽन्वितम् ।
 आप्मानशूलोपचितामंत्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

गोमूत्रासिद्धां रुबुतैलभृष्टां हरतिर्कां सैधवचूर्णयुक्ताम् ।
 सादेन्नर कोष्णजलानुपानान्निहन्ति वृद्धांचिरजांत्रवृद्धिम् ।
 गव्य घृत सैधवचूर्णयुक्तं शबूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
 सप्ताहमादित्यकरोर्विपक्वं निहति कोरंडकमंत्रवृद्धिम् ॥

इति कुरंडकघृतम् ।

अत्यभिष्यदिगुर्वग्लसेवनान्निचयं गतः ।
 करोति ग्रथिवच्छोफ दोषो वंक्षणसांधिजः ॥
 ज्वरःशूलांगदाहाद्यं तं वर्धामिति निर्दिशेत् ।
 मूल बिल्वकीपित्थयोरसूलकस्याग्नेर्वृहत्योर्द्वयोः
 श्यामापूतिकरंजशिशुकतरौर्विश्वौषधारुप्लवरम् ।
 कृष्णाग्रथिकचव्यपचलगुणक्षाराजमोदान्वितं
 पीतकाजिककोष्णतोयमथितेश्रूणीकृतं वर्धमजित् ॥
 भृष्ट एरंडतैलेन कल्क पथ्यासमुद्भवः ।
 कृष्णासैधवसंयुक्तो वर्ध्मरोगहरः परः ॥

अविक्षीरेण गोधूमचूर्णं कुंदुरकरय च ।

प्रलेपन सुखोष्णं स्याद्वर्णरोगहर परम् ॥

इति वर्णाधिकारः ।

इति वीरसिंहावलोकै मुष्कवृद्धचनवृद्धिवर्णाधिकारः ।

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण गलगंडगडमालाऽपची-
रोगहेतुमाह तत्प्रतीकार च ।

गंडोदराक्षिरोगे क्षितिपतिना वधनादिभिस्तप्तः ।

शुक्रदशाया सूर्ये विचरति नूनं भवेत्पुरुषः ॥

अपरं च-

शिरसो रुग्णरोग श्वित्रं सहसा ज्वर शूलम् ।

तपनदशाया शुके देशत्यागो भवेदरिभिः ॥

अपरं च-

शिरोरुग्णरोगश्च ज्वरातीसारशूलकैः ।

शरीरलेशमाप्नोति सूर्यस्यांतर्गते भृगौ ॥

अपरं च-

शिरारोगो गलगण्डो नानाक्लेशविमर्दनम् ।

चौरातकभयव्याधिर्वृद्धस्यांतर्गते कुजे ॥

शुक्रांतर्वर्तमानसूर्यजनितगलगंडगडमालारोगप्रतीका-
राय सूर्यप्रोतये यथोक्तमपि सकल कुर्यात् । तथाच
सूर्यांतर्वर्तमानशुक्रजनितगलगंडगडमालोपशातये शु-
क्रोक्तं कार्यम् ।

अन्यच्च ॥

बुधांतरशुक्रजनितगलग्रहरोगप्रतीकाराय भौमप्रीतये
यथोक्तं कुर्यात् । तेनोपशान्तिः । गुरुद्वेषी परचित्तदुः-
खकारी गुल्मी गंडमालाव्याधिमांश्च जायते । एतर्द्धा-
हस्पत्येऽभिहितम् ॥

अपरं च-

ब्राह्मण प्रतार्य योऽध्यापयति शिष्यश्च गुरु वंच-
यित्वा योऽधीते स गंडमाली भवति । अस्य प्रायश्चित्त-
मनुक्तनिष्कृतित्वाच्चाद्रायणं कुर्यात् । एतन्मानवेऽभिहि-
तम् ॥ गंडमालागलग्नोपशान्तये पुरुषसूक्तम् ऋषिच्छं-
दोदैवतानि ज्ञात्वैव जपेत् ।

अविदित्वा ऋषिच्छंदो दैवतं यज्ञमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाऽजायते तु सः ॥

इतिवचनात् । तस्माच्छदऋषिदैवतानि ज्ञात्वैव
जपेत् । एतच्चाधीतब्राह्मणविषयम् । कृच्छ्रवाद्वायणब्र-
ह्मभोज्यानि च कारयेत् । अभक्ष्यभक्षी चैव ।

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण रक्तार्बुदरोगव्रणस्य
हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।

मूर्च्छाशोणितदोषः शास्त्राच्छेदो व्रणश्चापि ।

पित्तसमुत्थैर्दोषैरभिभूतो मानवो भवति ॥

अथ भौमदशजनितार्बुदरोगव्रणप्रतीकाराय भौम-
प्रीतये पूर्वोक्तमेव सकलं कुर्यात् । तेनोपशान्तिर्भवाति ।

अथार्बुदरोगस्य कर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
 पूर्वजन्मनि विधवया सार्द्धं रममाणः रक्तार्बुदवान्भवति ।
 'विधवागमने नित्यं नरो रक्तार्बुदी भवेत्' इति नार-
 दीयवचनात् ॥ रक्तार्बुदी नरः कुर्यात्प्रायश्चित्तं प्रशांतये ॥
 इतिप्रचनात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि समस्तानि
 व्यस्तानि वा गुरुलघुभावापेक्षया समाचरेत् । सुवर्णदानं
 च दद्यात् । ब्राह्मणभोजनं च कारयेद्भिर्भावापेक्षया इति
 रक्तार्बुदव्रणहरणे ।

अथ क्रमप्राप्तानां गलगंडगंडमालापचीग्रन्थर्बुदानां
 सनिदानं त्रिकित्सितमाह रुग्णिनिश्चयात् ।

निबद्धश्चयथुर्यस्य मुष्कवल्लवते गले ।

महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगंडं तमादिशेत् ॥

यवमुद्रपटोलानि कटुरूक्षं च भोजनम् ।

छर्दिं सरक्तमुक्तिं च गलगंडे प्रयोजयेत् ॥

निचुलं शिशुबीजानि शणबीजात्तसीयवान् ।

मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेपयेत् ॥

गंडानि ग्रंथयश्चैव गंडमालाः समुत्थिताः ।

प्रलेपात्तेन नश्यन्ति विलयं याति वाचिरात् ॥

जीर्णकक्कारुक्करसो विडसैधवसंयुतः ।

नस्येन तरुणं हन्ति गलगंडं न सशयः ।

जलकुंभिकेजं भस्म पक्व गोमूत्रगालितम् ।

पिवेत्कोद्रवं भस्माशी गलगंडोपशांतये ॥

श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।

सर्पिषा निहिताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥

तित्तालावूफले पक्वे सप्ताहमुपितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यासु शीलितैः ॥

कर्कधुकोलामलकप्रमाणे कक्षांसमन्यागलवक्षणेपु ।

मेदकफाभ्यां चिरमंदपक्वे स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥

तेग्रंथय केचिदवाप्तपाकाः स्रवंति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।

कालानुबंधं चिरमादधाति तामापचीति प्रवदति केचित् ।

माक्षिकाव्यः सकृत्पीतः काथो वरुणमूलकः ।

गण्डमालां निहत्याशु चिरकालानुबंधिनीम् ॥

विडंगानलसिधूत्थरास्नोग्राक्षारदारुभिः ।

तलचतुर्गुणं सिद्धं कटुतुंगीरसे शुभे ।

गण्डमालाहरं श्रेष्ठं गलगण्डे प्रशस्यते ॥

इति तुंगीतैलम् ॥

व्योष विडंगं मधुक सैधनं देवदारु च ।

तैलमेभिः शृतं सम्यक्छ्छामप्यपचीं हरेत् ॥

इति व्योषाद्य तैलम् ।

छुच्छुन्दर्या विपक्व तु क्षणात्तैलं वरं ध्रुवम् ।

अभ्यगान्नाशयेद्वृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥

इति छुच्छुन्दरीतैलम् ।

सौभागजन देवदारु कांजिकेन सुपेषितम् ॥

कोष्णं प्रलेपतो हन्ति गण्डमालां सुदारुणाम् ।

नवकार्पासिकामूल तडुलः सह पेपितम् ॥

पत्तवा तु पलिकं खादेदपचीनाशनाय च ।

वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्चा ।

वृत्तोन्नतं ग्रथिनरुत्कफोत्थं कुर्वन्त्यथो ग्रथिरिति प्रदिष्टा ॥

हिंसा सरोऽरण्यमृता च भार्ज्वा

स्योनाकविलनागुरुकृष्णवर्ण्या ।

गोक्षीरपिष्टा सह तालपत्र्या

ग्रथौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥

जलायुकाः पित्तकृते हितास्तु क्षीरोदकाभ्यां परिपेचनं च ।

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥

मधूकलंबवर्जुनवेतसानां त्वग्निः प्रदेहानवचारयेत् ॥

हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्वं ग्रंथौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।

स्विन्नस्य विष्टावनमेव कुर्यादगुणलोहोपलवेषुदंडैः ।

विकंकतारग्वधकाकदंतीकाकादनीतापसवृक्षमूलैः ।

आलपयेत्पिण्डफलाकं भार्ज्वाकरंजकालामदनैश्च विद्वान् ॥

अमर्मजातं शमनं प्रयातमपक्वमेवापहरेद्विदार्य ॥

दहेत् स्थिते वासुजि सिद्धकर्मा

सद्यः क्षतोक्तं च विधिं विदध्यात् ।

था मांसकंज्य कठिना बृहत्प-

स्तास्वेय योज्यश्च निविर्निधिज्ञैः ॥

शस्त्रेण चापाट्य सुपक्वमाशु प्रक्षालयेत्पथ्यतमे कपाये ।

संशोधनैस्तं च विशोधयेच्च क्षारोत्तरैः शौद्रघृतनगाढैः ॥

शुद्धे च तैलं त्ववचारणीयं विडंगपाठारजनीविषकम् ।
मेदः समुत्थेतिलकल्कदिग्धं कृत्वोपरिष्ठाद्विगुणं पटांतम् ॥
हुताशततेनमुहुः प्रमृज्याल्लोहेन धीमान् दहनं हिताय ।
प्रलिप्य दर्वीमथ लाक्षया वा प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्थम् ।
निपात्य वाशस्त्रमपोह्य मेदो दहेत्सुपक्वं त्वथवा विदार्यम् ॥
ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः क्षारोत्तरेरेनमभिप्रशोध्य ।
तैलं विदध्याद्विकरं जगुं जावंशावलेपंगुदमूत्रसिद्धम् ॥
जीमूतकीकोशवतीफलैश्च दतीद्रवतीत्रिवृतासु चैव ।
सर्पिः कुतं हृत्यपर्चीं प्रवृद्धां द्विधाप्रवृत्त तदुदारवीर्यम् ॥
निर्गुडिजातीबहुपुष्पयुक्तं जीमूतकं माक्षिकसैधवाज्यम् ।
कर्कारुकौर्वारुकनालिकेरप्रियालपंचांगुलबीजचूर्णैः ॥
वाताबुदं क्षीरघृताग्लसिद्धैरुणैः सतैलैरुपनाहयेत्तु ।
कुर्याच्चमुख्यान्पुपनादनानि सिद्धैश्च मांसैश्च वेशवारैः ॥
स्यंदं विदध्यात्कुशलश्च नाड्याः शृगेण युक्तं बहुशो हरेच्च ।
वातघ्ननिर्वृहपयोग्लभावैः सिद्धं शतारुयत्रिवृतं पिवेद्वा ॥
स्वेदोपनाहामृदुवत्सुपथ्यं पित्ताबुदे कायविरेचनं च ।
विकृष्य चोदुंबरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतं विलिपेत् ॥
श्लक्ष्णकृतैः सर्जरसप्रियंगुपतंगरोध्रांजनयष्टिकाहैः ।
विस्त्राव्यचारग्वधगोजिसोमाः श्यामाप्रयोज्याकुशलेनलेपे
श्यामागिरीह्वांजलिकारसेषु द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
घृतं पिवेत्स्त्रीतकसंप्रसिद्धं पित्ताबुदी तज्जठरी च जंतुः ॥
शुद्धस्य जंतोः कफजेऽबुदे तु रक्ते च सिके तु ततोऽबुदतत्

द्रव्याणियान्यृचमधश्चदोषान्हरन्ति तैः कल्ककृतैः प्रदि-
 ह्यात् । कपोतपारावतविश्वमित्रैः सकांस्यनीलैः शुक्लां-
 गलाख्यैः । मूलेस्तु काकादनिमूलमित्रैः क्षारप्रसिद्धैरथ
 वा प्रदिह्यात् ॥ निष्पावपिण्याककुलुत्थकल्कैर्मसः
 प्रगाढैर्दधिमस्तुयुक्तैः । लेप विदध्यात्कूमयो यथात्र मूर्छति
 मुचति च मक्षिकाश्च ॥ अल्पावाशिष्टैः कृमिभिः कृते च
 लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् । यदल्पमूलं त्रपुताम्रसी-
 सपट्टे समावेष्ट्य तदायसेवा ॥ क्षाराग्निशस्त्राण्य-
 सक्ताद्विदध्यात्प्राणादिहिसाभयतोऽप्रमत्तः । आस्फो-
 टजातीकरवीरपत्रैः कपायमिष्टं व्रणशोधनार्थम् ॥
 शुद्धे च तैलं विदधीत भार्गीविडंगपाठात्रिफलाविषकम् ।
 यहृच्छया चोपमतानुपाकं पाकक्रमेणोपचरोद्विधिज्ञः ॥
 मेदोऽर्बुदस्विन्नमथोऽवदाय विशोध्य सीव्येद्वतरक्तमाशु ।
 ततो हरिद्रागृहधूत्ररोधपतगच्छूर्णैः समन शिलालैः ॥
 व्रणं प्रतिग्राह्य मधुप्रगाढैः करंजतेलं विदधीत शुद्धौ ।
 सशेषदोषाणि ह्रियोर्बुदानि करोति तान्याशु पुनर्भवन्ति ।
 तस्मादशेषाणिसमुद्धरेत्तु हन्युः सशेषाणियथाहि वह्निः ॥
 इत्यर्बुदचिकित्सा ।

इति वीरसिंहावलोक गलगडगडमालापचीप्रथ्यबुद्धाधिसारः ॥

अथ ज्योतिष्शास्त्राभिप्रायेण श्लिषदरोगस्य हेतुमाह
 तत्प्रतीकारं च ।

अङ्गुलीनो विकलाङ्गश्चपलो घृष्टश्च जायते मनुजः ।

मुखरो नित्यं श्लिपदी कुजबुधभृगुनन्दनैः सहितैः ॥

अथ मङ्गलबुधशुक्रोपजनितश्लिपदरोगबाधोपशान्तये
ग्रहत्रयप्रीतये यस्ययस्य यदुक्तं तत्प्रागुक्तमेव कार्यम् ।

अथ श्लिपदरोगस्य कर्माविषाकहेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।

स्वगोत्रह्यभिगामी स्याद्योऽन्यां वा श्लिपदी भवेत्

अस्य प्रायश्चित्तम् । असौ चाद्रायणमेकं पयोव्रतं

च कुर्यात् । तदनुकल्पेन सुवर्णं दद्यात् । पञ्चाशद्ब्राह्मण-

भोजनं कारयेत् । इति वचनात् ।

अथ क्रमप्राप्तस्य श्लिपदरोगस्य सनिदान चिकित्स-
तमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

यः सज्वरोर्वक्षणाजो भृशार्तिः शोफो नृणां पादगतः क्रमेण ।

स श्लिपदः स्यात्करकर्णनेत्रांशिशोष्ठनासास्त्रपिकोचिदाहुः ।

लघनैर्वमनैः स्वंदै रेचनै रक्तमोक्षणैः ।

प्रायः श्लेष्महरैरुणोः श्लिपदं समुपाचरेत् ॥

धतूरैरङ्गनिर्गुडीवर्पाभूशियुसर्पपै ।

प्रलेपः श्लिपदं हति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥

हितमालेपनं नित्यं चित्रको देवदारु वा ।

सिद्धार्थकः शिथुकल्कः सुखोष्णो मूत्रपेपितः ॥

मजिष्ठां मधुकं रास्नां सहिष्ठां सपुनर्नवाम् ।

पिष्टारनालैर्लोपोयं पित्तश्लिपदशान्तये ॥

पलाशमूलस्वरस पित्रेद्रा तैलेन तुल्यं सितसर्पपाणाम् ।
मूत्रेण पथ्यामरदारुविध सगुगुल श्लिषादिभिर्निषेज्यम् ॥

कृष्णचित्रकदतीनां कर्पमर्द्धपलं पलम् ।

विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् ॥

मधुना मोदकं सादेच्छ्लिषद् ददाति दुस्तरम् ।

इति श्रीतोमरवशाततमरिषुभूतभैरवश्रीवीरसिंहविरचिते वीरसिं-
हावलोकने श्लेषदाधिकारः ॥

अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण विद्रधि रोगस्य हेतुमाह
तत्प्रतीकारं च ।

मध्ये पापग्रहयोश्चद्रे मदनस्थितेऽर्कजे जंतो ।

श्वासक्षयविद्रधिभिर्गुल्मप्लीहादिपीडा स्यात् ॥

अथ पापग्रहांतर्वर्तमानचंद्रजनितविद्रधिनाशाय चं-
द्रप्रीतये पूर्वोक्तमेव कार्यम् ।

अथ विद्रधि रोगस्य कर्मविपाकहेतुपाह तत्प्रती-
कारं च ॥

विद्रधी फलहर्ता स्यान्मनुष्यो ब्राह्मणस्य तु ।

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं दानहोमादिभि पुनः ॥

यथाविभवतो वापि कुर्यादाम्रतरु शुभम् ॥

स्निग्धं तथैव शाखाभिः सर्पतः सस्कृत शुभम् ॥

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य फलैरपि सुकल्पिते ।

गंधपुष्पैः समभ्यर्च्य तंडुलोपरि विन्यसेत् ॥

तंडुलानां परीमाण द्रोणानां च चतुष्टयम् ।

तदर्धमथवा ग्राह्यं यथाविभवतो नरः ॥
 आचार्योऽथ विधिज्ञश्च सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
 धर्मज्ञः सत्यवादी च कुलीनो लोकसंमतः ॥
 आहूय परया भक्त्या तेन पूजादि कारयेत् ।
 वनस्पते रश्नयेत्येतया पूजनादिकम् ।
 आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैर्भवेत् ।
 मंत्रांश्च शास्त्रतो दृष्ट्वा दाता च श्रद्धयान्वितः ॥
 तिलहोमो व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 यद्देवा इति मंत्रेण चाग्नौ होमः प्रशस्यते ॥
 ग्रहशान्तिश्च कर्तव्या गृह्योक्तविधिना ततः ।
 हुत्वा तु संस्त्रवान् पात्रे पात्रेऽन्यस्मिन्निधापयेत् ।
 तस्यैव विद्रधिर्गच्छेद्वाधिस्तस्याप्रयत्नतः ।
 अग्नेरुत्तरतो भागे विधिज्ञो ब्राह्मणः शुभम् ॥
 स्थापयेद्व्रणं कुंभ सितवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 क्षिप्रेत्तत्र च रत्नानि मृत्तिकाः पंच रोचनम् ॥
 अश्वस्थानाद्भजस्थानाद्बल्मीकात्संगमाद्भृदात् ।
 पंचत्वक्पल्लवान्क्षिप्त्वा पूरयन्तीर्थवारिणा ॥
 ततोऽभिपेकं कुर्वीत आपोहिष्ठादिभिः क्रमात् ।
 हिरण्यवर्णोति ऋचो पवमानेति चैव हि ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य त्वभिपेकं च कारयेत् ॥
 ततः शुक्लांबरधरः शुक्लगघानुलेपनः ।
 सुवर्णमात्र वृक्षं तं प्रदद्यात्प्राङ्मुखाय च ॥

वसैर्गंधैः पूजिताय रोगी स्वयमुदहमुरा ।
 आग्र त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च ॥
 वृक्षाणामादिभूतस्तु देवानां प्रीतिवर्धन ।
 फलचौर्येण यत्प्राप्तं वैरूपं पूर्वजन्मजम् ।
 सौवर्णवृक्षदानेन तुष्टाः सर्वाश्च देवताः ॥
 विद्रधि च शरीरोत्थं बाह्यमाभ्यंतरं तथा ॥
 विनाशयंतु सकलं स्वोच्चं कुर्वंतु सर्वदा ।
 एवं दत्त्वा तु तद्दानमाचार्यायातिभक्तिः ॥
 शनैः शतपदं गत्वा प्राणिपत्य विसर्जयेत् ।

अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दद्याच्छ्रुत्या तु दक्षिणाम् ॥
 ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु स्वयं भुंजीत वधुभिः ।

इति विद्रधौ आग्रदानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य विद्रधिरोगस्य सनिदान चिकित्सि-
 तमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिता ।
 दोषाः शनैः शनैर्घोरं जनयत्युद्धता भृशम् ॥
 महाशूलं रुजावतं वृत्तं चाप्यथ वायतम् ।
 स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः पण्डितश्च सः ॥
 पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।
 मुष्टिप्रमाणो गुल्मस्तु विद्रधिस्तु ततः परम् ।
 गुल्मास्तिष्ठति दोषेषु विद्रधिर्मांसशोणिते ॥
 विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्माख्यो न विपच्यते ।

आध्मानं वद्धनिष्यंदं छर्दिहिकातृपान्वितम् ॥

रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ।

वृंदसंग्रहात्—

जलौकापातनं शस्तं सर्वास्मिन्नेव विद्रधौ ।

मृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्वेदः पित्तांतरं विना ॥

वातघ्नौपधिकल्कैस्तु वसातैलघृतप्लुतैः ।

सुखोष्णो बहलोपेतः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥

स्वेदोपनाहः कर्तव्यः शिशुमूलसमन्वितः ।

यवगोधूमसुद्वैश्च त्विन्नपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

विलीयते क्षणेनैव चापक्कश्चैव विद्रधिः ॥

पैत्तिकः शर्करालाजामधुकैः सारिवायुतैः ।

प्रदिह्यात्क्षरिपिष्टैर्वा वयस्थोशीरचंदनैः ॥

पिवेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृताकल्कसंयुतम् ।

इष्टिकासिकतालोहगोशकृत्तुपपांसुभिः ॥

गोमूत्रपिष्टैः सततं स्वेदयेच्छृण्मविद्रधिम् ।

सौभांजनकानिर्व्यूहो हिगुसैधवसंयुतः ॥

अचिराद्विद्रधिं हति प्रातःप्रातर्निषेवितः ।

श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।

जलनं क्वाथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥

कासीससैधवशिलाजतुर्हिगुचूर्ण-

मिश्रीकृतो वरुणवल्कलजः कपायः ॥

अभ्यंतरोत्थितमपक्वमतिप्रमाणं

शृणामयं जयति विद्रुपिमुग्रशोफम् ॥

अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत्क्रिया ॥

इति श्रीतोमर० वीरसिंहावलोकने मित्राधिकचित्सारिहारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य व्रणरोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रा-
येण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । यद्योक्तं जातके-

व्रणितांगः स्त्रीलोलश्चोरः कांतः सुसंमतः स्त्रीणाम्
भोमशशांकसुरेज्यैरेकस्थैश्चन्द्ररोगश्च ।

भोमदशायामपि व्रणोद्भव इति दर्शनात् । अन्यच्च-
कोमारदारमाव्य हेमालंकारभूषितं प्राज्ञम् ।

शूर सव्रणगात्र रुधिराङ्गनिरीक्षितो जीवः ॥

भूसुतशशिसुरगुरुसंयोगजनितव्रणवेदनाविधाताय
अहत्रयप्रीतय पूर्वोक्तमेव कार्यम् । भोमविलोकितगु-
त्तव्रणशक्त्यै पूर्वोक्त गुरुपूजादिकं कार्यम् ।

अथ कर्मविषाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । जलान्धु-
ज्झनादिना म्रियते स उदरवर्णी भवति । गोद्वयं दद्यात्
पचाशद्ब्रह्मणभोजनं कारयेत् । दक्षिणां च दद्यात् ।
तथाच-

अतिमानादतिक्रोधादतिस्नेहाद्भयादपि ।

यो धर्मनिश्चयं जानन्नन्यथा कुरुते तु यः ।

स पूयशोणितवद्द्वणी भवति मानवः ॥

तच्छातये तसकृच्छ्रं कुर्यात्तिलप्रस्थदो भवति । दर्भा-
ज्यतिलैर्ज्याहतिभिरष्ट १ सहस्रजुहुयात् । पचाशद्ब्रह्म-

णभोजनं तु कारयेत् । तथा च महाफलतस्करः पादव्रणी
भवति । तथा च यश्चांडालादिवचः शृण्वन्स्वयं भुंक्ते स
पित्तोद्रेकाद्व्रणवान्भवति । स कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्याद्यथा
विभवं तिलान्दद्यात् । सर्पिर्मधुयुतं चाष्टोत्तरशतं होमं
कुर्यात् । यदुक्तम् ।

यमसूक्तेन विप्रेद्रः सर्पिषा मधुसयुतम्
जुहोत्यष्टोत्तरशतं यमप्रीत्यर्थमेव हि ॥

इति । पद्मपुराण वचनात् ।

इति पित्तोद्रेके विधिः ।

पलेन वा तदर्धेन तदर्धाधेन वा पुनः ॥
कारयेद्वाहनं हैमं चतुर्दशं च वारणम् ।
दंताः स्वर्णमयाः कार्या रत्नैर्नानाविधैर्युताः ॥
सर्वाभरणसयुक्त करिण चोपकल्पयेत् ।
यत्र सर्वं प्रदेयं हि तस्य पार्श्वे समाहितः ॥
निदध्याद्विधिवत्प्राज्ञः सर्वव्रणविशुद्ध्ये ।
उपचारैः षोडशभिरर्चयेद्गन्धपुष्पकैः ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नमनुद्वेगकर नृणाम् ॥
भक्त्या सम्पूज्य वस्त्राद्यैर्होमं तेन च कारयेत् ।
मन्त्रैः पौराणिकैः सम्यक्सहिताशास्त्रकोविदैः ॥
चत्वारो दिग्गजा ये च पुष्पदत्तादयश्च ये ।
सार्वभौमादयो ये च ह्याहुत्या तोषयामि तान् ॥

सामिदाज्यतिलैर्हामो गजस्य ग्रीलये भवेत् ।
तस्मै हुतगते सम्यग्व्रणी ग्रीत्यर्थमादृतः ॥
मन्त्रेणानेन विधिवद्दद्याद्भक्तिसमन्वितः ।

प्रादुमुखास्तत्रणी उदङ्मुखायेंद्रस्य वाहनं दद्यात् ।
ऐरावतश्चतुर्दतो गजानां नायकः स्वयम् ।
दिग्दतिनां पूज्यतमो व्रणं क्षपयतु प्रभुः ॥
अनंतरमनुव्रज्य तमाचार्यं मुदान्वितः ।
ब्राह्मणान्भोजयित्वा च स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवंकृते व्रणव्याधिस्तत्क्षणादेव नश्यति ।
तैः सर्वव्रणिभिर्नूतं कार्यमारोग्यहेतवे ॥
इति सर्वव्रणप्रगजदानविधिः ।

परव्रतभेदी व्रणकीलकी भवति स कृच्छ्रं कृत्वा
आयसं दद्यात् ॥

अथ चर्मकीलकव्रणरोगे सशोफे सनिदानं चिकित्ति-
तमाह रुग्विनिश्चयात् ।

एकदेशोत्थितः शोफो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ॥
पङ्क्तिः स्यात्पृथक् सर्वदोषेस्त्वागंतुकस्तथा ।
शोफाः पडते विज्ञेयाः प्रागुक्ते शोफलक्षणे ॥
विशेषः कथ्यते चेपां पक्वापक्वविनिश्चये ।
विषमपच्यते वातान्पित्तोत्थश्चाचिर चिरात् ॥
कफजः पित्तजः शोफो रक्तजंतुसमुद्भवः ।
मेदोष्मताल्लक्ष्णोऽप्येव काठिन्यं त्वक्सवर्णता ॥
मंदवेदनता चैव शोफानामादिलक्षणम् ।

नत्तऽनिलाद्रुद्धनविना चपितं पाकः कफंचापि विनानपूयः
तस्माद्विसर्पेपरिपाककालेदोषैस्त्रिभिर्यातिगदोविपाकम् ।
कक्षं समासाद्य यथैव बह्विर्वातेरितः सदहति प्रसह्य ॥
तथैव पूयो ह्यविनिस्सृतो हि मांसंशिराः स्नायुचखादतीह
आदौ विग्लापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ॥
तृतीयमुपनाह च चतुर्थं पाटनक्रियाम् ।
पचमं शोधनं कुर्यात्पष्ट रोपणमिष्यते ॥
एते क्रमा व्रणे प्रोक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ।
अभ्यज्यं स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥
विमर्दयेद्विषड्मदं तलेनांगुष्ठकेन वा ।
रक्तावसेचनं कुर्यादादावेव विचक्षणः ॥
शोफो महति संरब्धो वेदनायाति वा व्रणः ।
यो न याति शमं लेपैः स्वेदसेकाच्च तर्पणैः ॥
सोपि नाशं व्रजत्याशु शोफः शोणितमोक्षणात् ।
एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ॥
रक्तं च विक्रियां याति तद्वन्नास्ति न चातिरूक् ।
हरत्यष्टांगुलं तुंवी शृंगी च द्वादशांगुलम् ॥
शिरासर्वांगजं रक्तजलौका ग्रंथिमुद्धतम् ।
तुंवी कफोत्थे वातोत्थे शृंगी पैत्ये जलौकसम् ॥
सन्निपात्तोत्थिते नाड्यां बहुदोषे प्रयोजयेत् ।
मातुलिगाग्निमथौ च सुरदारुमहौषधम् ॥
अहिंसा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोफजित् ।

दूर्वानलकमूलं च मधुकं चंदनं तथा ॥
 शीतलैश्च गणैः सर्वैः प्रलेपः पित्तशोफहा ।
 न्यग्रोधोदुवराश्चत्थपुक्षवेतसवलकैः ॥
 ससापिभिः प्रलेपः स्याच्छोफानिर्वापणः परः ।
 अजगंधाश्चगंधा च काला सरलया सह ॥
 एकैपिका च शृंगी च प्रलेपः सूक्ष्मशोफहः ।
 न रात्रौ लेपनं दद्यादत्तं च पतितं तथा ।
 न च पर्युपित शुष्यमाणं नैव च धारयेत् ॥
 सतिला सातसर्वीजा दध्यम्लसंतुपिंडकाः ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा शरताः स्युरुपनाहने ॥
 शणमूलकशिग्रणा फलान्यसितसर्पपाः ।
 सक्तव किण्वमुष्णानि द्रव्याण्येतानि पाचने ॥
 हस्तिदत्त जले घृष्टे विदुमात्रप्रलेपनात् ।
 अत्यर्थकाठिने वापि शोफे पाचनभेदनम् ॥
 चिरविलनाग्निकौ दत्ती चित्रको हयमारकः ।
 कपोतकंकगृध्राणां पुरीपाणि च दारणे ॥
 यावंति क्षारद्रव्याणि क्षारो वा दारुणः परः ।
 ततः प्रक्षालने क्वाथ पटोलीनिवपत्रजः ॥
 आलेपः पूतिमासाना मासस्थानामरोहताम् ।
 कल्कः सरोहणः कार्यस्तिलाना मधुनान्वितः ॥
 निवपत्रमधुभ्या तु युतः सशोधनः स्मृतः ।
 निम्बपत्र तिला दंती चित्रुकं हयमारकम् ॥

दुष्टव्रणप्रशमनो लेप शोधनकेसरी ।
 मधुयुक्ता शरपुखो सर्वव्रणविरोहणी ॥
 व्रणान्संशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्म्या संध्यास्थिमर्मगान् ।
 अभयात्रिः वृतादतीलांगालीमधुसैधवै ॥
 सूपवीपत्रधत्तूरबलामोटाकुठेरका ।
 पृथगंतैः प्रलेपेन गंभीरव्रणरोपणा ॥
 पंचवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ।
 धातकीरोध्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ॥
 निवपत्रवचाहिगुसर्पिलवणसैधवैः ।
 धूपन कृमिरोगघ्न व्रणकंदूरुजापहम् ॥
 अग्निदग्धे व्रणे सम्यक्प्रयुंजीत चिकित्सकः ।
 पित्तविद्राधिनीसर्पशमनं लेपनादिकम् ॥
 वाताभिभूताच्छस्ताश्च धूपयेदुग्रवेदनान् ।
 यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयै ॥
 करंजारिष्टनिर्गुडरिसो हन्यात्कृमिव्रणान् ।
 लशुनेनाथ वा दद्याल्लेपनं कृमिनाशनम् ॥

ये क्लेदपाकक्षुतिगधवतो व्रणा महांतः सरुज सशोफाः ।
 प्रयांति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शांतिं त्रिफलारसेन ॥

इति त्रिफलागुग्गुलुः ।

जातीनिवपटोलपत्रकटुकादावीनिशासारिवा-
 मंजिष्ठाभयासिकथंतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वजीः समैः ।

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो
गभीराः सरुजो व्रणाः सगातिकाः शुष्यति रोहन्ति च ॥
इति जात्याद्य घृतम् ।

मनाश्शला समंजिष्टा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृत क्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ।
अयोरजः सकासीस त्रिफलाकुसुमानि च ।
प्रलेपः कुरुते कात्स्न्यं सद्य एव नवत्वाच्च ॥
कालीयकफलाग्नारिथहेमकालारसोत्तमैः ।
लेपः सगोमयरसः ससवर्णकरः परः ॥

इति शोफव्रणचिकित्सा ॥
सद्यः कृतं व्रण वैद्यः सशूलं परिपेचयेत् ।
यष्टीमधुकथुक्तेन सर्पिषा माक्षिकेण तु ॥
मत्वागतुव्रण वेद्यो घृतक्षौद्रसमन्विता ।
शीता क्रिया प्रयोक्तव्या पित्तरक्तोष्मनाशिनी ॥
आमाशयस्थे रुधिरं वमनं पथ्यमुच्यते ।
पक्वाशयस्थे देयं च रेचनं च समासतः ॥
काथो वशत्वगेरडश्च दंष्ट्राश्मभिदा कृतः ।
सहिगुमैधन पीत कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ।
यवकोलकुलुत्थानां निस्त्रेहेन रसेन वा ।
भुजितान्नं यवागू वा पिबेत्सैधवसंयुतम् ॥
इति सप्ताहिकं प्रोक्तं सद्योव्रणाहितो विधिः ॥
सप्ताहात्परतः कार्या शरीरव्रणवत्क्रिया ॥

व्रणे श्वयधुरायासात्त च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक्च दिवास्नापात्ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥

इति सद्योव्रणचिकित्सा ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतवारिणा ।

पंकेनालेपनं कुर्याद्विधनं च कुशान्वितम् ॥

आलेपनार्थं मंजिष्ठा मधुकं चाम्लपेपितम् ।

शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनम् ॥

न्यग्रोधादिकपायं तु सुशीतं परिपेचनम् ॥

पंचमूलीविषकं तु क्षीरं दद्यात्सवेदने ॥

सुखोष्णमवचार्य वा चुक्रतैलं विजानता ।

गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥

सधिभग्नेऽस्थिभंगे च पिवेत्क्षीरेण वा पुनः ।

मूलं सूगालविन्नायाः पीत्वा मांसरसेन तु ॥

तच्चर्णीकृत्य सप्ताहादस्थिभंगमपोहति ।

आभाचूर्णं मधुयुतमस्थिभंगे ऽयह पिवेत् ।

पीत्वा चापि भवेत्सम्यग्वज्रसारनिभं दृढम् ॥

लघुणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनपानकम् ।

व्यायामं न च सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥

इति भग्नाधिकारः ॥

यः शोफमाम इति पक्वमुपेक्षते यो

यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्त ।

अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य

स्थानानि पूर्वमिहितानि ततः सपूयः ॥
 तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
 नाडी यद्रहति तेन मता तु नाडी
 नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणोपास्य कर्मवित् ।
 सर्वं व्रणक्रमं कुर्याच्छोधनं रोपणादिकम् ॥
 नाडीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्विपक्व ।
 प्रत्यक्षपुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 पैत्तिकां तिलमजिष्टानागदंतीनिशाह्वयै ।
 श्लेष्मिकीं तिलपृथ्वाह्निकुंभारिष्टसैध्वयैः ॥
 शूल्यजां तिलमध्वाप्येलेपयेच्छिन्नशोधिनीम् ।
 आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ॥
 सूत्रवर्तिव्रणे योज्या शोधिनी गतिनाशिनी ।
 वर्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं नाडीप्रमुक्तं लघुशोत्तम च ।
 दुष्टे व्रणे यद्विहितं च तैलं तत्सेव्यमानं गतिमाशु हति ॥
 जात्यर्कशम्याककरंजदंतीसिधूत्थसौवर्चलयावशूकैः ।
 वर्तिः कृता हत्यचिरेण नाडींस्तुक्क्षरिपिष्टासहसैधवेन ॥
 कुशदुर्बलभीरूणां नाडीं मर्मश्रितां तु या ।
 क्षारमात्रेण तां छिद्यान् शस्त्रेण कदाचन ॥
 गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समाशैश्चाज्ययोजितैः ।
 नाडीदुष्टव्रणं हति भगंदरविनाशनं ॥
 समूलपत्रां निर्गुडी पीडयित्वा रसेन तु ।
 तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
 इति श्रीतोमरवीरसिंहावलंके व्रणशोधनप्रणालीव्रणाधिकारः ।

अथ भगंदररोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह
तत्प्रतीकारं च यथोक्तं जातके ।

कुष्ठभगंदररोगैरभिभूतं ह्रस्वजीवितं निधनम् ।
सर्वारंभविहीनं जनयति कित्तवं सदा दुष्टम् ॥

अपरं च-

रोगभगंदराद्यैः सतप्ता बधुंभः सह विरुद्धः ।
कर्कटके दिननाथे भौमेन निरीक्षिते रवेः पुत्रे ॥

अन्यच्च ।

कुष्ठफंडूविकारैश्च क्षयकुष्ठभगंदरैः ॥

गजादिवाहनभयं भवेच्चंद्रांतगे बुधे ॥

अत्र प्रथमश्लोके शनैश्चरस्य पठितत्वात् । अथाष्ट-
मस्थानस्थशनिजनितभगंदररोगवाधोपशांतये शनिप्री-
तये पूर्वोक्तमेव जपहोमादिकं स्नानं सकलमपि कुर्यात् ।
तथाच । कर्कटराशिस्थितभौमावलोकितरविशानेजनित-
भगंदररोगोपशांतये रविप्रीतये पूर्वोक्तमेव जपहोमादिकं
कुर्यात् । तथाच चंद्रदशांतर्वर्तमानबुधजनितभगंदररो-
गोपशांतये चंद्रस्य पूर्वोक्तमेव जपहोमादिकं कुर्यात् ।
तेनोपशांतिर्भवाति । अथ भगंदररोगस्य कर्मविपाके
हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । पूर्वजन्मानि राज्ञा धर्मनिश्च-
यार्थं पुरोहितः प्रहितः स द्रव्यं गृहीत्वा यथावद्धर्मं न
निश्चिनोति स भगंदररोगवान्भवाति ॥ तदुक्तमादिवासे ॥

यो गृहीत्वा द्विनो मोहान्निशुक्तो धर्मानिश्चये ।

भगदरो भवेत्तस्य ह्यधर्मं वदतो मुखात् ॥

सहिरण्यं वस्त्रं स्तनयान्यादि भूमि ब्राह्मणेभ्यो भोजनं

च दद्यात् । ततो रोगान्मुक्तो भवति । दुष्टव्रणानामप्येवं

पद्मपुराणे । 'आचार्यभार्यागमने भगंदरयुतो भवेत्' ।

यथाह बृद्धबोधायनो गातमश्च ।

माणिक्यं पद्मरागं च वज्रं वैडूर्यमेव च ।

मौक्तिकं पुण्यरागं च सम्यङ् मरकतं तथा ॥

हरितं च नवैतानि स्पर्णपात्रोपरि न्यसेत् ।

अथवा राजते ताम्रे ग्रहान्मन्त्रः प्रपूजयेत् ॥

नवग्रहाणां प्रीत्यर्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

गधपुष्पाक्षतेर्धूपैर्नैवेद्यैस्तान्प्रपूजयेत् ॥

स्वर्णिगैश्चैव मन्त्रैश्च होमः कार्यश्च पूर्ववत् ।

पूर्ववत् ग्रहयज्ञोक्तमार्गेणेत्यर्थः ।

ततो ब्राह्मणमाहूय सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ।

आदित्यादिग्रहाः सर्वे नवस्तनप्रदानतः ॥

विनाशयंतु मे दुष्टं क्षिप्रमेव भगंदरम् ।

अनेन कर्मणा भूत यथावद्विहितेन तु ॥

नरो नैरुज्यमाप्नोति निःसंदिग्ध भगंदरी ।

इति भगदरे नवस्तनदानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य भगंदररोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्विनिश्चयात् ।

गुदस्य द्व्यगुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिटिकातिष्ठत् ।

भिन्ना भगंदरो ज्ञेयः स च पंचविधो भवेत् ॥

कटीकपालनिस्तोददाहकंदूरुजादयः ।

भवंति पूर्वरूपाणि भविष्यान्ति भगंदरे ॥

वृषणासनयोर्मध्यप्रदेशे भग उच्यते ।

तमेव दास्यत्यस्माद्भगदर इति स्मृतः ॥

वातमूत्रपुरीषाणि कुंभयः शुक्रमेव च ।

भगंदरात्स्रवंतश्च नाशयति तमातुरम् ॥

अथ बृंहसग्रहात्-

गुदस्य श्वयथुं दृष्ट्वा विशोष्यातस्तु शोधयेत् ।

रक्तावसेचनं कार्यं यथापाकं न गच्छति ॥

वटपत्रेष्टिकाशौडीगुडूच्यः सपुनर्नवाः ।

सुपिष्टाः पिटिकावस्थे लेपः शस्तो भगंदरे ॥

पिटिकानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् ॥

कर्म कुर्याद्विरेकांत भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ।

त्रिवृत्तिला नागदंती मंजिष्ठा सह सर्पिषा ।

उत्सादनं भक्तियुक्तं सैधवक्षौद्रसंयुतम् ॥

रसांजनं हरिद्रे द्वे मंजिष्ठानिबपल्लाः ।

तैलं घृतं वातपक्वभगंदराविनाशनम् ॥

स्नुह्यर्कदुग्धदार्वाभिर्वर्तितं कृत्वा विचक्षणः ।

भगंदरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥
 दुष्टां सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्यान्न संशयः ।
 तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्र निशा वचा रोधमगारधूमः ॥
 भगंदरे नाड्युपदंशयोश्च दुष्टव्रणे शोधनरोपणोपयम् ।
 त्रिफलारससंयुक्त विडालास्थिप्रलेपनम् ॥
 भगंदरं निहत्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ।
 सुधावचालागलिर्नो हरितालं सुवर्चिकाम् ।
 ज्योतिष्मती च सहस्रं तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 एतद्विष्यदनं नाम तैलं दद्याद्भगंदरे ।
 शोधनं रोपणं चैव दुष्टनाडीं व्यपोहति ॥
 इति विष्यदन तैलम् ।
 करवीरनिशादंतीलांगलीलवणाग्निभिः ।
 मातुल्लिङ्गार्कपयसा पचेत्तैलं भगंदरे ॥
 इति करवीराद्य तैलम् ।
 व्यायामं मेथुनं युद्धं पृष्ठयानं युस्त्रिणि च ।
 संवत्सरं परिहरेदुपगूढव्रणो नरः ॥

इति श्रीतोमर० वीरसिद्धावलोके भगदराधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तयोरुपदंशशूकयोर्ज्योतिष्शास्त्राभिप्रायेण
 हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । यथोक्तं जातके-

अतर्दशादशायां सितस्य शशिनो यदा भवति ।
 नखदशनशिश्रोगौ सह भवति च कामलारोगौ ॥

अथ शुक्रदशावर्तमानचंद्रजनितोपदंशशूकदोषोपशा-
त्तये चंद्रप्रातये पूर्वोक्तमेव जपहोमदानादिकं विधानं कुर्यात्
अथोपदंशशूकरोगयोः कर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।

मातृगामा भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति ।

तस्य प्रातिक्रियां कर्तुं लिङ्गमुत्तरतो न्यसेत् ॥

कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम् ।

तस्योपरि क्षिपेत्कांस्यपात्रे देवं धनेश्वरम् ॥

सुवर्णनिष्ककर्षेण निर्मितं नरवाहनम् ।

यजेत्पुरुषसूक्तेन धनदं विष्णुरूपिणम् ॥

अथर्ववेदविधेयं ह्यथर्वाणं समापयेत् ।

सुवर्णपुत्तिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया ॥

दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्कविंशमिति ब्रुवन् ।

निधीनामधिपो देवः शक्रस्य प्रियः सखा ॥

सौम्याशाधिपतिः स्वामी मम पापं व्यपोहतु ।

इमं मंत्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ॥

दद्यादेव धनेशं तु लिङ्गनाशे तु सिद्धये ।

इत्युपदंशशूकरोगदोषो धनदानविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्योपदंशरोगस्य सनिदानं चिकित्ति-
तमाह रुग्णिनिश्चयात् ।

हस्ताभिघातान्नखदंतपातादधावनादत्यपसेवनाद्वा ।

योनिप्रदोषाच्च भवति शिश्रे पंचोपदंशाविविधोपचारैः ॥

अथ वृंदसंग्रहात्-

रिगघास्विन्नस्य तेषादौ ध्वजमध्याशिराव्ययः ।

जलकैःपातनं च स्याद्यद्वाघ' शोधन तथा ॥

पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्रक्षेपकरो हि स' ।

षट्कोलनिवन्निफलागुहचक्रिकाथ पित्रेद्वा सदिरासनाभ्याम् ।

सगुगुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्पौपदशापहरः प्रयोगः ॥

त्रिफलायाः कपायेण भृंगराजरसेन वा ।

व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशांतये ॥

दहेत्कटाहे त्रिफलां समांशां मधुसयुताम् ॥

उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोहयति व्रणम् ॥

जपाजात्यश्वमारार्कशम्याकानां दलैः पृथक् ।

कृतं प्रक्षालने काथं भेट्टपाके प्रयोजयेत् ॥

करंजनिवाजुनशालजवूवटादीभि कल्करूपाथसिद्धम् ।

सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं क्षुतिरागयुक्तम् ॥

इति श्रीतोमरव० वीरसिंहावलोकै उपदशाधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य शूकरोगस्य सनिदान चिकित्सि-
त्तमाह रुग्निनिश्चयात् ।

अक्रमाच्छेफसो वृद्धि योभिवांछति मूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥

गौरसर्पपसंस्थानाः शूकनिर्भुक्तहेतुकाः ॥

पिटिकाः श्लेष्ममाताभ्यां ज्ञेयाः सर्पपिकास्तु ताः ।

१ त्रिभुतायुतामित्यादि केषुचित्पुस्तकेषु ।

जले जंतुविशेषः स्याच्छूको लिगविषाद्विकृतः ।
 तद्योगादपरेऽपि स्युः प्रयोगाः शूकसर्जिकाः ॥
 हितं च सर्पिषः पानं पथ्यं वापि विरेचनम् ।
 हितं शोणितमोक्षश्च यथापि लघुभोजनम् ॥
 शूकराणं हरेद्रक्तं पक्वं शोधनरोपणम् ।
 त्रिकटुत्रिफलारोधैलपस्तैलं च रोपणम् ॥

इति श्रीतीमर० वीरसिंहावलोक शूकाधिकारः ।

अथ क्रमप्रसृतस्य कुष्ठरोगस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रा-
 येण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । यथोक्तम्—

छिद्ररथराहुमार्तडौ कुष्ठरोगप्रदायकौ ।

महाकुष्ठकरस्ताभ्यां संगतो मंगलः परम् ॥

भौमदशायां लभते नृपाग्निचैरामयादिरिपुर्मदान् ।

मूर्च्छाशोणितदोषाः शाखाच्छेदो व्रणश्चापि ॥

तथा च—

कुत्सितचरितः कुष्ठी सितार्करविसुतैः सहितैः ।

अपरं च—

कुत्सितरामाभर्त्ता बहुशत्रुः क्षीणबांधवो दीनः ।

भौमगृहे सितदृष्टे दिवसकरे जायते कुष्ठी ॥

तथा च—

कुष्ठभगंदररोगैरभिभूतो ह्रस्वजीवितं निधनम् ।

स रश्मिविहीनं जनयति कितव सदा पुरुषम् ॥

शनिरिति विशेषः । अपरं च ।

पूर्वकर्मविपाकोत्थ पार्वतीनाथ सर्वग ।

कुष्ठहा भव सर्वेश रक्ष मां पार्वतीपते ॥

इति कुष्ठहरो रौप्यवृषभदानविधिः ।

विशेषांतरमापि ।

ब्रह्महा नरकस्यांते पांडुकुष्ठी प्रजायते

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत यथोक्तमृषिभाषितम् ॥

अथ श्वित्रकुष्ठस्य जातकाभिप्रायेण हेतु प्रतीकारंचाह ।
शिरसो रुग्णलरोगः श्वित्रं सहसा ज्वर च शूलं च ।
तपनदशायां शुके देशत्यागो भवेदरिभिः ॥

अथ आदित्यदशान्तर्वर्तमानशुक्रजनितश्वित्रिकुष्ठोप-
शमनाय शुकप्रीतये पूर्ववद्यथोक्त विधान कुर्यात् ।
अथ श्वित्रिकस्य कर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
चक्ष्रापहारी श्वेतकुष्ठी भवति स सातपनं कुर्यात् । चित्रं
देवानामिति मंत्रमयुतं जपेत् । चरुघृताभ्यामष्टोत्तरस-
हस्र जुहुयात् । रजतं वस्त्राणि च दद्यात् । सूर्यप्रतिये
अलंकृता गामेकां श्वेतां पयस्विनीं दद्यात् ।

इति श्वित्रिप्रतीकार ॥

अथ रविदशातर्वर्तमाने बुधे पामारोगो भवति तदु-
पशान्तये बुधप्रीत्यै पूर्ववज्जपादिक कार्यम् ।

अथ पामारोगकर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
पूर्वजन्मानि परविषयमनुलोभयाति यः स पामावान्भव-
ति । तस्यागे शोणितं पूयश्च स्रवाति । स 'उपवासत्रयं

कृत्वा दद्याद्ब्राह्मणभोजनम्' इति वचनात् । अत्र व्याधे-
र्गुरुलघुभावो द्रष्टव्यौ । प्रकारान्तरमपि लवणमधुकृष्णा-
जिनमहादानादि कुरुक्षेत्रादिविशिष्टदेशेषु ग्रहणादिवि-
शिष्टकालेषु निषिद्धदातृभ्यः प्रतिगृह्णाति स्वयमपात्री-
भूतो जन्मान्तरे पामाकडूभ्यां पीड्यमानः कासी श्वासी
कृमिकुक्षिश्च भवति । तदुपशान्तये महिषी यथोक्त-
विधिना दद्यात् । वित्तशाक्यं निवर्जयेत् ।

तथा चोक्तम् ।

काम्य यदीयते दान तत्समग्रं सुखावहम् ।

असमग्रं तु दोषाय भवतीह परं च ॥

पुरुषसूक्तं सहस्रनामस्तोत्रम् उद्यन्नद्येत्यृचो जपेत् ।
प्रत्यष्टोत्तरयुत चरुघृताभ्यां जुहुयात् । पंचाशद्ब्राह्मणभो-
जनं कारयेत् । रक्तवासांसि दद्यात् । तदुक्तं महाभारते ।

हिरण्य रक्तवासांसि पंचाशद्विप्रभोजनम् ।

सहस्रकलशस्नानं तस्य रोगस्य शान्तये ॥

तस्य-वासुदेवस्य । इत्येतदुक्ताशक्तौ पंचाशद्ब्राह्म-
णभोजनं सहस्रकलशस्नानं नामेत्रयमष्टोत्तरायुत जपेत्-
तेनोपशाम्यति ।

इति पामाकडूशर्तीकारः ।

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण' दद्रुविचर्चिकापामा-
दीनां हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । यदुक्तं

अयं क्रमप्राप्तस्य कुष्ठरोगस्य सनिदान चिकित्सित-
तमाह रुग्निनिश्चयात् ।

विरोधान्यत्रपानानि द्रवास्निग्धगुह्याणि च ॥

भजतामागतांश्छर्दिवेगश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ।

व्यायाममग्निसतापं परिष्वज्य निपेविणाम् ॥

शीतोष्णलघनाहारान्कर्म मुस्तवानिपेविणाम्

घर्मश्रमभयार्तानां द्रुतशीतांबुसेविनाम् ॥

अजीर्णाध्यशनानां च पचकमापचारिणाम् ।

नवान्नदधिमत्स्यादिलवणाम्लनिपेविणाम् ॥

मापमूलरूपिष्टान्नतिलक्ष्मिण्डुडाशिनाम् ।

यवाय चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ॥

विप्रान्गुरुन्पर्ययता पाप वा कर्म कुर्वताम् ।

वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्त मांसमंबु च ॥

दूषयन्ति सकुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ।

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागते ।

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकोऽन्यतः ॥

अनिश्चक्षणः स्पर्शः स्वेदस्वेदविवर्णता ।

दाह कट्वस्त्वचि स्वापस्तोद कोष्ठोन्नतिः कुमः ।

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानामापे रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पोपि कोपनम् ।

रोमहर्षोऽसृजः काण्ड्यं कुष्ठलक्षणमुग्रजम् ।

रक्तकृष्णारुणश्चैर्वर्णैः कायेषु मिश्रितैः ॥
जायन्तेऽङ्गानि शीर्यन्ते कुष्ठानि विविधानि च ।
प्रसंगाद्वात्रसंसर्गान्निवासात्सहभोजनात् ॥
एकशय्यासनाद्वापि वस्त्रमाल्याभुलेपनात् ।
कुष्ठं ज्वरश्च शोफश्च नेत्राभिरुपदं एव च ॥
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रमांति नरान्नरम् ।

अथ वृन्दसंग्रहात्—

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमन श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु लेपः सेको रक्तस्य मोचन श्रेष्ठम् ॥
प्रच्छन्नमल्पकुष्ठे महति च शस्तं शिराव्यधनम् ।
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशस्त्ररक्षिता प्राणान् ॥
दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्याद्विबलमाशु ।
दोषोत्कृष्टे हृदये वमनं कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ॥
विरेचनं प्रयोक्तव्य निवृदंतीफलत्रिकैः ।
एलाकुष्ठविडंगानि शताह्वा चित्रकं बला ॥
दन्तीरसांजन चेति लेपः कुष्ठविनाशनः ।
दूर्वाभयासैधवचक्रमर्दकुठेरकाकाजिकतक्रापिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैः परिवद्धमूलांदद्वच कंदूं च विनाशयन्ति ॥
गोमूत्रवारिसंपिष्टैः शिलातालार्शतुत्थकैः ।
लेपः किटिभवीसर्पकुष्ठनाशाय पूजितः ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेपयेत् ।

अष्टकोयं जयेत्कुष्ठं कंडूविस्फोटकानि च ।

विसर्पपामाकिंदिभरोमांतिकमसूरिकाः ॥

इति स्वादिराष्टकम् ।

अर्कपत्ररसे पक्वं रजनीकल्कसंयुतम् ।

कटुतैलं हरेच्छूर्णं सकृत्कंडूविचर्चिकाः ।

इत्यर्कतैलम् ।

मंजिष्ठात्रिफलालक्षानिशाशाललगधकैः ।

क्षूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम् ॥

इत्यादित्यपाकतैलम् ।

मरिचैलाशिलाब्दार्कपयोश्चारिजटात्रिवृत् ।

शकृद्रसविशालाग्निनिशायुग्दारुचंदनैः ॥

कटुतैलं पचेत्प्रस्थं ह्यक्षैर्विपफलान्वितैः ।

सगोमूत्रैस्तदभ्यंगाद्द्रुश्चित्रविनाशनम् ॥

सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रयोजयेत् ।

इति मरिचाद्य तैलम् ।

धात्रीखादिरयोः क्वाथं पीत्वा वल्गुजसंयुतम् ।

शंसेन्दुधवलं श्वित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥

मथितेन पिबेच्छूर्णं काकोदुंबयवल्गुजम् ।

तैलाक्तो घर्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रमुद्धरेत् ।

कुडवो वल्गुजबीजाद्धरित्तालचतुर्थभागसंमिश्र

मूत्रेण गर्वा पिष्टः स सवर्णकरः परं श्वित्रम् ॥

असनखादिरयूपैर्भावितां सोमराजी

दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥

स्थौणेरुद्धनिशादूर्वाससवारप्रलेपनात् ।

घनूररसापिष्टास्तु कंदूरसविनाशनाः ॥

कासमर्दनमूल तु सौवीरेण प्रपोषितम् ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि जयेदेवं प्रलेपनात् ॥

बीजानि वा मूलकसर्पपाणां लाक्षारजन्यौप्रपुनाटबीजम्
श्रीविष्टकाव्योपविडंगकुष्ठं पीत्वा च मूत्रेण तु लेपनं स्यात्
दद्रुणिसिध्माकिटिभानिपामांकपालकुष्ठविषमंचह्न्यात् ।

गंधपापाणामिश्रेण यशक्षरेण लेपनम् ।

सिध्मानि नाशयत्याशु कटुतैलेन योजयेत् ॥

काशमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।

गंधपापाणामिश्राणि सिध्मानां परमोपधम् ॥

घात्रीरसः सर्जरसः सुपाक्यः सौवीरपिष्टश्च तथाशृतश्च ।

भवंति सिध्मानि यथा न भूयस्तथेदमुद्धर्तनकं करोति ॥

एडगजातिलसर्पपकुष्ठ मागधिकारजनीद्वयतक्रम् ।

हन्ति विचर्चिकपामादद्रूर्वपशतादपि नश्यति कंठः ॥

सिंदूरगुग्गुलुरसांजनासिक्थतुत्थै-

स्तुल्यांशकैः कटुकतैलमिदं विषकम् ।

कंठः स्रवत्पिठकिनीमथवापि शुष्का-

मभ्यंजनेन सकृदुद्धरति प्रसह्य ॥

सादिरत्रिफलानिबपटोलामृतवासकैः ।

अष्टकोयं जयेत्कुष्ठं कंडूविस्फोटकानि च ।

विसर्पपामाकिटिभरोमांतिकमसूरिकाः ॥

इति खादिराष्टकम् ।

अर्कपत्ररसे पक्वं रजनीकल्कसंयुतम् ।

कटुतैलं हरेचूर्णं सकृत्कंडूविचर्चिकाः ।

इत्यर्कतैलम् ।

मजिष्ठात्रिफलालक्षानिशाशाललगधकैः ।

चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम् ॥

इत्यादित्यपाकतैलम् ।

मरिचैलाशिलाब्दार्कपयोश्चारिजटात्रिवृत् ।

शकृद्रसविशालाग्निनिशायुग्दारुचंदनैः ॥

कटुतैलं पचेत्प्रस्थं ह्यक्षैर्विपफलान्वितैः ।

सर्गोमूत्रैस्तदभ्यंगाद्द्रुश्चित्रविनाशनम् ॥

सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रयोजयेत् ।

इति मरिचाद्यं तैलम् ।

धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वा वल्युजसंयुतम् ।

शंखेन्दुधवलं श्वित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥

मथितेन पित्रेचूर्णं काकोदुंबर्यवल्युजम् ।

तैलाक्तो घर्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रमुद्धरेत् ।

कुडवो वल्युजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसमिश्रः

मूत्रेण गवां पिष्टः स सवर्णकरः परं श्वित्रम् ॥

असनखदिरयूपैर्भावितां सोमराजीं

मधुघृतशिरसिपक्वैर्लोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरदमवालिहानः पारिणामान्निकारान्

त्यजति हितामिताशी तद्वदाहारजातान् ॥

एरंडबीजं प्रपुनाटबीजं भल्लातकास्थिविफला च तुल्याः ।

निरुद्धधूम च पचेत्कटाहे कृष्णायसे तत्तिलतैलमिश्रम् ॥

कृष्णो व्रणोऽनेन हि पांडुरः स्या-

द्रक्षो निवर्णो मलिनश्च यः स्यात् ।

श्वित्रव्रणश्चैव विदह्यमान-

क्रमेण कृष्णत्वमुपैति जंतोः ॥

काले त्वग्दलसारबीजकुसुमैर्नवस्य तुल्यांशकै-

कृत्वाचूर्णमयःकटुत्रिकानेशाधाज्यक्षपथ्यायुतम् ।

पंचारिष्टमिदं पयोमधुघृतैरुष्णांबुना यः पुमा-

नश्नन्कासगरप्रमेहपिटिकाकुप्रादिभिर्मुच्यते ॥

इति लघुनिम्बपंचकं चूर्णं भूर्निंबांबुदेति वातर-

क्तोक्त महातिक्तकं घृतं च ॥

इति श्रीतोमरव०वीरसिंहावलोकै कुष्ठाधिकारः ।

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण शीतपित्तोदरदकोष्ठानां

हेतुमाह तत्प्रतीकारं च त्रिग्रहयोगे ॥

आदित्यशनिदैत्येज्याः सहैकस्थानमागताः ।

जन्मकाले यदा यस्य जायते शीतपित्तवान् ॥

अथैकस्थानस्थभानुशनिशुक्रजनितशीतपित्तादिप्र-
तीकाराय ग्रहत्रयप्रीतये पूर्ववज्जपहोमदानानि कुर्यात् ।

अथ शीतपित्तयोः कमविपाके हेतावनुक्तेऽपि स्वल्प-
पापत्वात्कृच्छ्रमेकं तत्प्रत्याग्रायं वा कुर्याद्विरण्यदानं च
कुर्यात् । ब्राह्मणभोजनं च कारयेत् । तेनोपशान्तिर्भवति ॥

अथ क्रमप्राप्तानां शीतपित्तोदर्दकोष्ठानां सनिदानं
चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ।

शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ ॥

पित्तेन सह संभूय बहिरंतश्च सर्पतः ।

पिपासारुचिरुल्लासौ देहसादांगगौरवम् ॥

रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ।

वरटीदशसस्थान- शोफः सजायते बहिः ॥

सकंदूतोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् ।

उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।

अभ्यज्य कटुतैलेन सेकश्चोष्णैर्जलैस्ततः ।

तत्राशु वमन कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥

सगुडां पिप्पलीं यस्तु खादेत्पथ्यान्नमुद्गरः ।

तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्दा- सर्वदेहजाः ॥

सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुत्राटितैः सह ।

कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्धर्तनं हितम् ॥

दूर्वा निशायुतो लेपः कंदूपामाविनाशनः ।

कृमिदद्गृहश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥

निवस्य पत्राणि सदा घृतेन

धात्रीविमिश्राण्यथ चोपयुज्यात् ।

विसर्पकोष्ठक्षतशीतपित्तं

कंदूक्षपित्तं रसकीञ्च हन्यात् ॥

क्षारसिंधूत्यैतलेन गात्राभ्यंगं प्रयोजयेत् ॥

तैलोद्वर्तनयोगेन योज्य एलादिको गणः ।

शुष्कमूलकयूपेण कोलुत्येन रसेन वा ॥

भोजनं सर्वदा कार्यं लवतित्तिरजेन वा ।

शीतलान्यन्नपानानि मत्वा दोषगतिं भिषक् ॥

उत्सादनानि दोषेषु शीतपित्ते प्रयोजयेत् ।

इति श्रीतोमो शीतपित्तोदहकोष्ठाचिकित्सा ॥

अथ क्रमप्राप्तस्याम्लपित्तस्य सानिदानं चिकित्सित-
माह रुग्निनिश्चया ।

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजोविदग्धम् ।

पित्तं स्वदेहोपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदति सतः ॥

अविपाककुम्भोत्केशातिक्ताम्लोद्गारगौरवैः ।

हृत्कंठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक् ॥

सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।

दोषलिंगेन मतिमान्भिषङ्मोहकरं हि तत् ॥

रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात्ससाध्यते न वा ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्य कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥

बृंदसंग्रहात्-

वमनानंतरं तत्र विरेकं भृदु कारयेत् ॥

सम्यग्वातिविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ।

आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषार्थपेक्षया ॥

दोषसंसर्गजा कार्या भेषजाहारकल्पना ।

ऊर्ध्वगं दमनैर्धीमानधोगं रेचनैर्हरेत् ॥

तिक्तभूयिष्ठमाहार पाचनं वापि कल्पयेत् ।

यवगोधूगविकृतीरतीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ॥

यथास्व लाजसक्त्वा सिता मधुयुतां पिबेत् ।

त्रिस्तुपयवनवधात्रीकाथः त्रिसुगंधमधुयुतः पीतः ।

अपनयति चाम्लपित्तं यदि भुंक्ते मुद्गयूपेण ।

सद्राक्षामभयां खादेत्सक्षौद्रां सगुडां च ना ॥

कटुकां सितया लिह्यात्पटोल क्षौद्रसंयुतम् ॥

रक्तछुतौ भिषग्युत्तया खडकूष्माट्याजेनम् ॥

पटोलत्रिफलारिष्टाशत मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥

सिद्धास्यामृतभंडाकीकाथं पीत्वा समाक्षिकम् ॥

अम्लपित्तं जयेज्जंतुः कासश्वासज्वरं वमिम् ॥

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयस्समम् ।

पचेन्मृद्वाग्निना सम्यक् क्षीरं दत्वा चतुर्गुणम् ॥

नाशयेदम्लपित्तं च वातपित्तोद्भवान्गदाक्ष् ।

रक्तपित्तं तृपां मूच्छीं श्वासं संतापमेव च ॥

अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः ।

गुडकूष्मांडको चैव तथा खड्गमलक्यापि ॥

गुडक्षरिकणासिद्धं सर्पिरत्रोपयोजयेत् ।

ज्वरात्तमिव चात्मान मन्यते योऽम्लपित्तवान् ।
तस्य संशोधनं पथ्य न शांतिः शोधनं विना ।
अचिरोत्थे चाम्लपित्ते वमनं तत्र कारयेत् ॥

इति श्रोत्रोमे० वीरसिंहावलोकने अम्लपित्ताधिरारः ॥

अथ विसर्पविस्फोटकरोमांतिकमसूरीकादीनां जात-
काभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।

निघनस्थे दिवानाथे भूसुतेन विलोकिते ।

विसर्पस्फोटका रोगा जायन्ते तस्य जन्मिनः ॥

अष्टमस्थानस्थितभौमावलोकितभानुजनितविसर्पा-
दिदोषोपशान्तये भानुप्रीतये यथोक्तमेव जपहोमस्नान-
दानादिकं कुर्यात् ॥

अथ विसर्पादिरोगाणां कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रती-
कारं च । अमेध्यदाताविसर्पवाञ्छायते स मासं पयोव्रत-
श्चाचरेत् । बोधायनः-

सर्पस्तु यः सादयाति स विसर्पो भवेन्नरः ।

दानेनोपशमः कार्यो होमेन च विशेषतः ॥

पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।

कुर्यान्नाग सुवर्णेन फणापंचकसयुतम् ॥

माणिक्यानि च देयानि प्रत्येक फणपंचके ।

रत्नं पुच्छे तथा देयं वज्रं लोचनयोस्तथा ॥

एवं नागं शुभं कृत्वा कुंकुमेनानुलेपयेत् ।

रक्तवस्त्रेण सर्वेष्ट्य ताभ्रपात्रोपरि न्यसेत् ॥

पात्रस्थं च परीमाणं पलानामष्टकं विदुः ।

उपचारैः षोडशाभिरर्चयेन्नागमुत्तमम् ॥

आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो धर्मशास्त्रपरायणः ।

होमं चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैः शुभैः ॥

नागोऽस्तु सर्पेभ्य इति त्रिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमम् ।

अष्टोत्तरसहस्रं वाप्यष्टोत्तरशतं तु वा ॥

अष्टाविशतिकं वापि परीमाण पृथक्पृथक् ।

हुत्वा चाहुतिसंपातैः पात्रे चैकीकृतं स्वयम् ॥

आचार्योऽङ्गानि चाभ्यज्य रोगिणां तु विसर्पिणाम् ।

ऋग्भिस्तु सर्पराज्ञीभिर्ऋग्भिर्भूम्यादिभिः क्रमात् ॥

स्वस्थोऽसौ यथा भवाति गात्राणि चापरोगतो यथा
मुक्तानि भवंति ।

गुग्गुलुं च सुगंधं च पुष्पदारु च निक्षिपेत् ।

प्रकल्प्य कलशे कुर्यादभिषेकं जलैः शुभैः ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति सर्पस्तल्लिङ्गकैरपि ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पवमानानुवाकतः ॥

आपोहिष्ठामय इति शन्नो वातमुदीरयेत् ।

उत्सादितागं रुचिर लिपेदगरुचदनैः ॥

ततः समर्चयेद्यत्नान्नागं पुष्पाक्षतादिभिः ।

सर्पदेवतमन्त्रेण चाचार्योऽपि समर्चयेत् ॥

अनन्त सर्पराजं तमाचार्याय निवेदयेत् ।

यो धत्ते पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ॥

क्षीराब्धौ यस्य शय्या च वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः

स्वायिदानेन नागोऽसौ सर्वव्याधि व्यपोहतु ॥

वैसर्पकविकारं च त्वग्दोषजनितं तथा ।
रक्तदोषोद्भवं वापि मातृतः पितृतोपि वा ॥
अंगप्रत्यंगसंभूतं विकारं मे व्यपोहतु ॥

इति दानमंत्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं नागमाचार्याय सदाक्षिणम् ।
भूमौ प्रणम्य शिरसा शनैः शतपदं व्रजेत् ॥
आचार्येणाप्यनुज्ञातः स्वगृहं प्रविशेत्ततः ।
ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु स्वयं भुजीत वधुभिः ॥
इति विसर्पपिटिकस्फोटदिहस्नागदानाविधिः ॥

अथ गुरुतल्पगो वावकीर्णो दुश्चर्मा भवति । असौ
व्याधितारतम्येन गुरुतल्पाद्युद्देशेन प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
अथ नानास्थानविस्फोटरोगेषु हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
अनिर्दशायाः गो-पयः पीत्वा स्फोटवान् भवति स कृच्छ्र-
सांतिपनं कुर्यात् हिरण्यं वासांसि गाश्च दद्यात् इति
हस्तपादतलस्फोटेषु । काकसरादिर्मांसभक्षक-पार्श्वयोः
स्फोटवान् भवति । तदा कृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि
कुर्यात् । तानि समस्तानि व्यस्तानि व्याधिलघुगुरुभा-
वात्कर्तव्यानि शिवसंकल्पसूक्तमष्टोत्तरायुतं जपेत् ।

अथ क्रमप्राप्तस्य विसर्परोगस्य सनिदानं चिकि-
त्सितमाह रुग्निनिश्चयात् ॥

लवणादिकटूणादिसेवनाद्दोषकोपनात् ।

विसर्पं सतथा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥

पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वद्वजास्त्रयः ।
 वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥
 चत्वार एव वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वंद्वजास्त्रयः ।
 आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रंथ्याख्यः कफपित्तजः ॥
 यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ।
 रक्त लसीका त्वङ्मांसरक्तदोषास्त्रयो मताः ॥
 विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ।
 सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
 सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
 कृच्छ्राश्च मर्मसु भवति हि सर्व एव ॥
 विरेकवमनालेपाः सेचनासृग्विमोक्षणम् ।
 उपाचरेद्यथादोष विसर्पनविदाहिभिः ॥
 कुष्ठं शताह्वा सुरदारु मुस्ता
 वाराहिकुस्तुंबरुकृष्णगधा ।
 वातेऽर्कवंशार्त्तगलाश्च योज्याः
 सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥
 प्रसेका परिपेकाश्च शस्यन्ते पंचवल्कलैः ।
 पद्मकोशीरमधुकैश्चंदनैर्वा प्रशस्यते ॥
 पित्तजे पद्मिनीपंकपिच्छं वा शंखशैवलम् ।
 गुद्रामूलं तु शुक्तिर्गौरिकं वा घृताच्युतम् ॥

न्यग्रोधपादा गुंदा च कदलीगर्भ एव च ।

विपग्रंथिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृतघृतः ॥

शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसहिरिद्राद्वयकष्वगलैः । लेपो
दशांगः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पदुष्टव्रणशोफहारी ॥

इति दशांगो लेपः ॥

शिरीषोदुम्बरौ जंबूः सेकालेपनयोहिताः ॥

श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्च्योतने हिताः ॥

वृषखदिरपटोलपत्रनिंबत्वग्मृतकामलकाकपायकल्कैः ।

घृतमाभिनवमेतदाशु पक्वं जयाति विसर्पगदान् सङ्कु-
ष्ठगुल्मान् ॥

पटोलसप्तच्छदनिंबवासाफलत्रिकाच्छिन्नरुहाविषकम् ।

तप्तं च तिक्तं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकंदूः ॥

इति वीरसिंहावलोकै विसर्पचिकित्सा ।

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णोत्रिदाहिरूक्षशरैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।

तथा त्रिदोषस्य विपर्ययेण कुप्यन्ति दुष्टाः पवनादयस्त्वु ॥

त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थानि प्रदूष्य च ॥

घोरान्कुर्वन्ति विस्फोटान्सर्वाञ्ज्वरपुरःसरान् ।

आग्निदग्धनिभा स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः ॥

क्वचित्सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ।

किराततिक्तकारिण्यपृथ्याह्वांबुदवासकैः ॥

पटोलपर्पटोशीरत्रिफलाकोटजान्वितैः ।

द्वादशांग तथैवैतत्सर्वविस्फोटनाशनम् ॥

खदिराह्वयुतैः काथो विस्फोटज्वरशान्तये ॥
 शिरीषोशीरनागाह्विस्त्राभिलेपनाद्भुतम् ।
 विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ।
 चंदनं नागपुष्पं च सारिवा तडुलीयकम् ।
 शिरीषवल्कलं जातीलेपस्स्याद्दाहनाशनः ॥

इति वीरसिंहावलोक्ये विस्फोटचिकित्सा ।

शाखासु कुपिता दोषाः शोफं कृत्वा विसर्पवत् ।
 भित्त्वा संतोद्य तत्रैवं श्रेष्म मांसं विशोष्य च ॥
 कुर्यात्तत्तुनिभं सूत्रं श्वयथुं जनयत्यपि ।
 व्रणद्वारे विमथ्येतत्स्नायुरूपांकुराकृति ॥
 शनैश्शनैः क्षताद्याति तच्छेदाच्छोफमावहेत् ।
 तत्पाकाच्छोफशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ।
 स स्नायुक इति ख्यात क्रियोक्तात्र विसर्पवत् ॥
 कुष्ठरामठशुठीभिः कल्कं शिशुसमन्वितम् ।
 पानालेपनयोगेन तत्तु पीडाविनाशनम् ॥
 गव्यं सर्पिष्वह पीत्वा निर्गुडीस्वरसं ज्यहम् ।
 पिबन्स्नायुकमत्युग्रं निहत्येव न संशयः ॥
 शिशुमूलदलैः पिष्टैः कांजिकेन ससैधवैः ।
 लेपः स्नायुकरोगाणां शमन परमुच्यते ॥

इति स्नायुकचिकित्सा ।

मसूराकृतिसंस्थानाः पिटकाः स्युर्मसूरिकाः ॥

आसां पूर्वं ज्वरः कंठ्ठर्गात्रभंगोऽतिविभ्रमः ।
 सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः ॥
 कपायैश्च वचावत्सयष्ट्याह्वफलकालिकैः ।
 सुपवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ॥
 रोमांतिज्वराविस्फोटमसूरीशांतये पिबेत् ।
 पटोलीकुंडलीमुस्तावृषधान्ययवासकैः ॥
 भूनिंबनिवकटुकापर्पटैश्च जलं शृतम् ।
 मसूरीः शमयेदामां पक्काश्चैव विशोधयेत् ॥
 नातः परतरं किंचिद्विस्फोटज्वरशांतये ।

इति पटोलादिकल्कम् ॥

निंब पर्पटकं पाठा पटोलं कटुरोहिणी ।
 वासा दुरालभा धात्री ह्युशरि चंदनद्वयम् ॥
 एष निवादिकः काथः पीतः शर्करयान्वितः ।
 मसूरीं त्रिदोषजा हति ज्वरवीसर्पसंभवांम् ॥
 उत्थाय प्रविशेद्या तु पुनस्तां बाह्यतो नयेत् ।

इति निवादिकाथः ॥

खदिरात्रिफलारिष्टपटोलामृतवत्सकैः ।
 काथोऽष्टभागो जयति रोमांतिकमसूरिकाम् ॥

इति सदिराष्टकः ।

सौवीरेण तु सपिष्ट मातुर्लिङ्गस्य केसरम् ॥
 प्रलेपात्पाचयेदाशु दाहं चापि निपच्छति ।
 पाददाहं प्रकुरुते पिट्का दाहसंभवाः ॥

तत्र सेकं प्रशंसन्ति बहुशस्तंडुलाम्बुना ।
 लिह्याद्वादशचूर्णं वा पाचनार्यं गुडेन तु ॥
 तेन चाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः ।
 पचवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवचूर्णयेत् ॥
 भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ।
 कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्सरलादिभिः ॥
 शौचे वारि प्रयुञ्जति गायत्रीसारसंभवम् ।
 चैत्रासितभूतादिने रक्तपताकान्वितस्नुहीभवने ॥
 धयालितकलशं न्यस्तं पादरुज दूरतो हन्ति ।
 शिरीषोदुवराश्वत्थशैलुन्यग्रोधवल्कलैः ॥
 प्रलेपः सघृतः शीघ्रं ज्वरवसिर्पदाहाजित् ।
 मसूरीषु प्रयुञ्जति गोरारज्यं पद्मकं तथा ॥
 नैम्बं शैरीषकं वापि भिषक् सर्वेषु कर्मसु ।

इति श्रीतोमरवशा० वीरसिंहावलोकने मसूरिकाविकारः ॥

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण बल्मीकपादज्वालाग्न-
 र्दभपाषाणचर्मकीलशुद्विकारादीनां क्षुद्ररोगाणां हेतुमाह
 तत्प्रतीकारं च ।

व्याधिभिररिभिर्ग्रस्तः परकलहाद्विकर्तितशरीरः ।
 मंदग्रहे तिमिरारिणौ भौमेन निरीक्षिते विकलः ॥
 शत्रुगृहेर्कदशायां नयनविनाशो भवेच्च कुञ्जत्वम् ।
 ज्वालागर्दभरोगा भवन्ति कृमयः पराभूतिः ॥

अथ मकरकुंभांशस्थितमंगलावलोकितभातुजनि-
तवल्मीकपादादिक्षुद्ररोगोपशान्तये रविप्रीतयेः पूर्ववज्ज-
पहोमादिकं कुर्यात् । रिपुग्रहवर्तमानसूर्यदशाजनित-
ज्वालागर्दभादिरोमाणां शान्तये सूर्यप्रीतये विधिवद्विधा-
नं पूर्वोक्तमेव कुर्यात् ॥

अथ वल्मीकपादरोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्र-
तीकारं च । देवाय दत्तवस्त्राणां मूल्यानि स्वयमुपभोक्तु-
य इच्छेत्तं हस्तिपादग्रहो गृह्णाति । तेन गृहीतमात्रेण
बृहद्रल्मीकपादो भवति । तिमिरचक्षुषा सर्वाङ्गशुष्को
जायते एतत्कात्यायनेनाभिहितम् । अस्य प्रायश्चित्तं
निराहारी त्रिसत्रमुपवासी होम व्याहृतिभिः । पापना-
शार्थं पवमानसूक्त जपेत् । ऋग्विधानेऽभिहितं हिरण्य-
दानं च कुर्यात् (ब्रह्मांडपुराणे) । अस्य बलिः ।
रत्नदधिर्हीरमूलकतिलपिष्टलाजगंधपुष्पधूपदीपवस्त्रैः सार्धं
गृहीत्या चतुष्पथे बलि क्षिपेत् । अनेन मन्त्रेण ।

प्रगृहीष्व बलि चेमं हस्तिपाद महाग्रह ।

आतुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छ त्व महाबल ॥

इति वल्मीकपादहरणविधिः ।

अथ ज्वालागर्दभादिरोगप्रतीकाराय गायत्र्यगुत जपे-
त् । तिलज्येन च जुहुयात् । गां सुवर्णं च दद्यात् ।
ब्राह्मणभोजनं च कारयेत् ।

इति ज्वालागर्दमपापाणगर्दमप्रतीकारविधिः ।

अथ कीलकव्रणे हे० तत्प्र० । परव्रतभदी कालकव्रणी
भवति । अस्य प्रायश्चित्तं कृच्छ्रं कृत्वाऽऽयस दद्यात् ।

अथ वैकृत्यरोगे हे० तत्प्र० । मूत्रपुरिषं कृत्वा शौच-
मकृत्वैव यो भुंक्ते स स्रवद्भूदो भवति । तत्र दारुणापि
पीडा भवति । कृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि कुर्यात् ।
अक्षीभ्यामित्यष्टोत्तरशतसहस्रं क्षीरसर्पिभ्यां जुहुयात् ।
उद्यन्नयेति जपेत् । तथा विशेषतश्च ब्रह्मपुराणे-

पानीयं पायसं मुद्गाः शर्करा घृतसंयुता ।

इदमावश्यकं देयं सर्वरोगोपशान्तये ॥

इति सर्वांगतोददाहरोगे पानीयादिदानादिधिः ।

अथाविज्ञातरागे हेतुं तत्प्रतीकारं चाह । विषो-
द्धंघनशस्त्राद्यैरात्मानं यः प्रमापयेत् जन्मजन्मांतरेऽवि-
ज्ञातरागवान्भवति । वैद्यो रोगमज्ञां कर्तुमपि न शक्नोति ।
स तु जपहोमादि सेतुबंधरामेश्वरदर्शनं च कुर्यात् ।
तथा चोक्तं विष्णुना ।

जपेत्स्तोत्रादिमंत्रांश्च सेतुरामेश्वरेक्षणं च ।

श्रीपर्वतेक्षणाद्वापि गौतमास्नानतोपि वा ॥

मुक्तो भवति पचाशद्ब्राह्मणानां च भोजनात् ।

इति वेद्याविज्ञातक्षुद्ररोगशान्तिः ।

अथ क्रमप्राप्तानां क्षुद्ररोगाणां सनिदानं चिकित्सि-
तमाह रुग्निनिश्चयात्-

क्षुद्ररोगाः समासेन चतुस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ।
 ग्रंथभूयस्त्वभित्यात्र वक्ष्यामः कियतोत्र तान् ॥
 स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिताः निरुजो मुद्गसंनिभाः ।
 कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ।
 अंधालजीकच्छपिकास्तटंकस्थाः स्वरूपतः ॥

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे संधौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
 ग्रंथिः सवलमीकवदक्रमेण जातः क्रमेणैव गतः स वृद्धिम् ॥
 मुखैरनेकैः क्षुतितोयवाद्धिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।
 वल्मीकमाहुर्भिपजो विकारं निष्प्रत्यर्नाकि चिरज विशे-
 यात् ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसंधिजः ।
 स्थिरो मंदरुजां स्निग्धो ज्ञेयः पापाणगर्दभः ॥
 कर्णस्थानांतरे जातां पिटिकामुग्रवेदनाम् ।
 स्थितांपनसिकां तां तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥
 विसर्पवत्सर्पति यः शोफस्तनुरपाकवान् ।
 दाहज्वरकरः पित्तात्स ज्ञेयो ज्वालगर्दभः ॥

बृंदसग्रहात् ।

तत्राजगल्लिकामासं जलौकाभिरुपाचरेव ॥
 शुक्तिसौरादिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ।
 श्लेष्मापिद्राघिकल्केन जयेच्चानुशयीं भिषक् ॥
 विवृणामिद्रुतां च गर्दभीं ज्वालगर्दभम् ।
 पौत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥ ७

मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा पूरयेद्व्रणम् ।
 रक्तावसकैर्बहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ॥
 जयेद्विदारिकां लेपैः शिशुदेवद्रुमोद्भवैः ।
 यनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना जयेत् ॥
 साधयेत्कठिनानन्यान्छोफान्दोषसमुद्भवान् ॥
 अंधालजीं कच्छपिकां तथा पाषाणगर्दभाम् ।
 सुरदारुसुराकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ॥
 कफमारुतशोफाग्नौ लेपः पाषाणगर्दभे ।
 शस्त्रेणोत्कृत्य बल्माकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥
 मनःशिलैलाभल्लातसूक्ष्मैलागुरुचंदनैः ।
 जातीपल्लवपत्रैश्च निवतैलं विपाचयेत् ॥
 बल्मीकं नाशयेत्ताद्वि बहुच्छिद्रं बहुद्रवम् ।
 शिरां च पाददारिषु वेधयेत्तलशोधनीम् ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्ने तु पादावालेपयेन्मुहुः ।
 मधूच्छिष्टवसामजाघृतक्षीरविमिश्रितैः ।
 सर्जाह्वसिंधूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतम् ॥
 निर्मथ्य कटुतैलं हि हितं पादप्रमार्जनम् ।
 करंजबीज रजनीं कासीसं मधुकं मधु ॥
 रोचनां हरितालं च लेपोऽयमलसे हितः ।
 दहेत्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥
 चिप्यमुष्णांबुना स्विन्नमुत्कृत्याभ्यज्य त व्रणम् ।
 दत्त्वा सर्जरसं चूर्णं बुधो व्रणवदाचरेत् ॥

स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसैऽभयाम् ।
 घृष्टा तज्जेन कल्केन लिपेच्चिप्यं पुनःपुनः ॥
 निम्बोदकेन वमनं पाञ्चिनीकंटके हितम् ।
 निंबोदककृतं सर्पिः क्षौद्रं पाचनमिष्यते ॥
 अहिपूतनके घात्र्याः पूर्व स्तन्यं विशोषयेत् ॥
 त्रिफलासदिरक्काथो व्रणानां पाचनं सदा ।
 रसाजन विशोषेण पानलेपनयोर्हितम् ।
 गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत् ॥
 प्रविष्टे स्वेदयेच्चापि बद्ध गोफणया भृशम् ।
 कोमलं पाञ्चिनीपत्रं यः स्वादेच्छर्करान्वितम् ॥
 एवं निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ।
 मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे विलेपयेत् ।
 स्विन्नमूषकमासेन मुहुर्वा स्वेदयेद्बुद्धम् ।
 चर्मकीलां जत्रुमणि मापकांस्तिलकालकान् ॥
 उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत्क्षाराग्निभ्यामशेषतः ।
 यौवने पिटकान्यच्छनीलिकाव्यंगशर्कराः ॥
 शिरावेधः प्रलेपैश्च जयेदभ्यंजनैस्तथा ।
 रोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यापिटिकापहः ॥
 व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठा वा समाक्षिका ।
 लेपः सनवनीतो वा इवेताश्चखुरजा मपी ॥
 रक्तचंदनमंजिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियंगवः ।
 वटांकुरा मसूराश्च व्यगघ्ना बहुकांतिदाः ॥

केवलान्सर्पिषा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शाल्मलिकण्डकान् ।

आलितं त्र्यहमेतेन भवेत्पद्मोपम मुखम् ॥

मातुलिगजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ।

मुखकांतिकरो लेपः पिटकातिलकालजित् ॥

अरुंपिकायां तु विरेचसिद्धैः शिरान्यधेनाथजलौकसांवा ।

निबांबुसिक्तैः शिरसः प्रलेपोदेयः सुवर्णोरससैन्धवाभ्याम् ॥

पुराणमथ पिण्याक पुरीषं कुकुटस्य च ॥

मूत्रपिष्टप्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंपिकाम् ।

हरिद्राद्वयमंजिष्ठात्रिफलारिष्टचंदनैः ॥

एतत्तैलमरुंपीणां सिद्धमभ्यंजने हितम् ।

इति हरिद्राद्यं तैलम् ॥

गुंजाफलैः शृतं तैलं भृंगराजरसेन वा ।

कंडूदारुणहृत्कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥

उत्पलभृंगफळत्रयसारिलोहपुरीषसमन्वियकारि ।

तैलमिदं काठिनानिलहारि कुंचितकेशघनास्थिरकारि

इति भृंगराजतैलम् ।

इंद्रलुप्ते शिरां विध्वा शिलाकासीसतुत्थकैः ।

लेपयेत्परितः कल्कैस्तैलमभ्यंजने हितम् ॥

कुटंनटाशिखीजातीकरंजकरवीरकैः ।

अवगाढपदं वापि प्रयच्छंति पुनःपुनः ॥

गुंजाफलैश्चिरं लिपेत्केशभूमि समंततः ।

इंद्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः ॥

हस्तिदन्तमर्षीं कृत्वा मुख्यं चैव रसांजनम् ।

रोमाण्यनेन जायते लेपात्पाणितलेऽपि ॥

।णफलानीलिनीपत्रं लोहभृगरसेः समम् ।

आविमूत्रेण सयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम् ।

लोहमलामलकलैः सजपाकुसुमैर्नर सदा स्नायी ।

पलितानिह न पश्याति गगास्नायी न नरकाण ॥

कासीसरोचनातुत्यहरीतालरसांजने ।

अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं वृषकच्छद्दिपूतयोः ॥

मधुकस्य कपायेण तैलस्य कुडवं तथा ।

कल्कैः प्रियगुमजिष्ठाचदनोत्पलकैस्तैरे ॥

कनकं नाम तत्तैलं मुखकांतिकरं परम् ।

अभ्यंगात्रालिकाव्यंगशोधनं परमार्चितम् ॥

इति कनकतैलम् ।

माजिष्ठामधुकं लाक्षा मातुलुंगं सयष्टिकम् ।

कर्पप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥

आज पयस्तु द्विगुणं शनैर्मृदाग्निना पचेत् ।

नीलिकापिटिकाव्यंगानभ्यगादेव नश्याति ॥

मुखं प्रसन्नोपाचितं नीलकर्कशवर्जितम् ।

सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत्कनकसन्निभम् ॥

इति श्रीतैमिर० वीरसिंहावलोकैः क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

अथ मुखरोगेषु ओष्ठप्रकोपकृमिदंतमुखपाकदंतपुट-
दंतहर्षगलितदंतमुखपूतिमांसांकुरद्विजिह्वादीनां रोगाणां

जातकाभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । शुक्रदशायां
सूर्येविचरति मुखरोगो जायते । तत्प्रतीकारं च सूर्यप्रीतये
प्रागुक्तं जपहोमादिकं कुर्यात् । तनोपशाम्यति । स्वयं
प्रवृत्तधर्मानुष्ठानविच्छेदी अविद्यमानदोषवादी सदोषसं-
कीर्तनशीलश्च नासासकोचनादिना परदोषदर्शको वा सू-
चको वा दुर्गन्धवदनो जायते । असौ चांद्रायणं कुर्यात् ।
स्रक्चंदनधूपादिसुगन्धादीनि दद्यात् । पंचाशद्ब्राह्मणेभ्यो
भोजनं दद्यात् । इति पूतिवक्त्रे । परवाग्घातार्थी मुख-
रोगी भवति स कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् । व्याहृतिभिराज्येन
जुहुयात् । परमर्मच्छेदी मुखरोगी भवति । असौ ब्रीहिहिर-
ण्यं दद्यात् । तथा च सततं परदुःखकारी परजिह्वाच्छेदी
अनृतभापी अव्यवहारपक्षपाती वा जिह्वारोगी आस्य-
व्रणी भवति । अस्य प्रायश्चित्तं पराकद्रव्यं कूष्मांडी-
होमं कथानश्चित्रसूक्तं जपेत् । होमं कुर्यात् । आस्यव्रणी
ब्रीहिदानं च कुर्यात् यथाशक्ति-

अनुक्तसख्या यत्र स्यात्तत्र शक्तिं समीक्ष्य च ।

विप्रादेश्च जपादेश्चेत्याह वै भगवान् शिवः ॥

इति वचनात् । अपरं च कूटसाक्षी मुखरोगी शोणि-
तपित्ती वा भवति । स कृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि
कुर्यात् । कूष्मांडीभिर्जुहुयात् । सावित्रीं च जपेत् ।
ब्रीहिहिरण्यं दद्यात् । अपरं च बोधायनः ।

वाग्विरोधं गुणैः कृत्वा मुखरोगी भवेन्नरः ॥
 अरय दानेन विहितः प्रतीकरोयमुच्यते ।
 सौवर्णं राजनं ताम्रं पलेनार्थपलेन वा ॥
 कारयेत्कारिणं सौम्यं यथाविभक्ततोपिवा ॥
 तस्य शुभ्रौ च कर्तव्यौ दत्तौ रजतकेन च ॥
 लांगूलं मौक्तिकैः कुर्याद्रत्नानामाक्षिणी तथा ।
 संवेष्टय पीतवस्त्रेण गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 अर्चयेद्भान्यराशिस्थं धान्यं द्रोणाष्टकं मतम् ।
 श्रुतवृत्तोपसपन्नं ब्राह्मणं संयतेन्द्रियम् ।
 दातुं कुलीनं धर्मिष्ठमनुद्वेगकरं नृणाम् ।
 आहूय परया भक्त्या वस्त्रालंकारभूषणैः ।
 तैर्नैतत्कारयेत्कर्म परितोष्य यथाविधि ॥
 समिदाज्यतिलैस्तेन होमं चापि प्रवर्तयेत् ।
 अग्निनाग्निरनेनैव ततो हस्त्यर्चनं भवेत् ॥
 स्वाहातं कर्म कृत्वाथ प्रणीतामोक्षणं तथा ।
 ततः शुक्लांबरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
 तस्मै हुतवते दद्यात्कारिणं तं सदक्षिणम् ।
 मंत्रेणानेन विधित्प्रादुमुखाय विशेषतः ॥
 सुप्रतीकं गजेन्द्रं त्वं सरस्वत्याभिषेचितं ।
 इन्द्रस्य वाहनोसि त्वं सर्वदेवैश्च पूजितं ॥
 दानेनानेन दत्तेन मुखरोगं विनाशय ।

इति दानमंत्रः ।

ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ॥

इति मुखरोगघ्नगजदानविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य मुखरोगस्य सनिदान चिकीत्सित-
माहं रुग्निनिश्चयात् ।

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।

दह्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥

चीयेते पिट्काभिस्तु सरुजाभिः सप्रन्ततः ।

सदाहपाकपिट्को पीताभासौ च पित्ततः ॥

सवर्णाभिस्तु चीयेत पिट्काभिस्वेदनौ ।

भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥

सानपातेन विज्ञेयावनेन पिट्काचितौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥

मांसदुष्टौ गुरुस्थूलौ मांसपिडबदुच्छ्रितौ ।

जंतवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्य भयतो मुखात् ॥

शोणितं दंतवेष्टेभ्यो यस्मात्कस्मात्प्रवर्तते ।

दुर्गंधीनि सुकृष्टानि प्रकृद्दीनि समततः ॥

दंतमांसानि शयिते पचन्ति च परस्परम् ॥

शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ।

मारुतेनाधिकं दंतो जायते तीव्रवेदनः ।

वर्धनः स मतो व्याधिर्जातो रूक्षं च प्रशाम्याति ॥

जिह्वाग्रजातः श्वयथुर्हिजिह्वामुन्नम्य जातः फलरक्तमूलः ।

ललाकरः पांडुयुतः सशोफः सैवानुजिह्वाकथिताभिपग्भिः

मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यपाककुंदादयो गदाः
विशीर्णदन्तमांसाश्च भवंत्यन्येऽपि सोलवणाः ॥
बृंदसंग्रहात् ।

ओष्ठप्रकोपे वातोत्थे सोलवणेनोपनाहयेत् ।
मस्तके चैव नस्ये च तैलं वातहरैः स्मृतम् ॥
श्रीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलु सुरदारु च ।

यष्टीमधुकचूर्णैर्हि विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥

त्रेधं शिराणां वमनं विरेक तिक्तारय पानं मृदु भोजनं च ।
शीतान्प्रदेहान्प्ररिपेचनं च पित्तोपसृष्टेण्यधरेषु कुर्यात् ॥

शिरोविरेचनं धूमस्वेदः कवलधारणम् ।

हृतरक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठपाके कफात्मके ॥

त्रिकटुः सर्जिकाक्षारः क्षारश्च यवशुक्तिजः ।

क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥

हितं च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।

शीतादेर्हृतरक्ते तु लेपो नागरसर्पिषा ॥

कुष्ठं दार्दी लोध्रमन्दं समंगा

पाठा तित्ता तेजनी दीपिका च ।

चूर्णं शस्तं वर्षणं तद्विजानां

रक्तत्राविं हति कंठूरुजं च ॥

चलदतस्थिरकरं कार्यं वकुलचर्वणम् ।

दन्तपुण्ड्रके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

सपचलणक्षार सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ।

माक्षिकं पिप्पलीसर्पिर्मिश्रितं धारयेन्मुखे ॥
 दंतशूलहर प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ।
 विस्त्राविते दंतवेष्टे व्रणं तु परिसारयेत् ॥
 पतंगरोध्रमधुकलाक्षाचूर्णेर्मधूत्तरैः ॥
 साधितो हृत्तरक्ते च रोधमुक्तारसांजनैः ।
 सक्षौद्रैः शस्यने लेपो गंडूये क्षीरिणी हिता ॥
 क्रिपां परिहरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
 शस्त्रेण दंतमूलानि शोधयेच्च विचक्षणः ॥
 ततः क्षीरं प्रयुंजीत क्रियाः सर्वास्तु शातलाः ।
 नाडीव्रणहरं कर्म दंतनाडीषु कारयेत् ॥
 सुखोष्णाः स्नेहकवलाः सर्पिषा त्रिवृतस्य च ।
 निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दंतहर्षप्रमर्दकाः ॥
 भद्रदाव्यादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
 हिण्डु सोष्णं च मतिमान्कृमिदंते प्रतापयेत् ॥
 फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दंतधावनम् ।
 तथातिकठिनान्भक्षान्दंतरोगी विवर्जयेत् ॥
 उपजिह्वां तु सलिप्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकं गंडूषधूमैश्चैवमुपाचरेत् ॥
 व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ।
 चालुमूले कफासृग्भ्यां जायते गलशुंडिका ॥
 छित्त्वा तां व्योषसिधूत्थोग्राक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।

गलशुडी क्षयं याति वज्रीक्षीरेण लेपिता ॥
 वचामतिविपां पाठां रास्ना कटुकरोहिणीम् ।
 निक्वाथ्य पिचुमंदं च कवलं तत्र धारयेत् ॥
 तुंडिके च ध्रुवोत्कर्णे संघाते तालुपुष्पुटे ।
 एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥
 तालुपाके तु कर्तव्य विधानं पित्तसाधनम् ।
 स्नेहस्नेदौ तालुशोपे विधिश्चानिलनाशनः ॥
 साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम् ।
 छर्दनं धूमपानं च गंडूपो नस्यकर्म च ॥
 विस्राव्यकंठशालूकं साधयेत्तुंडिकेवत् ।
 उपजिह्वकवचापि साधयेदंतजिह्वकम् ॥
 छेदयेन्मंडलाग्रेण तीक्ष्णसंघर्षणादिभिः ।
 एकवृंदं तु विश्राव्य विधि शोधनमाचरेत् ॥
 गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तं च शस्त्रेण साधयेत् ।
 कंठरोगेऽप्यसृग्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म च ॥
 कायपानं तु दार्वीत्वङ्निवताक्ष्यकालिगजम् ।
 हरीतकीकपायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥
 कटुकातिविपापाठादारुमुस्तकालिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकाथिताः पेयाः कंठरोगविनाशनम् ॥
 गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योपा रसांजनम् ।
 तेजोहा त्रिफला रोध्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
 सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ।

कालकं नाम चूर्णं तु दन्तास्यगलरोगेनुत् ॥
 मनश्शिला यवक्षारा हरितालं सप्तधवम् ।
 दारु तित्तं च तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
 मूर्छितं घृतमण्डेन कंठरोगेषु धारयेत् ।
 मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥
 इति पीतकचूर्णादिकम् ।

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठां रसांजनं दारुनिशां च कृष्णाम् ।
 क्षौद्रेण कुर्याद्घुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥
 मुखपाके शिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
 कार्यं च बहुधा नित्यं धात्रीचूर्णस्य वर्षणम् ॥
 जातीपत्रामृताद्राक्षादेवदारुफलत्रिकैः ।
 काथो मधुयुतः शीतो गंडूपो मुखपाकनुत् ॥
 पटोलनिंबजम्बामालतीनवपल्लवम् ।
 पंचपल्लवकः श्रेष्ठः कपायो मुखधावने ।
 खदिरस्य तुलां सम्यग्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 शेषाष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥
 जातीकर्पूरपूगानि ककोलस्य फलानि च ।
 इत्येषा घुटिका कार्या मुखसौभाग्यवर्धिनी ॥
 दंतोष्ठमुखरोगेषु जिह्वातालनामयेषु च ॥

इति खदिरघुटिका ।

वकुलस्य फलं रोध्र वज्रवल्ली कुरंदकः ।
 चतुरंगलवल्गुं वाजिकर्णोरिमासनम् (१) ॥

एषां कल्फकपायाभ्यां तैल पक्वं मुखे वृतम् ।
 स्थैर्यं करोति चलतां दतानां धावनेन वा ॥
 इति वकुलाद्य तैलम् ।

इति श्रीतोमग० वीरसिंहावलोक मुखरोगाधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य कर्णरोगस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रा-
 येण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं जातके ।

धनव्ययगतः शुक्रो भौमो वा कर्णदोषकृत् ॥

अन्यच्च व्ययगे शुके कर्णपीडा । अपरं च-

दाक्षिण्यरूपगुणभोगधनैः प्रधान-

श्चन्द्रे कुलीरवृषभाजगते विलम्बे ॥

उन्मत्तनीचवधिरो विकलश्च मूक-

शेषेषु ना भवति कृष्णतनुर्विशेषात् ॥

अथ द्विर्द्वादशस्थशुक्रजनितकर्णदोषोपशान्तये पूर्वव-
 जपहोमादि शुक्रप्रीतये कुर्यात् । कर्कवृषभपवर्ज्यम् ।
 अन्यलग्नेषु वर्तमाने क्षीणे चन्द्रे वाधिर्यम् । तदुपशान्तये
 चन्द्रप्रीतये तदुक्तं पूर्ववत्कुर्यात् ।

अथ कर्णरोगस्य कर्मनिपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
 यो मातापितृभ्यां प्रवृत्त मैथुनं शृणोति स कर्णशुली
 भवति पश्चाद्वधिरः किञ्चिदेव शृणोति वा कपालेष्वसह्य-
 धनिर्भवति इति । तद्विष्णोरित्यष्टोत्तरायुतं जपेत् ।
 पुरुषसूक्तं वा । अपामार्जनस्तोत्राभिमांत्रितं जलपिबेत् ।
 यथाविभवं ब्राह्मणेभ्यो भोजनं दद्यात् । महाधनी
 निष्कविंशतिकं दद्यात् ।

विष्णुप्रणामकृद्धिद्वान् कर्णरोगप्रशान्तये ।

भोजन ब्राह्मणेभ्यश्च प्रदद्यात्प्रयतो नरः ॥

तथा च । मैथुनं शृणुयात्पित्रोः कर्णशूली भवेत्तु
सः ॥ इति वाक्यात् अपरं च मातापित्रोर्देवब्राह्मणानां
गुरूणा चान्येन क्रियमाणां यो निंदां शृणोति सः क
र्णशूली प्रस्रवत्पूयशोणितो भवति । तदुपशान्तये हिरण्यं
रक्तवाससां दानं ब्राह्मणानां च भोजनं दद्यात् । सर्वाचार
विहीनः प्रेतश्चाद्भोक्ता कृमिकर्णो भवति । दद्यान्नी-
लवृषं चान्नं कृमिकर्णो नृपोत्तम ॥

इति कर्णरोगप्रतीकारः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य कर्णरोगस्य सनिदान चिकित्सित-
माह । यथाह सुश्रुताचार्यः ।

कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्यं क्ष्वेड एव च ।

कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥

कृमिकर्णः प्रतीनाहो विद्रधिर्द्विविधस्तथा ।

कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधम् ॥

तथार्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः ।

एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥

रुग्निनिश्चयात् ।

समीरणः श्रोत्रगतोन्यथास्वराः

समततः शूलमतीव कर्णयोः ॥

करोति दोषैश्च यथा समावृतः
 स कर्णशूलः कथितो भिषग्वरैः ॥
 कर्णश्रोत्रस्थिते वाते शृणोति विविधान्स्वरान् ।
 भेरीमृदंगशखानां कर्णनादः स उच्यते ॥
 यदा शब्दवहो वायुः श्रोत्रमावृत्य तिष्ठति ।
 शुष्कश्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥
 वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।
 करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कणक्ष्वेडः स उच्यते ॥
 यदा तु मूर्च्छत्यणनोऽपि जंतवः
 सृजत्यपत्यान्यथ वापि माक्षिकाः ।
 तदंजितत्वाच्छ्रृणो निरुच्यते
 भिषग्वराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥
 कर्णविद्रधिपाकेन कर्णे वा चांबुपूरणात् ।
 पूयं स्रवाति यः पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥
 इत्याद्या बहवो रोगा संत्यन्ये सूक्ष्मभेदतः ।
 कपित्थमातुलिगाक्षशृंगवेररसैः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
 शृंगवेरं च मधु च सधव तैलमेव च ।
 कदुष्णं कर्णयोर्द्वयमेतद्वा वेदनापहम् ॥
 लशुनार्द्रकशङ्खणां मुराया मूलकस्य च ।
 कदल्याश्च रसः श्रेष्ठः कदुष्णं कर्णपूरणे ॥
 समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥

आर्द्रकसूर्यावर्तकसौ (शो) भांजनमूलकस्वरसः ।

मधुतैलसैधवयुताऽव्यक्तोष्णः कर्णशूलहरः ॥

सौ (शो) भांजनस्य निर्यासास्तिलतैलेन संयुतः ।

सुखोष्णः पूरणः कर्णे कर्णशूलोपशान्तये ॥

घूर्णं पंचकपायाणां कपित्थरससंयुतम् ।

कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥

सर्जत्वक्घूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।

मधुना संयुतः साधु कर्णस्रावे प्रशस्यते ॥

शंवूकस्य तु मांसेन कटुतैल विपाचयेत् ॥

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥

अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।

ततो विरिक्तः शिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ।

क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।

शोधयेत्कर्णपूरं तु भिषक् शुद्धशलाकया ॥

निर्गुडीस्वरसं तैल सिधुधूमरजो गुडः ।

पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥

सूर्यावर्तकसुरसं सिंदुवाररसं तथा ।

लांगलीमूलकरसं त्र्युषणेनावच्छर्णितम् ॥

पूरयेत्कृमिकर्णं तु जंतूनां नाशनं परम् ।

घृतं रसांजनं नार्याः क्षौरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥

प्रशस्यते चिरोत्प्रेऽपि संस्रावे पूतिकर्णके ।

कुष्ठहिंशुवचादंतीशताह्वाविश्वसैधवैः ॥

पूतिकर्णापहं तैल वस्तमूत्रेण साधितम् ।

शतावरीवाजिगंधापथस्येरंडबीजकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीर पाल्यां कर्णस्य पुष्टिकृत् ॥

इति श्रीतोमर० श्रीवीरसिंहावलोकै कर्णरोगाधिकारः ॥

अथ नासारोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह
तत्प्रतीकारं च । यथोक्तं जातके-

कुजभृगुरविसुतयोगे नासारोगः प्रजायते जंतोः ।

नानाव्याधिक्लेशा रिपुजा भीतिर्भवेद्विपमा ॥

अथ त्रिग्रहजनितनासारोगोपशांतय क्रमेण पूर्ववादि-
घानं कुर्यात् । तेनोपशातिर्भवाति ।

अथ नासारोगस्य कर्माविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं
च । यथोक्तं गौतमीये । विद्यमानाविद्यमानपरदोषस्य
प्रख्यापनशीलः पिशुनः दुर्गन्धनासिको भवति । किंच
नासासंकोचनादिना परदोषदर्शकोवा । स तत्पापोपशा-
न्तये कृच्छ्रद्वयं तत्प्रत्याम्नाये सुवर्णं वा दद्यात् । अपरं च
क्रियानुष्ठानकाले कुक्कुटरादन्नि कामाद्य ईक्षते स नासि-
काव्रणी भवति । कृच्छ्रसांतपनादि प्रागुक्तं विदध्यात् ।
चद्वयमित्यूचा चरुघृताभ्यां जुहुयात् । श्रीसूक्तं जपत् ।
रक्ष । तस्य शिरसायां दूर्वाक्षतैर्बध्नीयात् ।

इति नासारोगः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य नासारोगस्य सनिदानं चिकित्स्-
तमाह सुश्रुतात् ।

आपीनसः पूतिनस्यं नासापाकस्तथैव च ॥

तथा शोणितपित्तं च पूयशोणितमेव च ।

क्षवधुभ्रंशधुर्दाप्तिनांसानाहः परिलवः ॥

नासाशोषेण सहिता दशैकश्चेरिता गदाः ।

चत्वार्यशांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्जुदानि च ॥

प्रातिश्यायाश्च ये पच वक्ष्यन्ते सुचिकित्सिताः ।

एकत्रिंशत्सहस्रैस्तु नासारोगाः प्रकीर्तिताः ॥

बृहत्संग्रहात्—

पंचमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी ।

सर्पिर्गुडः पडगंश्च यूषः पीनसश्चातये ॥

व्योपचित्रकतालीसतित्रिडीकाम्लवेतसैः ।

अजाजीचव्यतुल्यांशैरेलात्वक्पत्रपादिकैः ॥

व्योपादिकामिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ॥

पीनसश्चासकासघ्नं रुचिस्वरकर परम् ॥

इति व्योपाद्य चूर्णम् ॥

व्याघ्रीदंतीवचाशिशुसुरसव्योपसैधवे ।

पाचितं नावन तैलं पूतिनासागद हरेत् ॥

नासापाके पित्तहृत्संविधानं कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं च ।

हरेद्भक्तं क्षीरवृक्षत्वचो वा साज्याः सेके योजनीयाश्चलेषे

शुंठीकृष्णाकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककपायवत् ।

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवधुरुक्प्रणुत ॥

दीप्ते रोग पित्तिके पित्तिकं च विधिं कुर्यान्मधुरं शीतलं च ।
नासादादेस्नेहपानप्रधानं स्निग्धाधूमामूर्धवास्तिश्चनित्यम् ।

वातिके तु प्रतिश्याये पिवेत्सर्पिर्यथाक्रमम् ।
पंचभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन वा ॥
नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतादितेरितिम् ।
पित्तरक्तात्यये पेय सर्पिस्तु मधुरैः शृतम् ॥
परिपेकान्प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ।
कफजे सर्पिषा स्निग्ध तिलमापविषक्या ॥
यवाग्वा वामयित्वा वा श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् ।
पुटपक्वजटापत्रं सिंधुतैलसमन्वितम् ॥
प्रतिश्यायेषु च श्याये शीलितं परमौषधम् ॥
व्यूषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धं दध्यम्लभाजनम् ।
प्रतिश्यायहरं चैव विशेषात्कफनाशनम् ॥
ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ॥
पिप्पलीशिथुबीजानि विडंगं मरिचानि च ।
अवपीड प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥
रक्तकरवीरपुष्पं पुष्पं जात्याश्च मल्लिकायाश्च ।
एतैः समं तु तैल नासाशौनाशनं तु घृतम् ॥
इति करवीराद्य तैलं घृतं च ।

सौपेयपानंभोजनंजांगलैश्चस्नेहस्वेदौस्नेहिकश्चापियूषः ।
श्लेष्मात्रोगान्प्राणजान्सन्नियच्छेदुक्तंतेपांयद्यथासंविधानम् ।
इति श्रीतोमरवीरसिंहावलोके नासाधिकारः ।

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण नयनामयस्य हेतुमाह
तत्प्रतीकारं च । यथोक्तं जातके ॥

विकलेश्णोऽर्कलग्ने तैमिरिकोऽजे च भे तु रात्र्यंधः ।

बुद्बुददृष्टिः कर्किणि काणो व्ययगे शशांके वा ॥

तथा च ।

नृपबंधनसंतप्तो मार्गरतो युवतिविद्वेषी ।

विकलनयनोऽष्टमस्थे सुखधनहीनोऽल्पजीवितः पुरुषः ॥

अन्यच्च ।

नयनातुरः कुलीनः सुभगो वात्सल्यसंयुतो मनुजः ।

वक्रगुरुदिवसनाथैरेतत्स्थैः स्याद्विभवसंपन्नः ॥

अथाकं लग्नस्थे विकलनयनो मेषस्थे सूर्ये तिमिर-
दृष्टिः स्वराशौ रात्र्यंधः कर्कटस्थे बुद्बुददृष्टिः व्ययगे
शशांके च काणः । अथ क्रमेणैव जातकोक्तस्थानस्थि-
तग्रहजनितनयनामयोपशान्तये विधिवत्सूर्यप्रीतये यथो-
क्तमेव विधानं कुर्यात् । व्ययगे शशांकेऽपि काणत्वं तदु-
पशान्तये चंद्रप्रीतये उक्तमेव कुर्यात् । तथा चाष्टमस्थर-
विजनितनयनदोषोपशान्तये रविप्रीतये उक्तमेव सकलं
कुर्यात् । तथा च गुरुबुधसूर्ययोगेऽपि उक्तं कुर्यात् ।
भौमगुरुयोगेऽपि पूर्ववत् ।

अथ नयनामयस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं
च । परदृष्टिविधातकृद्भिपक्व मिथ्याचारेण व्याधिकृत

यद्वा परस्त्रियं दृष्ट्वा दृष्टि यः प्रेरयति स नेत्ररोगी भवति ।
 अस्य प्रायश्चित्तं चाद्रायणं पराकं च कुर्यात् । अत्राप्य
 शक्तः प्रतिदिनं पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं कारयेत् । अत्राप्य
 शक्तो वेयः सुपर्णो सुपर्णोसि 'इति चरुघृताभ्यामष्टोत्त
 रसहस्रं जुहुयात् । यावद्भोगमोक्षः चक्षुर्मे देहीतीमं मं
 जपेत् । आज्यं सहिर्ण्यं दद्यात् । 'मुद्रान्न ब्राह्मणं
 'दद्यान्नेत्ररोगापनुत्तये' । इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् ।
 अथ नयनपूये जले-दंपतिभ्यां प्रवृत्तं मैथुनं ये
 निरीक्षते स नयनपूयवान् भवति सजलनयनश्च । स
 चक्षुर्मेदेहि अक्षिभ्यामिति मंत्राभ्यां जपं कुर्यात् ।
 सूर्यस्य सहस्रकलशाभिपेक्षं कुर्यात् कारयेद्वा । 'सहस्र
 कलशस्नानं स्वौ कुर्याद्विजोत्तमः' इति वचनात् ।
 यथाविभवं ब्राह्मणभोजनं कारयेत् इति तत्र पूयसज-
 ललोचने । अथ मददृष्टौ-यः उच्छिष्टे उद्यंतं भास्करं
 मध्याह्नगतं भास्वंतं वा नक्षत्राणि वा निरीक्षते स
 मंदभूतनेत्रदृष्टिर्भवति । न उद्यन्नद्य मित्रम्-इत्यादित्रिंशच्चा
 चरुघृताभ्यामष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् ।

घृतेन चरुणा चैव नेत्रहीनो हुताशने ॥

जुहुयादद्युतं सम्यगिति शास्त्रविनिश्चयः ।

कूर्मपुराणे-

निष्कद्वादशकं दद्याद्रक्तवासांसि चैव हि ।

अपर च । यः पूर्वजन्मानि ब्राह्मणदेवमंदिरे वर्तमानं
ज्वलंतं दीपं निर्मापयति सोऽन्यजन्मानि तिमिरव्याधिर्भ-
वति । समस्तभूमिदैवतमत्रान् जपेत् । जलमभिमंज्य
सर्वाङ्गेषु प्रोक्षयेत् सुक्तो भवति । महादेवस्य सहस्रकल-
शाभिषेकं कुर्यात् ॥ दीपकं भञ्जयित्वा तु तिमिरव्याधि-
मान्भवेत् । इति वचनात् । इति तिमिरहरः ।

अथाक्षिवेदनायां-पद्मपुराणे ।

जन्मांतरेऽक्षिभेदेन जायते ह्यक्षिवेदना ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
पलेन कारयेद्धेन्ना गरुड विष्णुग्राहनम् ।
राजतौ च तथा पक्षौ रत्ननद्धौ सुविस्तृतौ ॥
कर्तव्यं चाक्षियुगल माणिक्याभ्यां प्रकल्पितम् ।
त्रैवेयकं स्वर्णमयं त्रीवायां तस्य विन्यसेत् ॥
नासिकायां तु वैडूर्यं मौक्तिकं वा प्रकल्पयेत् ।
वस्त्रैर्नानाविधैर्बद्धमलंकृत्य शुभाकृतिम् ॥-
स्थापयेत्पुरतो विष्णोः प्रीत्यर्थं च गदाभृतः ।
गंधपुष्पाक्षतैर्वस्त्रैः पूजयेद्ब्राह्मणोत्तमम् ॥
वेदवेदाङ्गकुशलं सर्वविद्याविशारदम् ।
होमश्च तत्र कर्तव्यो मन्त्रैः श्रद्धादिकैः शुभैः ॥
यद्वा गरुडगायत्र्या समिदाज्यातिलाहुतीः ।
गरुडगायत्री नयनवैकृत्यहरा यथा-

ॐ पक्षिराजाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि ।
 तन्नो गरुडः प्रचोदयात्-इति गरुडगायत्री ।
 पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 तस्मै हुतवते दद्याच्छौरिप्रीत्यर्थमादृतः ॥
 भक्त्या सपूज्य विधिवन्नुपुरैः कटकादिभिः ।
 मंत्रेणानेन विधिवत्प्राङ्मुखो नेत्ररोगवान् ॥
 देवदेव जगन्नाथ लक्ष्मीप्रियपरायण ।
 बाहनस्य प्रदानेन दुष्टकर्मविपाकजम् ॥
 आक्षिरोगं नाशय मे नारायण जगन्मय ।
 पुष्पं वा पटल वापि आर्घ्यं रक्तमथापि वा ॥
 स्रवज्जल वा पूय वा रक्ताक्षं वा तथाबुद्धान् ।
 इति दानमन्त्रः ।

ततो विसृज्य विप्रेद्रं शिष्टैरिष्टैश्च बंधुभिः ॥

ब्रह्मांडपुराणे-

आक्षिसंभवरोगाणामाज्य कनकसंयुतम् । इति ।
 नक्तांघ्र्यं जायते तस्य यो गवा नेत्रयोर्द्वयोः ॥
 धूलिक्षेपं प्रकुरुते तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।
 विष्णोरराटं प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमिति वा मंत्राञ्जयेत् ।
 श्रीमतो गोपवेपस्य ययाशक्त्या च भक्तितः ।
 सुवर्णेन प्रतिकृति वेणुवादनतत्परम् ।
 बर्हापीडेन संयुक्तं द्विभुज हर्षसंयुतम् ॥
 कारयित्वा शुभाकार प्रक्षाल्य शुभवारीणा ।

वस्त्रणावेष्ट्य विधिवद्रंधमाल्यैः समर्चयेत् ॥

तडुलापरि संस्थाप्य यथाविभवविस्तरम् ॥

पूजां च कारयेन्मन्त्री शुभैः पूर्वोदितैः क्रमात् ।

होमं तत्र प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैः सह ॥

देवस्य दद्यान्निवेद्यं हविः सर्वं समन्त्रितम् ।

अष्टोत्तरशतं वापि मूलमंत्रेण वै शृतम् ॥

जुहुयादथ रोगातः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ।

शुक्लाम्बरधरः शुक्लगंधमाल्यानुलेपनः ।

सदाक्षिणां पुनर्दद्यात्प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।

मंत्रेणानेन विधिवन्नमस्कृत्य तु भक्तितः ।

गोविंद गोपीजनवल्लभेश विध्वस्तकंस त्रिदशेद्रवद्य ॥

गोवर्धनाद्रिप्रवरैकहस्त सराक्षिताशेषजनप्रवणि ।

गोनेत्ररेणुक्षपणप्रभूतमांध्यं तथोत्र तिमिर क्षपाशु ॥

इति दानमंत्रः ।

एवं कृत्वा विधानं तु गोपवेपथरस्य तु ।

तत्क्षणादेव हि सुखं जायते नात्र संशयः ॥

इति रात्र्यंधरगोपालदानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य नेत्ररोगस्य सनिदानं चिकित्सित-
माह रुग्निनिश्चयात् ।

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्वेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।

स्वेदाद्रजोधूमनिपेवणाद्वा छर्द्विघाताद्भ्रमनातिथोगात् ॥

द्रवान्नपानातिनिपेवणाच्च विष्मूत्रवातश्रमनिग्रहाच्च ।

बाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्चनेत्रेविकाराजनयान्तिदोषाः

वातात्पित्तात्क्फाद्रक्तादभिष्यंदश्चतुर्विधः ।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रभयंकरः ॥

पट्टसप्ततिर्लंघनजा विकारास्तेषामभिष्यंदसमुद्भवानाम् ।

श्लेष्माश्रयत्वादातिलंघनं प्राक् प्रशस्यते मुद्गदलोदनं च ॥

नेत्रे एव मनुष्याणां सर्वत्रेह सुखावहे ।

तस्माद्यत्नेन सद्भैरवस्तयोः कार्यं चिकित्सितम् ॥

बृंहसग्रहात् ।

लंघनालेपनस्वेदशिराव्यधविरेचनैः ।

उपाचरेदभिष्यदानं रूजश्च्योतनादिभिः ॥

अक्षिऋक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः ।

पचैते पंचरात्रेण रोगाः शाम्यन्ति लंघनात् ॥

स्वेदप्रलेपसिक्थान्नसेको दिनचतुष्टयम् ।

लंघनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि पट्ट ॥

श्रीवासातिविपालोऽध्रैश्चूर्णितैरल्पसैधवैः ।

अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्यं प्रोतस्थैर्गुठनं वह्निः ॥

अंजनं पूरणं काथपानं मानेन शस्यते ।

यथाक्षिरोगं मन्येत सरुजं व्यक्तिलक्षणम् ॥

वेदनानिग्रहार्थं च कुर्यादाश्च्योतनं तदा ।

आश्च्योतनं मारुतजे काथो बिल्वादिभिर्हितः ॥

कोष्णमेरुं बृहतीतर्कारीमधुशत्रुभिः ।

एरंडपल्लवे मूले त्वचि वापि पयः शृतम् ॥

कंटकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ।

ततः संप्राप्तदोषस्य प्राप्तमंजनमाचरेत् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ।
 पूर्वाह्ने चापराह्ने च ग्रीष्मे शरदि चेप्यते ॥
 वर्षास्वनभ्रे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ।
 हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्ति नेत्रांजने भिषक् ॥
 प्रमाणं मध्यमध्वार्धं द्विगुणं च मृदौ भवेत् ।
 विडम्बमात्रं त्ववरं मध्यमं वोत्तमं त्रयम् ॥
 रसक्रियाणां वर्त्तीनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
 वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाकं विधीयते ॥
 मृदौ तु त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्नैहिकेजने ।
 सुवर्णरूप्यताम्रायः कांस्याश्मास्थिमयाः कृताः ॥
 शलाकाश्चांजने शस्ता अष्टांगुलमिताः शुभाः ।
 वर्त्तयो मुसलाकाराः कलायपरिमंडलाः ॥
 बृहत्पेरंडमूलत्वक् शिशुमूलं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्दूर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥
 हरिद्रे मधुकं द्राक्षां देवदारु च पेपयेत् ।
 आज्येन पयसा श्रेष्ठमभिष्यंदे तदंजनम् ॥
 प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं निशामलकपद्मकैः ।
 शीतैर्मधुसमायुक्तैः सेकं पित्ताक्षिरोगनुत् ॥
 कफजे लघनं स्वेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् ।
 तीक्ष्णैः प्रमथनं कुर्यात्तीक्ष्णैश्चैवोपनाहकम् ॥

फ्रीणिर्जकास्फोटकपित्तविल्वधत्तरपीलुस्तुरसार्जभृगैः ।

स्वेदंविदध्यादथवाप्रलेपं वहिष्ठशुंठीसुरदारुकुष्ठैः ॥

शुंठीनिंबदलैः पिण्डः सुखोष्णः रवल्पसैधवैः ।

धार्यश्चक्षुषि सक्षेपान्नेत्रकण्डूव्यथापहः ॥

ससैन्धवं रौध्रमयाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रवद्धम् ।

आश्च्योत्तनं तन्नयनयस्यकुर्यात्कट्टंचदाहच रुजंचहन्यात्

सुखोष्णैर्वातजः शान्तिः पित्तजो मृदुशीतलैः ॥

सुतीक्ष्णैरुष्णविशदैः प्रशाम्यति कफात्मजः ।

तिन्निडीन्निफलायपीशर्करा भद्रमुस्तकैः ॥

पिष्टैः सीतांबुना सिक्तै रक्ताभिष्यंदनाशनम् ।

तिक्तस्य सर्पिषा पानं बहुशश्च विरेचनम् ॥

अक्षणोरपि समंताच्च पातनं च जलौकसाम् ।

पित्ताभिष्यदशमनो विधिश्चायं विधीयते ॥

पथ्यागैरिकसिंधूत्थदावीताक्षर्यैः समांशकैः ।

जलापिष्टैर्बहिलैः सर्वनेत्ररुजापहः ॥

विल्वपत्ररसः पूतः साज्यः सलवणान्वितः ।

शुल्बे वराटिकाघृष्टो धूपितो गोमयाग्निना ॥

पयसालोडितश्चाक्ष्णोः पूरणाच्छोफशूलनुत् ।

अभिष्यंदेधिमध्ये च स्नावे रक्ते च शस्यते ॥

इति बिल्वाञ्जनम् ।

सलवणकटुतैलं कांजिकं कांस्यपात्र

घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नेः ।

सपवनकफकोप छागदुग्धावासितं
जयति नयनशूलं स्रावशोफ सरागम् ॥
अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ॥
अशांते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ।
जलौकापातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ॥
शिराव्यधं वा कुर्वीत सेका लेपाश्च शुक्रवत् ।
पथ्यास्तिस्रो विभीतक्य-पट् रात्र्या द्वादशैव तु ।
प्रस्थार्धे सलिले काथमष्टभागावशोपितम् ।
पीत्वाभिष्यदमास्रावं राग वा तिमिर जयेत् ॥
आगंतुरोगे प्रसमीक्ष्य कार्यं
वक्रोष्मणा स्वेदनमादितस्तु ।
आश्च्योतनं स्त्रीपयसा च सद्यो
यच्चापि पित्तक्षतजेषु शस्तम् ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।
संतर्पणं स्निग्धहिमादिकार्यं सायनिपेव्यस्त्रिफलाप्रयोगः ॥

शिरोहर्षेऽञ्जनं कुर्यात्फाणितं मधुसंयुतम् ।
मधुना ताक्ष्यशैलं वा कासीसं वा समाक्षिकम् ।
वेतसाम्लं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु ससैधवम् ॥
गव्यक्षीरोत्थितं सर्पिस्तर्पणार्थं विधीयते ॥
दृष्टिप्रसादनं श्रेष्ठं तिमिरस्यापकर्षणम् ।
शंखस्य भागाश्चत्वारस्तदर्धेन मनश्शिला ॥

मनश्शिलाधं मरिच मरिचाधेन सैधवम् ।

एतच्चूर्णाजन श्रेष्ठ शुक्रयोस्तिमिरेषु च ॥

वासा घनं निवपटोलपत्रं तिक्तामृताचंदनवासकत्वक् ।

कलिगदार्वाद्दहनं सशुंठीभूनिवधात्रीविजयाविभक्तिम् ॥

समं यवैः साष्टमभागशेषं काथं पिवेत्तं दिनपूर्वभागे ।

पिवेत्कपाय दिवसस्य पूर्वं पथ्यान्नभुङ्क्ष्नेत्रगदामयघ्नम् ।

शुक्र तथा सत्रणमत्रण च दाह सराग सरुज च हन्यात् ॥

इति वासादि काथम् ।

नूनं हृष्टिविनाशाय तिमिरं समुदाहृतम् ।

ऋषिभिस्त्वारित तस्मात्तरय कुर्याच्चिकित्सितम् ।

लिह्यात्सदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां -

घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।

समीरजे तैलयुतां कफात्मके

मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥

कल्कं काथोऽथ वा चूर्णं त्रिफलाया निपेवितम् ।

मधुना हृदि वापि समस्ततिमिरांतकृत् ॥

यस्त्रेफल चूर्णमपथ्यवर्ज्यं सायं समश्नाति हरिर्मधुभ्याम् ।

समुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्यथा क्षीणधनो नृपेन्द्रः ॥

जाता रोगा विनश्यन्ति न भवति कदाचन ।

त्रिफलायां कपायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥

भुक्त्वा पाणितले घृष्ट्वा चक्षुषोर्यादि दीयते ।

अचिरैरेव कालेन तिमिराणि व्यपोहति ॥

कतकस्य फलं शखं सैधवं त्र्यूपणं सिता ।
 फेनो रसाजनं क्षौद्रं विडंगानि मनश्शिला ॥
 सर्वमेतत्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेपयेत् ।
 तिमिरं पटलं काचं मन्दशुक्र व्यपोहति ॥
 कंठूक्छेदावुद हन्ति मलं वाश्रु सुखावती ।
 इति सुखावतीवर्तिः ।

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
 विभीतस्य च मज्जा च शंखनाभिर्मनश्शिला ॥
 सर्वमेतत्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेपयेत् ।
 नाशयेत्तिमिरं कंठूं पटलान्यवुदानि च ॥
 अंधकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।
 अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैव विनाशयेत् ।
 वर्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रासादिनी ॥
 इति चन्द्रोदया वर्तिः ।

दिनेदिने प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमजनम् ।
 विरेकदुर्बलदृष्टिरादित्य प्राप्य सीदति ॥
 अशीतिस्तिलपुष्पाणि पष्टिः पिप्पलितडुलाः ।
 जातीकुसुमपचाशन्मरिचानि च षोडश ॥
 एषा कुसुमिकावर्तिर्गतचक्षुर्निवर्तयेत् ।

एकगुणा मांगीधिका द्विगुणा च हरीतकी सालिलपिष्टा ॥
 वर्तिरियं नयनसुखा तिमिरपटलकाचहा ।

मधुपर्णिका ।
 शैलनाभिर्मनश्शिला ॥
 छागक्षीरेण पेपयेत् ।
 वृत्तिं नेत्ररोगेषु योजयेत् ।
 काच तिमिरं स्तराजिकम् ।
 अधिमांसं बलं च यत्र रात्रौ न दृश्यते ॥
 वृत्तिं चंद्रप्रभा नाम राज्यधमपि नाशयेत् ।
 इति चंद्रप्रभावार्तिः ।

पादगौरिककर्पूरयष्टिनीलोत्पलांजनम् ।
 नागकेसरसंयुक्तमशेषतिमिरांतकृत् ।
 त्रिफलाभृंगमहौषधमध्याज्यच्छागपयसि गोमूत्रे ।
 नागं सप्त निषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥
 कणा छागयकृन्मध्ये सत्वाभद्रकपेयिता ।
 अचिराद्वाति नत्तार्घ्यं तद्वत्सक्षौद्रदूषणम् ॥
 त्रिफलाकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
 तिमिराण्यचिराद्वन्यात्पीतमेतन्निशामुखे ॥

इति त्रिफलाद्य वृतम् ।

पिप्पलीत्रिफलाद्राक्षालोहचूर्णं ससैधवम् ।
 भृंगराजस्ते घृष्टं धुटिकांजनामप्यते ॥
 अमं सतिमिरं काचं कटू शुक्रं तथावृद्धम् ।
 अनेकान्नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥
 गौरिकं सैधवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।

क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्रामादिविलोपनम् ॥

पुष्पाक्षतार्क्षजसितोदधिफेनशख-

सिंधूत्थगैरिकशिलामारिचैः समांशैः ।

पिष्टैः सुमाक्षिकरसेन रसक्रियेयं

हंत्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥

प्रवालमुक्तावैडूर्यशंखस्फाटिकचदनम् ॥

सुवर्णरजतक्षौद्रमंजनं शुक्तिकापहम् ॥

अर्जुनैः शर्करामस्तुक्षौद्रैश्चाश्रयोतनं हितम् ।

शंखः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकं सैन्धवेन वा ॥

सितयार्णवफेनो वा पृथगंजनमर्जुने ॥

पथ्याक्षधात्रीवलमध्यवीजैस्त्रिव्येकभागैर्विदधीत वर्तिम् ।

तथा जयेच्चासृगतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥

शिलारसांजनव्योपगोपितैश्चक्षुरंजनम् ।

हरितालवचादारु सुरसारसपेपितम् ।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ॥

मजिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्शोध्यगोरोचना-

मांसीचंदनशंखपत्रागिरिमृत्तालीसपुष्पांजनैः ।

सर्वैरेव समं समांजनमिदं शस्त सदा चक्षुषोः

कंदूदाहमलाश्रुशोणितरुजापिल्लार्मशुक्रापहम् ॥

इति चूर्णार्जनम् ।

तुत्थकस्य फलं श्वेतमारिचानि च विंशतिः ।

त्रिंशद्भिः कांजिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥

अंजन श्वेतमरिच पिप्पली मधुयाष्टिका ।
 विभीतकस्य मध्य तु शंसनाभिर्मनश्शिला ॥
 एतानि समभागानि छागक्षीरेण पेपयेत् ।
 छायाशुष्कां कृतां वर्ति नेत्ररोगेषु योजयेत् ।
 अर्बुद पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकम् ।
 अधिमांसं वलं च यत्र रात्रौ न दृश्यते ॥
 वर्तिश्चद्रप्रभा नाम राज्यधमपि नाशयेत् ।

इति चद्रप्रभावर्तिः ।

पादगौरिककर्पूरयष्टिनीलोत्पलांजनम् ।
 नागकेसरसयुक्तमशेषतिमिरांतकृत् ।
 त्रिफलाभृंगमहोषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे ।
 नागं सप्त निपित्तं करोति गरुडोषमं चक्षुः ॥
 कणा छागयकृन्मध्ये सत्वाभद्रकपेपिता ।
 अचिराद्वाति नक्तांध्यं तद्रत्सक्षौद्रदूषणम् ॥
 त्रिफलाक्वाथकल्काभ्या सपयस्कं घृतं शृतम् ।
 तिमिराण्यचिरादन्यात्पीतमेतन्निशामुखे ॥

इति त्रिफलाद्य घृतम् ।

पिप्पलीत्रिफलाद्राक्षालोहचूर्णं ससैधवम् ।
 भृंगराजरसे घृष्टं घुटिकाजनामप्यते ॥
 अमं सतिमिर काच कंडू शुक्र तथार्बुदम् ।
 अनेकान्नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥
 गौरिकं सैधवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।

क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्रार्मादिविलोपनम् ॥

पुष्पाक्षतार्क्षजसितोदधिफेनशख-

सिधूतथगैरकाशिलामरिचैः समांशैः ।

पिष्टैः सुमाक्षिकरसेन रसक्रियेयं

हृत्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥

प्रवालमुक्तौवैडूर्यशंखस्फाटिकचदनम् ॥

सुवर्णरजतक्षौद्रमंजनं शुक्तिकापहम् ॥

अर्जुनैः शर्करामस्तुक्षौद्रैश्चाश्रयोतनं हितम् ।

शंखः क्षौद्रेण सयुक्तः कतकं सैन्धवेन वा ॥

सितयाणवफेनो वा पृथगजनमर्जुने ॥

पथ्याक्षधात्रीवलमध्यबीजैस्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्तिम् ।

तया जयेच्चासृगतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥

शिलारसांजनव्योपगोपितैश्चक्षुरंजनम् ।

हरितालवचादारु सुरसारसपोषितम् ।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिष्टनाशनम् ॥

मजिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्कूशोध्यगोरोचना-

मांसीचंदनशंखपत्रगिरिमृत्तालीसपुष्पांजनैः ।

सर्वैरेव समं समांजनमिदं शस्त सदा चक्षुषोः

कंठ्ठदाहमलाश्रुशोणितरुजापिलार्मशुक्तापहम् ॥

इति चूर्णांजनम् ।

तुत्यकस्य फलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।

त्रिंशद्भिः काजिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥

पिलान्यपिलीङ्गुरुते बहुवर्षस्थितान्यापि ।
 तत्सेकेनोपदेहास्तु कट्टशोफास्तु नाशयेत् ॥
 प्रवृद्धांतर्मुखं रोमासहिष्णोरुद्धरेच्छने ।
 संदंशेनोद्धरेद्वद्वा पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥
 रक्षन्नक्षि दहेत्पक्ष्म ततहेमशलाकया ।
 पक्ष्मकोशे पुनर्नैव कदाचिद्रोमसंभवः ॥
 मधुयष्ट्या यथाभंगस्तथा गुद्रा शतावरी ।
 चक्षुष्यवर्गसंक्षेपं काथितोऽयं भिषग्गुरेः ॥

जीवांतिशाकं सुनिपण्णकं च सतंडुलीयं वरवास्तुकं च ।
 चिल्ली तथा मूलकपोतिकाचट्टेर्द्विंताशाकुनजांगलं च ॥
 पटोलककोटककारवेष्टवार्त्ताकतर्कारिरुक्षीरजानि ।
 शाकानिशिशार्तगलानिचैरहितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥
 कट्टम्लगुरुतीक्ष्णोष्णमापिण्याकमेधुनम् ।
 मद्यं बलूरनिष्पावमत्स्याभृच्छाकं विरूढकम् ॥
 विदाहीन्यन्नपानानि नेत्ररोगी विनर्जयेत् ।
 इति श्रीतोमर० वीरसिद्धावलोकै नेत्ररोगाधिकारः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य शिरारोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रा-
 येण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । यदुक्तं जातकं ॥

शिरसो रुग्णरोगः श्वित्रं सहसा ज्वरं शूलम् ।
 तपनदशायां शुके देशत्यागो भवेदरिभिः ॥

अंतर्दशादशायां सितस्य शशिनो यदा भवति तदा
 शिरारोगः । बुधस्यांतर्गते कुजेऽपि शिरारोगः ॥ उक्तं च

मस्तकशूलविरोधैर्नानाक्लेशैश्च युज्यते जंतुः ।

इंदुसुतस्य दशायां भौमस्यांतर्दशा यदा भवति ॥

अथ तपनदशायां शुक्रे वर्तमाने शिरोरोगदर्शने
शुक्रप्रीतये पूर्वोक्तमेव कुर्यात् । शुक्रदशान्तर्वर्तमाने
चन्द्रे चन्द्रप्रातयोपि पूर्वोक्त कार्यम् । बुधदशाधामपि प्राप्ते
मंगले शिरोरोगप्रतीकाराय भौमप्रीतये पूर्वोक्तं कुर्यात् ।

अथ शिरोरोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं
च । गुरूपरोधी शिरोरोगी भवति । वैद्यशास्त्रोक्तान्यौ-
पधानि दद्यात् । अपरं च ब्रह्मचारी पूर्वजन्मनि प्रायोप-
वेशनेन नैष्ठिकादिव्रतत्यागी शिरोरोगी भवति । पंचाश-
द्ब्राह्मणान् भोजयेत् । उद्यन्नद्येत्यृच जपेत् । कुष्मांडी-
भिर्जुहुयात् । अपरं च ब्रह्मचारी पूर्वजन्मनि भिन्न-
कांस्यपात्रे भुक्त्वा एकदेशशिरोरोगी भवति । तदा अ-
क्षिभ्यामिति सूक्तमष्टोत्तरशतं जपेत् । चरुघृताभ्यां
जुहुयात् । वैद्यशास्त्रोक्तान्यौपधानि दद्यात् ।

ब्रह्मचारी यदाश्रीयाद्भिन्नपात्रे विशेषतः ।

एकदेशशिरोरोगी भवतीत्याह नारदः ॥

इति नारदीयपुराणवचनात् । द्वादशब्राह्मणान्भोजयेत् ।

इत्यर्द्धशीर्षरोगः ।

ब्राह्मणोर्द्धशिरोरोगी वायुपुराणात्—

उपवीतं हिरण्येन कार्यं तु पलसंख्यया ।

तदर्धेन तदर्धेन यथाविभवतोऽपि वा ॥

उत्तरीय च विमलं तदन्यत्संख्यया कृतम् ।
 ब्राह्मणायाग्रगण्याय श्रोत्रियायोपपादयेत् ॥
 मंत्रेणानेन विधित्पूजितायांगुल्यिकैः ।
 धाता विधाता जगतां परमात्मा चतुर्भुजः ॥
 विनाशयतु मे क्षिप्र रोगवेगं शिरोगतम् ॥
 इति शिरोरोगहरयज्ञोपनीतदानविधिः ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य शिरोरोगस्य सनिदानं चिकित्सि-
 तमाह सुश्रुतात् ।

शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तैः कफैस्त्रिभिः ॥
 सान्निपातेन स्तेन क्षयेण कृमिभिस्तथा ॥
 सूर्यावर्तान्तवातार्धावभेदकशखकैः ॥
 एकादशविधस्यास्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

यस्या निमित्तं शिरसोरुजश्च भवति तीव्रानि शिचातिमात्रम्
 बंधोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापस्तु समीरणेन ॥
 यस्योष्णमंगारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमवती च नासा ।
 इति नरात्रोच भवेद्विशेषः शिरोभितापः स तु पित्तकोपात् ॥

यथास्वं भावयेदन्यान्दोषैस्तैस्तैः प्रकोपनैः ।
 वातिके शिरसां रोगे स्नेहस्वेदान्समाचरेत् ॥
 यवान्नमुपनादांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ।
 कुष्ठमेरुदमूल च लेपः काजिकपेपितः ॥
 शिरोर्तिं नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचुकुंदजम् ।
 पचमूलीशृत क्षीर नस्यं दद्याच्छिरोरोगदे ॥

आशिरौ व्यायतं चर्म पोडशांगुलमुच्छ्रितम् ।
 तेनावेष्ट्य शिरोधस्तान्मापकल्केन लेपयेत् ।
 नैश्वल्येनोपविष्टस्य तैलेरुणैः प्रपूरयेत् ।
 धारयेदारुजः शान्तिं यामं यामार्धमेव वा ॥
 शिरोवस्तिर्जयत्येषा शिरोरोगं मरुद्भवम् ।
 हनुमन्याक्षिकर्णातिमर्दितं मूर्च्छकंपनम् ।
 तैलेनापूर्य मूर्धानं पचमात्राशतानि च ।
 तिष्ठेच्छेष्मणि पित्तेष्टौ दश वातशिरोरोगदौ ॥
 एष एव विधिः कार्यस्तथा कर्णाक्षिपूरणे ।
 पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचनम् ॥
 मृद्धीकात्रिफलेशूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरापि ।
 शर्कराक्षीरसालिलैः शिरश्च परिपेचयेत् ॥
 सर्पिपः शतधौतस्य शिरसा धारणं तथा ।
 निमज्जनं च शिरसः शीतलेऽम्भसि शस्यते ॥
 कुमुदोत्पलपद्मानां शीतानां चंदनांबुभिः ।
 स्पर्श्याः सुखाश्च पवनाः सेव्या दाहार्तिशान्तये ॥
 चंदनोशीर्यष्ट्याह्वलाव्याघ्रनरोत्पलैः ।
 यष्ट्याह्वचदनानंताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् ॥
 नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वापि पित्तजे ।
 रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम् ॥
 शीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषो रक्तमोक्षणे ।
 कफजे लघन स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ॥

तीक्ष्णावपीडधूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिता ।
 अच्छ च पाययेत्सर्पिः पुराण स्वेदयेन्नरः ॥
 धूमकसारेण शिरः स्विन्न चास्य विरेचयेत् ।
 कुष्ठाञ्जशुठिमधुकशताह्वोत्पलपाटलैः ॥
 जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ।
 देवदारु नत कुष्ठ नलद विश्वभेषजम् ॥
 लेपः काजिकसापिष्टस्तैलयुक्तः शिरोऽर्तिजित् ।
 सनिपातभवे कार्या दोषत्रयहिताः क्रियाः ॥
 सर्पिष्पानं विशेषेण पुराण वा दिशति हि ।
 त्रिकटुकपुष्करबीजं करंजनीराह्वतुरगगधानाम् ।
 कायः शिरोऽर्तिजालं नांसापीतो निवारयति ॥
 नागरकल्कविमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।
 नानादोषोद्धृतां शिरोरुजं हन्ति तीव्रतराम् ॥
 सूर्यावर्ते विधातव्य नस्यकर्मादिभेषजम् ।
 पाययेत्सगुडं सर्पिर्घृतपूराश्च भक्षयेत् ॥
 सूर्यावर्ते शिरावेधो नावन क्षीरसर्पिषा ।
 हितं क्षीरघृताभ्यां च नस्यानि च विरेचनम् ।
 क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥
 सशर्कर कुंकुममाज्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थिते ।
 श्लेष्मसकर्णाक्षिशिरोर्द्धशूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥
 जागलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।
 तेनाशु शाम्यते व्याधि सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥

धान्यार्कपथ्याक्षानिशागुडूचभिन्नानिवकाथितः पडंगः ।
अशंखकर्णाक्षिशिरोद्धंशूले सूर्योदये शंखकमूर्ध्वभेदे ॥

महौषधं ससुरसं वचापिप्पलिभिः कृतः ।

अवपीडः प्रदातव्यः सूर्यावर्तनिपूदनः ॥

एष एन निधिः कार्यः कृत्स्नश्चार्धावभेदके ।

दार्वाहरिद्रामंजिष्ठासनिबोशीरपत्रकम् ॥

एतदालेपनं कार्यं शंखकस्य प्रशांतये ।

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे क्षयात्मके ।

पिवेत्सर्करं क्षीरं क्षीरं वा नारिकेलजम् ॥

शिरावेधश्च कर्तव्योऽनंतवातप्रशांतये ।

एरंडमूलं तगरं शताह्वा जीवतिरास्त्रासहसैधवेन ।

भृंगं विडंगं मधुयष्टिका च विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥

अजापयरतैलविमिश्रितं च चतुर्गुणे भृगरसे विपकम् ।

पट्टाविदवो नासिकया गृहीता शीघ्रं निहन्त्यु शिरसो

विकारान् ॥ च्युतांश्च केशांश्चलितांश्च दत्तानुद्धृष्टमूलान्

सुदृढकरोति ।

इति श्रीनीम० वीरसिंहावलोके शिरोरोगाधिकारः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य प्रदररोगस्य ज्योतिश्शास्त्राभिप्रा-
येण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च । स्त्रीणां विवाहकालेष्टम-
स्थानस्थिते भौमे रक्तस्रावो भवति त्र्यहादूर्ध्वमपि न
निवर्तते इति महादेवभाष्ये । तद्रोगप्रतीकाराय पूर्वोक्त-
मेव भौमप्रीतये विधानं कुर्यात् ।

अथ कर्मविपाके प्रदररोगस्य हेतुमाह । अथ गर्भ-
स्त्रावे वोधायनः-

स्रवद्रर्भा भवेत्सा तु वालकं हन्ति या पुरा ॥
वायुपुराण-

यज्ञोपवीतिं कुर्वीत कांचनं तु स्वशक्तितः ॥
अत्यंतवर्णयुक्तं तद्राजतं चोत्तरीयकम् ॥
पलार्द्धेन तदूर्ध्वेन तदूर्ध्वार्द्धेन वा पुनः ।
ग्रंथिप्रदेशे देयं तु मौक्तिकं वज्रमेव वा ॥
प्रक्षाल्य पचगव्येन गायत्र्या ताम्रभाजने ।
यामप्रमाणं तस्मिन् निक्षिपेद्दधिमध्यतः ॥
आज्यस्योपरिस्थाप्य चोपवीतं सुपूजितम् ॥
गंधपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैश्च स्वशक्तितः ।
ततो ब्राह्मणमाहूय होमं तत्र च कारयेत् ॥
तिलैश्चान्येन मधुना मिथैरष्टोत्तरं शतम् ।
तस्मै हुतवते देयं वस्त्राद्यैः पूजिताय तु ॥
मंत्रेणानेन विधिवत्प्रादुमुखाय समंत्रकम् ।
उपवीतं परमिदं ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥
भवते कांचनं दत्त्वा गर्भं सधारथे ह्यहम् ।

इति दानन्त्रः ।

तथान्यदपि ब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन्काले दद्यात् ।
अनुव्रज्य तथाचार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥
गर्भस्त्रावभवाद्दोषादेव कृत्वा निश्च्यते ।
इति गर्भस्त्रावे यज्ञोपवीतदानविधिः ।

अथ पूर्वजन्मानि पित्रा मात्रा गुरुणा वा सार्धं स्पधत्
सा प्रदररोगिणी भवति । सा कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्याच्चांद्रा-
यणानि च कुर्यात् । तद्विष्णोरिति मंत्रं जपेत् । अयुत-
त्रयम् आज्यसहितं मधु मंडकान्नं दद्यात् । विप्रपादक्षा-
लितोदकेन संमार्जयेत् । विप्रोच्छिष्टेनानुलिपेत् । या
इत्थमाचराति तस्या अवश्य चिकित्सायां रोगो नश्यति ।
'यथाक्ते तु व्रते चीर्णे यथोक्तफलभाग्भवेत् ।' इति
पितामहसंहितावचनात्पुरुषस्यापि द्रष्टव्यम् ॥

इति प्रदरव्याधिहरोविधिः ।

वृश्चिकराशिस्थे शुके स्त्रीणां योनिदोषो जायते स्त्री-
पुंसयोर्जन्मफलतुल्यत्वात् । शुक्रजनितोपशान्तये पूर्वो-
क्तमेव कुर्यात् ।

अथ स्त्रीणां योनिदोषे कर्षविपाके हेतुमाह तत्प्रती-
कारं च ॥

मृते भर्तारि या नारी ब्रह्मचर्यविघातिनी ।

सा भवेद्भ्रूणदोषेण सभोगं क्षमते न तु ॥

संभोगानंतरं तीव्रवेदना पुरुषस्य तु ।

सा नीलवृषभान्दद्यान्मधुसर्पिस्तिळानपि ।

दद्यात् ।

इति योनिदोषहरोविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्थ प्रदररोगस्य सनिदानं चिकित्से-
तमाह रुग्निनिश्चयात् ।

विरुद्धमद्याद्यशनादजीर्णाद्भिर्भ्रमपातादातिमैथुनाच्च ।
 यानाध्वशोकादतिकर्शनाच्चभाराभिघाताच्छयनाद्विवाच
 असृग्दर भवेत्सर्व सांगमर्दं सवेदनम् ।
 तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं श्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ॥
 दाहः प्रलाप पांडुत्व तंद्रा रोगाश्च घातजाः ।
 त श्लेष्मपित्तानिलसंनीपातैश्चतु प्रकार प्रदरं वदन्ति ।
 वृंदसंग्रहात् ।

दन्ना सौवर्चलाजानी मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 पिबेत्क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥
 पिबेद्देण्यकं रक्त शर्करामधुसयुतम् ।
 वासकस्वरसोपेत शुद्धूच्या रसमेव वा ॥
 रोहितकान्मूलकल्कं पांडुरेऽसृग्दरे हितम् ।
 जलेनामलकाद्रीजकल्कं वा ससितामधु ॥
 धातक्याश्चामलक्या वा चाक्षमात्रं मधुद्रवम् ।
 काकजानुकमूलं वा मूल कार्पासमेव वा ॥
 पांडुप्रदरशात्यर्थं पिबेत्तडुलवारिणा ।
 अशोकवल्कलक्वाथं शृतं दुग्धं सुशीतलम् ॥
 यथावल पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनः ।
 दार्दीरसाजनकिरातवृषाद्दविल्व-
 भल्लातकैरपि कृतो मधुना कपायः ।
 पीतो जयत्यतिवल प्रदरं सशूलं
 पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥

रसाजन तंडुलकस्यमूलं क्षौद्रान्वत तंडुलतोयपीतम् ।
असृग्दरं सर्वभवं निहति श्वास च भार्द्दी सह नागरेण ॥

कुशमूल समुद्धृत्य पेपयेत्तंडुलांबुना ।

एतत्पीत्वा ज्वहान्नारा प्रदरात्परिमुच्यते ॥

क्षौद्रयुक्तं फलरसमौदुवरभव पिबेत् ॥

असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक् ॥

प्रदरं हति बलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पतिम् ।

कुशवात्यालकमूल तंडुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥

शमयाति मदिरापान तदुभयमपि रक्तशुक्लाख्यम् ।

तरुण्याह्वितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् ॥

रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् ।

पाठाजंभाप्रयोर्मध्यं शिलाभेद रसाजनम् ॥

अवष्टकी मोचारस समंगा पञ्चकेतरम् ।

वाह्लीकातित्रिपे मुस्त विल्वं लोध्र सगैरिकम् ॥

कट्फलं मरिचं गुंठी मृद्वीका रक्तचदनम् ।

कट्गवत्सकानताधातकीमधुकार्जुनम् ॥

पुण्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तानि क्षौद्रेण सयोज्य पाययेत्तंडुलांबुना ॥

अशस्सु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपविश्यते ।

दोषा कृमि(जतु)कृता ये च बालानां ताश्च नाशयेत् ॥

योनिदोषं रजोदोषं श्वेतपीतं सनीलकम् ।

स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत्प्रसह्य निवारयेत् ॥

चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

इति पुष्पानुग चूर्णम् ।

मुद्गमापस्य निर्यूहो रास्नाचित्रकनागरैः ।

सिद्धं सपिप्पलीबिल्वैः सर्षपि श्रेष्ठमसृग्दरे ॥

इति मुद्गाख्यं घृतम् ।

इति श्रीतोमर० वीरसिंहावलोके असृग्दराधिकारः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य योनिव्यापदः सानिदानं चिकित्सि-
तमाह रुग्निनिश्चयात् ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥

जायन्ते वीर्यदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ।

सफेनिलमुदावृत्ता रजः कृच्छ्रेण मुच्यते ॥

बंध्या नष्टार्तवा ज्ञेया विप्रुता नित्यवेदना ।

पारप्लुताया भवति आम्यधर्मेण रुग्णभृशम् ॥

वातूला ककशा स्तब्धा शूलतस्तोदपीडिता ।

चतसृष्वपि चाद्यासु भवत्यानिलवेदनाः ॥

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।

बस्त्यंगपरिपेकश्च प्रलेप पिचुधारणम् ॥

वचोपकुंचिकाजार्जकृष्णावृषकसैधवैः ।

अजमोदायवशारचित्रकं शर्करान्वितम् ॥

पिप्पला प्रसन्नयालोढ्य खादेत्तद्धृतभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्माशौविनिवृत्तये ॥
 रास्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं शूलहरं षयः ।
 गुडूचीत्रिफलादंतीकाथश्च परिषेचनम् ॥
 नतवार्ताकिनीकुष्ठसैधवामरदारुभिः ।
 तैलात्प्रसाधितो धार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥
 पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ।
 शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥
 योन्या बलासदुष्टायाः सर्वं रूक्षाम्लमौषधम् ।
 पिप्पल्या मरिचैर्मपैः शताह्वाकुष्ठसैधवैः ॥
 वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधिनी ।
 पुण्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्टं च कन्यया ॥
 ऋत्वते घृतदुग्धाभ्यां पीत्वाम्रोत्यबला सुतम् ।
 मजिष्ठा मधुक कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ॥
 मेदा वयस्या काकोलीमूलं चैवाश्वगंधजम् ।
 अजमोदा हरिद्रे द्वे हिगु तित्तकरोहिणी ॥
 उत्पल कुमुदं द्राक्षाकाकोल्यौ चंदनद्वयम् ।
 तथैव लक्ष्मणामूल क्षिपेदत्र चिकित्सकः ।
 एतेषां कार्ष्णिकैर्भागेर्घृतप्रस्थं विषाचयेत् ॥
 शतावरीरसं क्षीरं घृतं देयं चतुर्गुणम् ।
 सर्पिरेतन्नर पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥
 पुत्राञ्जनयते नारी मेघान्यान्प्रियदर्शनान् ।

या चैवास्थिरगर्भा स्याद्या वै जनयते मृतम् ॥
 अल्पायुष वा जनयेद्या च कन्यां प्रसूयते ।
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ॥
 प्रजापधनमायुष्य सर्वग्रहनिवारणम् ॥
 नाम्ना फलघृत ह्येतदश्विभ्यां प्ररिकीर्तितम् ॥
 इति फलघृतम् ॥

इति श्रीवीरसिंहावलोक्रे ज्योतिःशास्त्राक्तकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे
योनिव्यापचिन्तिता ।

अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण गर्भिणीनामाप्रसव-
 कालं गर्भरक्षाप्रकारमाह ॥

कलिलघनावयवास्थित्वग्नोमस्मृतिसमुद्भवा क्रमशः ।

मासेषु शुक्रकुजजीवसूर्यचन्द्रार्किसौम्यानाम् ।

अशनोद्वेगप्रसवा परतो लग्नेशचंद्रसूर्याणाम् ।

कलुषे पीडा पतनं निपीडितेर्निर्मले पुष्टिः ॥

तत्तन्माससंबंधिकलुपनिपीडितग्रहजनितगर्भवाधोप-
 शांतये माससंख्याधिपग्रहाणा जपहोमपूजादिकं कारयेत्
 तेन गर्भवेदनोपशाम्यति ।

अथ कर्मविपाकाभिप्रायेण गर्भिण्याः प्रतिमासं ग-
 र्भरक्षाप्रकारमाह । प्रथमे मासे गर्भिण्या गर्भरक्षामुद्दि-
 श्य ब्रह्मणे वलिं दद्यात् । पायसघृतश्वेतवस्त्रचंदनच्छत्रा-
 गुलीयककनचरत्नगर्भगंधपुष्पधूपदीपहिरण्यसहितपूर्ण-

कुंभेन बलि क्षिपेत् । शुद्धात्मा बलिहर्ता । तस्मै दाक्षि-
णां च दद्यात् । अनेन मंत्रेण—

एहोहि भगवन्ब्रह्मन्प्रजाकर्ताः प्रजापते ।

प्रगृहीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

द्वितीयमासे गर्भरक्षायै अश्विभ्या बलि दद्यात् । पाय-
सदध्यन्नलाजतिलपिण्याकवस्त्राहिरण्यजलपूर्णकुभादिभि-
रलंकृत्याश्विभ्यां बलि दद्यात् । अनेन मंत्रेण—

अश्विनौ देवदेवेशौ प्रगृहीतं बलि त्विमम् ।

सापत्यां गर्भिणीं चेमां रक्षत पूजयानया ।

क्षीरान्नलाजश्वेतध्वजहिरण्यवस्त्रगंधादिभिरेकादशरु-
द्रेभ्यो जलाशये तृतीयमासगर्भरक्षायै बलि दद्यात्
अनेन मंत्रेण—

रुद्राश्चैकादश प्रोक्ता प्रगृह्यतु बलिं त्विमम् ॥

युष्मार्कं प्रीतये वृत्तं नित्यं रक्षत गर्भिणीम् ॥

अथ चतुर्थमासि गर्भरक्षायै रक्तान्नध्वजगधपुष्पवस्त्र-
हिरण्यादिभिः पूर्ववत् द्वादशादित्येभ्यो बलि दद्यात् ।

आदित्या द्वादश प्रोक्ताः प्रगृहीष्वं बलि त्विमम् ।

युष्मार्कं तेजसां वृद्ध्या नित्यं रक्षत गर्भिणीम् ॥

अथ पंचमे मासे पक्वापक्वमांसपक्वान्नद्राक्षाफलमाध्वी
पैष्टीसुराशर्करामधुमधुकेक्षुतिलपिष्टधूपलाजाहिरण्या-
दिभिः सहकारमूले गर्भरक्षायै गोमयेन विनायकं कृत्वा
वस्त्रयुग्मादिना संवेष्ट्य संपूज्यानेन मंत्रेण बलि दद्यात् ।

विनायक गणाध्यक्ष शिनपुत्र महाबल ।

प्रगृहीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अथ पष्ठे मासे पायसघृतशर्करालाजाद्विद्रात्रः
विशिष्टं पूववदनेन मंत्रेण प्रभातसमये नदीतीरे गर्भ-
रक्षायै स्कंदाय बलिं दद्यात् । अनेन मंत्रेण-

स्कंद पण्मुस्त देवेश पुत्रप्रीतिविवर्धन ।

प्रगृहीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अथ सप्तमे मासि पायसालाजाशर्कराघृतसहित हरि-
द्राघ्नजसर्वालंकारभूषितं बलिं रक्तवस्त्रद्वयवेष्टितशरीरो
नदीतार अष्टवसुभ्यो दद्यात्-

प्रभास प्रभव- श्याम- प्रत्यूषो मारुतो नलः ।

ध्रुवो धराधरश्चैत्र वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

प्रगृहीष्वं बाल चेम नित्य रक्षंतु गर्भिणाम् ।

अष्टममासि गर्भरक्षायै दुगाय बलिं दद्यात् पूर्वोक्तेन
विधानेन मातृकाभ्यो वा दध्यन्नमुद्गकुसराक्षसज्यप-
कापकमत्स्यमांससुरेश्वरसंगं वक्रुष्णरस्त्रकुक्कुटगंधपुष्पधूप-
दीपहिरण्यसहितपूर्णकुंभेन नीलोत्पलसहितेन स्नय रक्त-
वस्त्रेणालंकृत्य दक्षिणस्यां दिशि बलिं क्षिपेत् ।

पितृदेवि पितृज्येष्ठे बहुपुत्रि महाबले ।

भूतश्रेष्ठे दिशावासे निवृत्ते शौनकाप्रिये ॥

प्रगृहीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ।

नवमे मासे गर्भरक्षायै दध्यन्नमुद्रकसरात्रविशिष्टं
पूर्ववदेनेन मंत्रेण प्रभातसमये बलिं दद्यात् ।

रक्षरक्ष महादेव भक्तानुग्रहकारक ।

पक्षिवाहन गोविन्द सापत्या रक्ष गर्भिणीम् ॥

अथ दशमे मासे पायसगुडापूपलज्जापिष्टसत्त्वभि-
क्ष्यामध्वजकृष्णगवधपुष्पधूपदीपहिरण्यसहितपूर्णकुंभेननी-
लोत्पलसहितेन पूर्वोक्तविधिना बलिहर्ता अलंकृत्य वासु-
देवालये अभ्यर्च्य वृक्षमूले तानि क्षिपेत् अनेन मंत्रेण-

त्रिविक्रम क्रमाक्रांतभूरिभूत जगन्नय ।

गोवर्द्धनमहाशैलसमुद्धरणगर्वित ॥

हिरण्यकशिपोवक्षोविदारणनखांकुर ।

विक्रमेण सुरज्येष्ठ रक्तागेन महोज्ज्वल ॥

बलदेवानुज ज्येष्ठ कसचाणूरकंसन ।

गरुडध्वज दैत्यारेऽनंताच्युत चतुर्भुज ॥

विधुंतुदप्राणहर आदित्यकृतचक्रभृत् ।

भपिणाकारभुजगशयानेदीवरच्छने ॥

पांचजन्यप्रभाव्यक्तक्रौस्तुभोद्योतभास्कर ।

वाराहवपुषा पूर्व सम्यग्भूतवसुधर ॥

शार्ङ्गज्याघातरुचिनत्किणाक्षितमहाभुज ।

अनाद्यन्तासुरारिपो धीर पद्मालयालय ॥

प्रगृहीप्य बलिं चम सापत्या रक्ष गर्भिणीम् ।

इति गर्भरक्षाविधिः ।

अथ स्त्रीणां स्तनक्षीराभावे विवाहकाले चतुर्थस्थान-
स्थितशनिजनितपयोहीनत्वदोषोपशान्तये प्रागुक्तं शनि-
विधानं पूजादिकं कुर्यात् ॥

अथ पयोहीनत्वे कर्मविपाके हेतुमाह । या पूर्वजन्म-
नि क्षीरं मुष्णाति तस्या जन्मांतरे स्तनौ न क्षरतः सा
विप्रेभ्यः क्षीरान्न दद्यात् । विप्रपादोदकेन स्तनावपामार्ज-
नस्तोत्रेण मार्जयेत् । निप्रोच्छिष्टेन स्तनावनुलेपयेत् । सु-
रामांसमधुघृतानां गंधपुष्पादिभिर्भूतेभ्यो बालि दद्यात् ।
मधुना नवनीतपिण्डमालोब्य वितुन्नकेन सह भूतभव्यशक्ति
भेदेन भूतानां पंचकं त्विदमिति भूतानि परिकल्पयेत् ।

क्षीरं मुष्णाति या नारी पूर्वजन्मनि सुव्रता ।
जन्मांतरे तु तस्या वै क्षीरं न क्षरतः स्तनौ ॥
क्षीरैस्सभोजयेद्विप्रान्साज्यं मधुकसंयुतम् ।
तेनैव वा चानुलिप्येदुच्छिष्टान्नेन भक्तितः ॥
विप्रपादोदकैश्चापि क्षालयेत्कुचमंडलम् ॥

इति वीरसिंहावलोकं गर्भरक्षा पयोहीनत्वाधिकारः ।

अथ स्त्रीणां स्तनस्फोटरोगकर्मविपाके हेतुमाह ।
भर्तारमवमान्य वर्तते अन्यपति मनसि धत्ते तमेवानुस्म-
रति जन्मांतरे तस्याः स्तनयोः स्फोटा जायन्ते भगे च
शोणितं स्रवति तद्रोगोपशान्तये तामग्निवर्णामिति सूक्तं
जपेत् । घने साति निष्कद्वादशकं दद्यात् शक्त्यपेक्षया वा ।

अथवा धान्यतिललणानि दद्यात् । हरिद्रां च दद्यात्
उमामहेश्वरप्रीतये पूजां च कुर्यात् । इति स्तनस्फोटे ।

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण मूढगर्भत्वहेतुमाह
तत्प्रतीकारं च । लग्ने शनैश्वरांशे शनैश्वरे व्यूनगे यदि
निपेक्षः वर्षत्रयेण सूतिर्द्वादशभिः स्याच्छनिनैवम् ॥
लग्नस्वांशसप्तमभवनस्थितशनिचंद्रजनितबाधोपशमनाय
पृथक् पूजादिकं कुर्यात् ।

अथ कर्मविपाकाभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
पूर्वजन्मानि परनिक्षेपहारिणी मूढगर्भिणी भवति श्राद्धादि-
पितृकर्मलोपिनी च । तदुपशातये गां सुवर्णं च दद्यात् ।
पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं च कारयेत् । पुष्करिण्यादिकं च
कारयेत् । तेन प्रसूतिर्भवति ।

अथ नारीणां ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण वंध्यात्वहेतुमा-
ह । जन्मनि विवाहे वा सप्तमभवनस्थिते शनौ बुधे च व-
ध्या इति श्रीपतिवचनात् सप्तमे पापदृष्टे शनौ कन्यैव
जरा समुपयातीति वंध्यात्वं सूचयति । तदोपोपशांतये
बुधशनिप्रीतये पूर्वोक्तमेव क्रमेण पूजादिकं कुर्यात् ।

अथ वंध्यायाः कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं च ।
चतुर्विधा तु या वध्या भवेत्सा च वियोजनात् ।
वक्ष्ये तस्याः प्रतीकारं तत्स्वरूपं निबोध मे ॥
हिरण्येन यथाशक्त्या सवत्सां कारयेद्द्वयम् ।
घेनुं पलेन वत्सं च पादेन गुरुरब्रवीत् ॥

धेनुं रौप्यखुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ।
 घटा गले च वध्नीयात्सवत्सां प्राङ्मुखः शुचिः ॥
 चंदनागुरुकर्पूरैर्गन्धमाल्यैः सुशोभनैः ।
 उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्य पायसं भवेत् ॥
 मोदकं च तथापूपं गुडं लवणमेव च ।
 जीरकं च सुविस्तिर्णि शूर्पं वेणुमये दृढे ॥
 धनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मणस्त्रीषु चैव हि ।
 षडष्टौ दश वा दद्यात्तदनंतरमेव च ॥
 ब्राह्मणं सर्वशास्त्रज्ञं कुशलं धर्मवेदिनम् ।
 धेनुमत्र समुच्चार्य ततस्तं सत्कुलोद्भवम् ॥
 विद्याविनयसंपन्नं शातं चैव यतेन्द्रियम् ॥
 अलोलुपं सर्वजनप्रियं कल्मषनाशनम् ॥
 आहूय भक्त्या संपूज्य वस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पकैः ।
 तेनैव कारयेत्पूजां पादतो धेनुवत्सयोः ॥
 होमं च कारयेत्तत्र समिदाज्यचरूत्कटम् ।
 सोमो धेनुरिति मंत्रं समुच्चार्य ततः पुनः ॥
 प्राङ्मुखायोपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत्पुच्छे हस्तं विधाय च ॥
 धेनुर्याद्विरसः सत्रे विष्णोस्तु सुरभिश्च या ।
 दुहिता या तथा भानोरग्रे च वरुणस्य च ॥
 याश्च गावः प्रवर्तते वनेषूपवनेषु च ।

प्रीणंतु ता मम सदा पुत्रपौत्रप्रदाः सुखम् ॥
प्रयच्छंतु दिवारात्रौ त्वविच्छेदं तु संततेः ।

इति दानमंत्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्राणिपत्य विसर्जयेत् ।

इति बंध्यात्वहरः सुवर्णधेनुदानावधिः ॥

अथ योनिकंदस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्नि-
निश्चयात् ।

दिवास्वप्नादातिक्क्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥
पूयशोणितसंयुक्त लकुचाकृतिसानिभम् ।
उत्पद्यते तथा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः ॥
मधुकं शाकबीजं च सुरस्या सुरदारु च ।
अश्मंतकः कृष्णातिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥
वृक्षादनी वयस्या च तथैवोत्पलसारिवा ।
अनंतासारिवा कृष्णा पद्मं मधुकमेव च ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्यः शृगक्षीरित्वचो घृतम् ।
पृथक्पृथक् वचा शिष्टुः श्वदंश मधुयष्टिका ॥
शृगाटकं वृष द्राक्षा कशेरुर्मधुकं सिता ।
एतेषामौषधानां च सेवनेन गुणो भवेत् ॥

इति योनिकन्दचिकित्सा ॥

अथ क्रमं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे पयोयुताः ।
 सक्षीरा विहिता शुठी मधुक देवदारु च ॥
 एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक्चोपशाम्यति ।
 समधुच्छागदुग्धेन कुलालकरमर्दकः ॥

अवश्य स्थापयेद्गर्भं वलितं पानयोगतः ॥
 कुशकाशोरुवूकनां मूलं गोक्षुरकस्य च ।
 श्रितं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्या शूलनुत्परम् ॥

कसरुञ्जंगाटकजीवनीयपद्मोत्पलैरङ्गशतावरीभिः ।
 सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं सस्थापयेद्गर्भविदीर्णशूलम् ॥

कशेरुञ्जंगाटकपद्मकोत्पल
 समुद्रपर्णीमधुक सशर्करम् ।
 सशूलगर्भधृतिपीडितागना

पयोविमिश्रं पयसान्नभुक् पिवेत् ॥
 पाठासुरससिंहास्यमयूरकुटजैः पृथक् ।
 नाभिवस्तिभगालेपात्सुरा नारी प्रसूयते ॥
 परूपकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽथवा ।
 नाभिवस्तिभगाद्येषु मूढगर्भापकर्षकः ॥
 मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुक मधुसयुतम् ।
 घृतेन सह दातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥
 पञ्चमूलस्य वा काथं तप्तलोहेन संगतम् ॥
 सूतिकारोगनाशाय पिवेद्वा तु हितां सुराम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुठी यवानिका ॥

जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विडं सौवर्चलं तथा ।
एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ॥
आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वह्निदीपनम् ।
कांजिकं वज्रकं नाम स्त्रीणां बलविवर्धनम् ॥
सकलशूलशमनं परं क्षीराभिवर्धनम् ।

इति वज्रकांजिकम् ॥

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विद्वद्भ्या-
द्यद्विद्रधावतिहितं बहुधा विधानम् ।
आमे विद्वह्यति तथैव गते च पाके
तस्याः स्तनौ सततमेव हि निगृहीतौ ॥
विशालामूललेपस्तु हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।
इति वीरसिंहावलोक्ये स्त्रीरोगाधिकारः ॥

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण बालकस्य रोगहेतुमाह
तत्प्रतीकारं च ।

स्वोच्चे स्वकीयभवने क्षितिपालतुल्यो
लग्नेऽर्कजे भवति देशनराधिनाथः ।
शेषेषु दुःखगदपीडित एव बाल्ये
दारिद्र्यकासवशगो मलिनोऽलसश्च ॥

अपरं च—

पीडितहृदयो हिबुके निर्वाहनबांधवार्थमतिःसौख्यः ।
बाल्ये व्याधितदेहो नखरोमधरो भवेत्सौरिः ॥

असुखान्वितो दरिद्रो रोगैश्चैवाभिपीडितोऽप्राज्ञः ।

जननीराहितोऽतिमृदुर्विशिष्टनिरतः सदातुरश्चापि ॥

स्वोच्चस्वांशवज्यं शनौ चतुर्थस्थाने वा कर्कटराशौ
वा वर्तमाने वाल्ये रोगबाहुल्योपशमाय शनिप्रतिये
प्रागुक्तं जपहोमादिकं कुर्यात् तल्लिंगोपदर्शनात् तत्का-
लीनग्रहदशा विचारणीया ।

अथ कर्मविपाकप्रकारेण बालानां रोगोपशान्तिमाह ।
गर्भस्थो निपिद्धाहारे क्रियमाणे निपिद्धाचारेण अशु-
भकर्मणां जन्मातरे जन्मप्रभृत्यशौचो रोगी जायते ।
मातुरनुपचारकारी अशुभत्रिदोषजातरोगी जायते ।
एतच्चरकादिशास्त्रेऽभिहितम् । अस्य प्रायश्चित्तं कृच्छ्रा-
तिकृच्छ्रचाद्रायणं कुर्यात् । सर्वरोगोपशान्त्यर्थं व्याहृति-
होम चान्नदानं च ब्रह्मांडपुराणेऽभिहितम् ।

ताडनतर्जनहासभयाद्वा निजजननीप्राकृतहितभावात् ।
स्कंदमुखा प्रमथावलिहेतोः शिशुकममगलमाशुविशति ॥

स्तब्धविलोचनशोणितगंध-

कुटिलमुखात्परवो लुलिताक्षः ।

स्तन्यपराङ्मुखसगाढविमुष्टि-

श्रकितमनाः शिशुराकुलितस्तैः ॥

तत्र पताकाविलेपनघटस्त्रयहमिह कुकुटवलिं दद्यात् ।

अथ क्रमप्राप्तस्य बालरोगस्य सनिदानं चिकित्सि-
तमाह रुग्निनिश्चयात् ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्धनः ।
 स्वास्थ्यं तन्म्यामदुष्टाभ्यां दुष्टानां रोगसंभवः ॥
 धात्र्यास्तु श्लेष्मलैर्भुक्तैः श्लेष्मरुग् जायते सुतः ।
 वातलैः पित्तलैस्तद्रत्समधातुर्हिताशनात् ॥
 अथ बृन्दसग्रहात् ।
 कुष्ठं वचाभया ब्राह्मी कतक क्षौद्रसर्पिषा ।
 वर्णायुःकातिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥
 स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्वृजं पिवेत् ।
 मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरासित्तेन सोष्मणा ॥
 स्वेदयेदुत्थिता नाभि शोथस्तेनोपशाम्यति ॥
 नाभिपाके निशालोध्रप्रियंगुमधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यंजने शस्तमेभिर्वाप्यवच्छर्णितम् ॥
 हरिद्राद्रययष्ट्याह्वसिहीशक्यवैः कृतम् ॥
 शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमोहरम् ॥
 धातकीबिल्वधान्याकलोध्रेद्रयववालकैः ।
 लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवांतिहृत् ॥
 रजनी दारुसरलश्रेयसी बृहतीद्वयम् ।
 पृष्टिपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥
 ग्रहिणी दीपनं हन्ति मारुतार्ति सकामलाम् ।
 ज्वरातीसारपांडुघ्न बालानां सर्वरोगनुत् ॥
 मिश्रिकृष्णार्जुनैर्लाजाशृंगीमरिचमाक्षिकैः ।
 लेहः शिशोर्विघातव्यश्छर्दिकासज्वरापहः ॥

शृर्गा सकृष्णातिविषा विचूर्ण्य
 लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।
 कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां
 समाक्षिका चातिविषामथैषाम् ॥
 द्विवार्ताकीफलरसं पचकोलं च लेहयेत् ।
 एकाद्वित्राणि घस्त्राणि वातपित्तकफज्वरे ॥
 विल्व च पुष्पाणि च धातकीनां
 जल सलोध्रं गजपिप्पली च ।
 काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
 बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥
 समगाधातकीलोध्रसारिवाभि शृत जलम् ।
 दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥
 नागरातिविषामुस्ताबालकेद्रयवैः शृतम् ॥
 कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥
 मोचारसः समगा च धातकी पञ्चकेसरम् ।
 पिष्टैरेतैर्यवाणूः स्याद्रक्तातिसारनाशिनी ॥
 कल्कः प्रियगुकांलास्थिमज्जामुस्तरसांजनैः ।
 क्षौद्रालीढः कुमारस्य च्छर्दितृष्णातिसारनुत् ॥
 लेहस्तैलसिताक्षौद्रतिल्यष्ट्याह्वकल्कितः ।
 बालस्य रुध्यान्नियत रक्तस्राव स योजितः ॥
 लाजासयणीमधुर्कं शर्कराक्षौद्रमेव च ।
 तंडुलोदकसयुक्तं क्षिप्रं हति प्रणाहिकाम् ॥

हरीतकी वचा कुष्ठ कल्क माक्षिकसंयुतम् ।
 पीत्वा कुमारः रतन्येन मुच्यते तालुकंठकात् ॥
 गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 लेपरतक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥
 पंचमूलीकपायेण सघृतेन पयः शृतम् ।
 सशृंगवेर सगुडं शीतं हिकार्दितः पिबेत् ॥
 द्राक्षावसाभयाकृष्णाक्ष्णं सक्षौद्रसर्पिषा ।
 लीढं श्वासं निहत्याशु कास वमनकं तथा ॥
 पुष्करातिविपाशृंगीमागधीधन्वयासकैः ।
 चूर्णं तु मधुना लीढं शिशूनां पचकासजित् ॥
 भैषजं पूर्वमुद्दिष्टं महता यज्जरादिषु ॥
 कार्यं गदेषु बालानां तेषु दाहादिकं पिना ॥
 त एव दोषा दृष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ।
 शस्त तदेव भैषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी ॥
 सप्तच्छदाभयनिशाचंदनैश्चानुलेपनैः ।
 सर्पत्वग्लशुन मूर्वा सर्पपारिष्टपल्लवा ॥
 विडालविडजालोममेपशृंगीवचा मधु ।
 धूमः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥
 क्षणादुद्विजते बालः क्षणाद्धसति रोदिति ।
 नखैर्दतैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥
 ऊर्ध्वं निरीक्षते दंतान्त्सादेत्कूजति जृम्भति ।
 भ्रुवौ क्षिपति दंतोष्ठं फेन वमाति चासकृत् ॥

क्षामोऽतिनाशी जागर्ति शलांगो भिन्नविद्वस्वरम् ।
मत्स्यशोणितगंधश्च न चाश्नाति यथापुरा ॥

सामान्यग्रहदुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।
वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मं सिद्धार्थकमथापि वा ॥
सारिवा सैन्धवं चव पिप्पलीघृतमष्टकम् ।
मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यं च दिनेदिने ॥
दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूतानि न मातरः ।
प्रवदंति कुमाराणां पिवतामष्टमगलम् ॥

इत्यष्टमगलम् ।

पादकल्कैः स्वगंधायाः क्षारमष्टगुण पचेत् ।
घृत देयं कमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ॥

इत्यश्वगंधाघृतम् ।

लाक्षारसमं सिद्धं तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ।
रास्त्रा चदनकुष्ठाब्जवाजिगंधानिशायुतैः ॥
शताह्वादारुषष्ट्याह्वामूर्वातिकाहरेणुभिः ।
बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यंगाद्रलवर्णकृत् ॥

इति लाक्षादिकं तैलम् ॥

इतिश्री वीरसिंहावलोकै ज्योतिःशास्त्रे कर्मविपाकायुर्वे-
दोक्तप्रयोगे बालरोगचिकित्साधिकारः ॥

अथ विषोपद्रवहेतुमाह तत्प्रतीकार च । यथोक्त जातकै-

व्यालविपशस्त्रबंधनसुतीक्ष्णकूटं च धननाशम् ।
भौमदशायां लभते नृपाग्निचौराहवादिरिपुमर्दान् ॥

अन्यच्च-

भानुदशायां लभते नखौपधाच्चविषकाननैर्निधनम् ।
गिरिदंतचर्मवह्निकौर्यनरेद्राहवाद्यैश्च ॥

अथ मंगलदशाजनितविपाद्युपशमाय मंगलप्रतिये
सकलमपि विधानं विधिवत्कुर्यात् । तथा चादित्यदशा-
यामपि विपाद्युपद्रवे आदित्यप्रीतये पूर्वोक्तमेव सकलं
कुर्यात् । तदुपद्रवोपशांतिर्भवति ॥

अथ कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकार च । अथ वि-
पेण यः पराहितमाचरति सर्पादिना पर भीषयति स स-
र्पादिविषोपप्लुतो भवति । तत्रापामार्जनस्तोत्रजपं कुर्यात् ।
सर्पोपप्लवे च सौवर्णं नागं पंचम्यां दद्यात्सार्पैर्मंत्रैरग्नौ
जुहुयात् । सहस्रनामस्तोत्रजपं कुर्यात् । लूतादिविषोप-
प्लवेऽपि अपामार्जनस्तोत्रेणैव सर्वाण्यंगानि समूलाग्रैः
कुशैर्मार्जयेत् । तेनोपशाम्याति ।

अथ क्रमप्राप्तस्य विपरोगस्य सनिदानं चिकित्सित-
माह रुग्निनिश्चयात् ।

स्थावरं जंगमं चैव द्विविधं विपमुच्यते ॥

मूलाद्यात्मिकमाद्यं स्यात्परं सर्पादिसंभवम् ।

स्थावरं च ज्वर हिक्कां दंतदर्पं गलग्रहम् ।

फेनं छर्द्यरुचिश्वास मूर्छा च कुरुते विपम् ।

निद्रा तंद्रां क्लमं दाह संपाकं लोमहर्षणम् ॥
 शोथं चैवातिसारं च कुरुते जगम विषम् ।
 इगितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुसवैकृतेः ॥
 जानयिाद्विपदातारमोभीर्लङ्घेश्व बुद्धिमान् ।
 उद्वेष्टन मूलविपैः प्रलापो मोह एव च ॥
 जृभण वेपनं श्वासो ज्ञेया पत्रविपेण तु ।
 मुष्कशोफ फलविपैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ॥
 भवेत्पुष्पविपैच्छर्दिराध्मानं श्वास एव च ।
 त्वक्सारनिर्यासविपैरुपयुक्तैर्भवति हि ॥
 आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसत्त्वा ।
 फेनागमः क्षीरविपैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता ॥
 हृत्पीडन धातुविपैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ।
 प्रायेण प्राणघातीनि विपाण्येतानि निर्दिशेत् ॥

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जंतो स्रवेद्रक्त पूयरूपं
 त्वभीक्षणम् । कृष्णीभूतं क्लिन्नमप्यथप्राति क्षतान्मांसं शी-
 र्यते यस्य चापि ॥

तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य
 दिग्ध मुग्ध तं मनुष्यं व्यवस्येत् ।
 लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमित्रै-
 र्व्रणे विष यस्य दत्त प्रमादात् ॥

वातपित्तकफात्मानो भोगिमंडलराजिलाः ।

यथाक्रमं समाख्याता द्वयंतरा द्वंद्वरूपिणः ॥

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीयाऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥

दुर्वीकराणां विपमाशुचाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवंति
वृंदसग्रहात्—

मूलं तडुलवारिणा पिवति यः प्रत्यगिरासंभवं

निष्पिष्ट शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ।

दर्पादेव फणी यदा दृशाति तं मोहान्वितो मूलपं

स्थाने तत्र तदैव याति नियत वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥

मसूरं निवपत्राभ्यां खादेन्मेपगते रवौ ।

अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विपार्तस्य न संशयः ॥

शिरीषपुष्पस्य रसे सप्ताहं मरिच सितम् ।

भावितं सर्पदंष्ट्राणां पाने नस्येजने हितम् ॥

दंशस्योपरि वध्नीयात्तक्षणाच्चतुरगुले ।

क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मत्रैश्च मत्रवित् ॥

अबुवत्सेतुवधेन वंधेन स्तभ्यते विपम् ।

न वहति शिराश्चास्य समं संधिगता अपि ॥

न जायते विपोद्वेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ।

सत्त्वमालब्ध दृष्टव्यस्तत्क्षणादुरगो रिपुः ॥

कोमल व यदन्यच्च पेय शीतं घृत गवाम् ।

वाच्यो वा नीलकण्ठो हं ध्येया वा गारुडी तनुः ॥

शून्यताध्यानमात्रेण शून्यतां याति तद्विषम् ।

नक्तमालफलव्योपविल्वमूलनिशाद्वयम् ।

सौरसं पुष्पमाजं वा मूत्रं बोधनमंजनम् ॥

वंध्याकर्कोटक मूलं छागमूत्रेण भावितम् ।

नस्यं कांजिकसंपिष्टं विषोपहतचेतसः ॥

त्रिवृद्धिशाले मधुकं हरिद्रे मजिष्ठचक्रं लग्नं च सर्वम् ।

कटुत्रिक चैव विघ्नार्णितानि शृगेण दद्यान्मधुसंयुतानि ॥

एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः पानांजनाभ्यजननस्ययोगैः ।

अवार्यवीर्यो विषवेगहता महागदो नाम महाप्रभावः ॥

अगारधूममंजिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ।

लेपो जयत्याशु विषं कर्णिकायाश्च पानतः ॥

यः कासमर्दनेत्रे वदने निक्षिप्य कर्णफूत्कारम् ।

मनुजो ददाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकाणां स ॥

पारावतशकृच्छुठीमातुलिगरसैः समैः ।

पथ्याकार्पाससमिश्रैर्वृश्चिकस्य विषं जयेत् ॥

कुठेरकस्य बीजं तु क्षीरेणार्कस्य भावितम् ।

लेपमात्रे विषं हति वृश्चिकस्य न सशयः ॥

रजनीसैधमशौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ।

पानं मूलविपार्तस्य दिग्धवृद्धस्य चेष्यते ॥

चतुष्पाद्भिर्द्विपद्भिर्वा नखदंतक्षतं तु यत् ।

भूयते पच्यते रागरुजास्त्रावज्वरान्वितम् ॥

सोमकल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्मपि ।

रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदंतविपापहः ॥

वचाहिंशुविडंगानि सधवं गजपिप्पली ।

पाठा चातिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥

कीटदष्टक्रियाः सर्वाः शमना स्युर्जलौकसः ॥

छत्रीझझरपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा ।

तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यतीह पन्नगाः ॥

सोत्कंपः पुलकावृतः प्रतिमुहुर्वक्त्रं समालोकते

दंतेनाधरपल्लवं दशति चेच्छोकान्वितं कूजति ।

दस्तापं जडता च याति नितरां दष्टः स उत्कठितो

रतुं त्वस्थिमितामलांबरवतीं रौद्रां श्मशानस्थलीम् ॥

श्लेष्मणः कर्णगूथस्य वामानामिकया कृतः ।

लेपो हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रासेचन तथा ॥

पिंडीतगरकनेत्रं पुण्येणोत्पाट्य योजितं दशे ।

मृतमपि दष्टः पुरुषं चालयति हि तदैव नात्र तच्चित्रम् ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुब्धयासनमैथुनम् ।

वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥

इति श्रीतोमर० वीरसिंहावलोकने ज्योतिःशास्त्रकर्मविषा-

कार्युर्वेदोक्तप्रयोगे विषाधिकारः ॥

अथाकालपलितस्य जातकाभिप्रायेण हेतुमाह
तत्प्रतीकारं च । यथोक्तं जातके-

दोषैर्विविधैः ख्यातं दिनकरदृष्टं नरं प्रमाणस्थम् ।

सौरेण दृष्टमूर्तिर्वलीयुतांगं तिरस्कृतं नीचम् ॥

चन्द्रः करोतीति शेषः । शनिचन्द्रप्रीतये यथोक्तमेव
जपहोमादिकं कुर्यात् । मकरांशस्थे भोमेष्वेवम् ।

‘आथयशोचविहीना वृद्धाकारः’ इत्यादि वचनात् ।

अथाकालपलितस्य कर्मविषयं कथं तत्तुमाह । स्वकर्म-
निर्देशको जन्मांतरे युवैव शुक्लकेशो भवति । स गा-
यत्र्ययुतं जपेत् । तनूपाग्नेसीतीर्मन्त्रं जपेत् । तिलैरा-
ज्येन जुहुयात् । स्मृतं सुकृतं न कीर्तयेत् । सुवर्णमन्त्र-
माज्यं दद्यात् ।

इत्यकालपलितस्य प्रतीकारविधिः ।

अथ पलितचिकित्सा ।

प्रीताश्वगंधा पयसा द्विमासं घृतेन युक्तं रसभृंगराजम् ।

ये भक्षयेद्युर्मनुजाः क्रमेण ते कृष्णकेशा विमलेंद्रियाश्च ॥

असिततिलविमिश्रान्पल्लवान्भक्षयेद्यः

सततमुपयजाशी भृंगराजस्य मासम् ॥

भवति च चिराजिवी व्याधिभिर्विप्रमुक्तो

भ्रमरसदृशकेशः कामचारी मनुष्यः ॥

इति पलितचिकित्सा ।

ज्वराद्यकालपलितांतानां रोगाणां क्रमेण ज्योतिः-
शास्त्र-कर्मविषयाकायुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सतमुक्त्वा
रसायनाधिकारमाह ॥

वृंदसंग्रहात्—

यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।
पूर्वं वयसि मन्थ्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ॥
नाविशुद्धशरीरस्थ युक्तो रासायनो विधिः ।
न भाति वाससि क्लिष्टे रगयोग इवार्पितः ॥
सिधूत्थशर्कराशुंठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभयाभासारसायनगुणैर्पिणा ॥
त्रैफलेनायसी पात्री कल्केनालेपयेन्नराम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥
प्रभूतस्नेहशमनं जीर्णं तस्मिन्प्रयोजयेत् ।
अजरोऽरुन्धसमभ्यासाज्जीवेन्ना स समाः शतम् ॥

मंडूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्य

क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः

कल्कः प्रयोज्यः खलु शंखपुष्पाः ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेघ्यानिचैतानिरसायनानिमेध्या विशेषेण च शंखपुष्पाः ।
ये मासमेकं स्वरसं पिबति दिनोदिने भृंगराज समुत्थम् ।
क्षीराशिनस्तेवलवर्णयुक्ताः समाः शतं जीवितमामुवाते ॥

असिततिलविमिश्रान्पल्लवान्भक्षयेद्य

सततमुपयआशी भृंगराजस्य मासम् ।

भवाति च चिरजीवी व्याधिभिर्विप्रमुक्तो

भ्रमरसदृशकेशः कामचारी मनुष्यः ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमास घृतेन तैलेन सुखांबुना वा ।
कृशस्य पुष्टि वपुषोविभर्ति बालस्य सस्यस्य यथांबुवृष्टि-
धात्रीतिलान्भृंगरसे विमिश्रान्ये भक्षयेयुर्मनुजा क्रमेण ।
तेकृष्णकेशाविमलेंद्रियाश्चानिव्याधयोऽप्यामरणाद्भवेयुः ।
मासं वचामप्युपसेव्यमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि ।
भवानि रक्षोभिरदृष्टरूपा मेधाविनो निर्मलद्वष्टिवाचः ।

वृद्धदारुकमूलानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

शतावर्या रसेनैव सप्तवाराश्च भावयेत् ॥

अक्षमात्रं तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह योजयेत् ।

मासमात्रोपयोगेन मतिमाञ्जायते नरः ॥

मेधाग्नी स्मृतिमाश्चैव वलीपलितवर्जितः ॥

हस्तिकर्णरज सादेत्प्रातरुत्थाय सर्पिषा ॥

य श्रेष्ठाहारचारोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः ।

मेधाग्नी बलवान्कामी स्त्रीशतानि जयत्यसौ ॥

मधुना तस्य स्नेह स्याद्बलिष्ठ स्त्रीसहस्रगः ।

अयमत्र प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमंत्रणे ॥

ओ नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मे फल-
सिद्धि देहि देहि रुद्रवचनेन स्वाहा ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपल नवस्य पिष्ट पिबेद्य पयसार्द्धमासम् ।

मासद्वय तद्विगुण सम वा जीर्णोपि भूयःस पुनर्नवः स्यात् ।

धात्रीचूर्णस्य कस स्वरसपरिमितं क्षौद्रसर्पिः समांशं
कृष्णामानीसिताष्टप्रसूतिप्रधुयुत स्थापितं भस्मराशौ ।
वर्षाण्येतत्समश्रन्भवति विपलितो रूपवर्णप्रभावै-
र्निर्व्याधिर्बुद्धिमेधास्मृतिवचनबलस्थैर्यसत्त्वैरुपेतः ॥

गुडच्यपामार्गविडगशसिनी
वचाभया शुठिशितावरी समा ।

घृतेन लीढा प्रकरोति मानवं
त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम् ॥

ब्राह्मी वचाभया वासां पिप्पली मधु सैधवम् ।
अस्य प्रयोगात्सप्ताहात्किन्नरैः सह गायति ॥

हंत्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोह-
रखालित्यमेहतिमिरव्रणशुकदोषान् ।

भुक्त्वा नर सततमामलकीरसेन
बृद्धोऽप्यनेन च भवेत्तरुणी गिरंसुः ॥

तीव्रेण कुप्रेन परीतदेहो य सोमराजी नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां स सोमराजी वपुषातिशेते ॥

पच भल्लातकांश्छित्त्वा साधयेद्विधिवज्जले ।
कपायं तं पिवेच्छीतं घृतेनाक्तौष्ठतालुकः ॥

पंचभल्लातकं यावत्सप्तति हासयेत्ततः ।

जीर्णेऽद्यादोदन शीत घृतक्षीरोपसंहतम् ॥

एतद्रसायन श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।

कुष्ठार्शःकृमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविनाशनम् ॥
 तैल भल्लातकानां च पिवेन्मास यथाबलम् ।
 सर्वोपतापनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशत दृढः ॥

कासश्वासातिसारज्वरपिट्ठकफटीकुष्ठकोष्ठप्रकारान्
 मूत्राघातोदरार्शःश्वयध्रुगलशिरःकर्णशखाक्षिरोगान् ।
 य चान्ये वातपित्तश्रमजकफभवा व्याधयः संति केचित्
 तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पथ पीतमन्ते निशायाः ॥

अभसः प्रसूतीरष्टौ रवावनुदिते पिवेत् ।
 वातपित्तकफ जित्वा जीवेद्वर्षशत दृढम् ॥
 व्यंगमलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यकासश्वासघ्नम् ।
 रजनीक्षयेऽम्बुनस्यं रसायनं दृष्टिजनन च ॥

प्रसूतित्रयं तु पातव्य नासाया नाधिक मतम् ।
 न केवलं दीर्घमिहायुरश्रुते रसायनं यो विधिवन्निपेयेत् ।
 गर्ति सदेवर्पिनिपेयिताशुभाप्रपद्यतेन्नक्षतथैवचाक्षयम् ॥

इति श्रीतामर० वीरसिंहावलोकै रसायनाधिकारः ॥

अथ ज्योतिश्शास्त्राभिप्रायेण पंढत्वहेतुमाह तत्प्रती-
 कार च । यथोक्त जातके ।

ह्रीवाचारो द्वेष्यः सर्वजितो बंधुभि परित्यक्तः ।
 सौरादित्येन्दुसुतैरेकस्थैर्जायते पुरुषः ॥

अन्यच्च ।

ज्ञो नीचं रविभवने दुःखांत वीक्षितागमसुरूपम् ।
 अनुचरशीलमकांतं नपुसकं भौमसंहृष्टः ॥

करोतीति शेषः । तथा च ।

कुर्वो विपन्नदुष्टः परार्थचेष्टः सुदुःखितो मूढः ।

मकरे दानवपूज्ये क्लेशसहो जायते पुरुषः ॥

अथ शानिरविबुधयोगे पठत्वं सभवेत् । तत्प्रतीका-
रार्थं ग्रहत्रयप्रतीये यथोक्तमेव पूर्ववत्कुर्यात् । रविग्रह-
स्थितभौमदृष्टबुधजनितनपुंसकत्वप्रतीकाराय बुधप्रतीये
यथोक्तमेव कुर्यात् । मकरांशवर्तमानशुक्रजनितनपुं-
सकत्वप्रतीकाराय शुक्रप्रतीये यथोक्तमेव कुर्यात् ।
तेनोपशांतिर्भवाति ॥

अथ नपुंसकत्वे कर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकार च ।
स्त्रीपण्योपजीवी पंढः चाडाल्यवकीर्णी पंढः कन्यादू-
पक पंढः अगुल्यादियोनिविदारणेन तु सभोगे पंढः
स्यात् । अस्य प्रायश्चित्त उक्तमेव कुर्यात् । तत्पापोपशां
तये चांद्रायणद्वय कुर्यात् । गा सुवर्णं च दद्यात् ।
रसायनमुत्क्वा वाजाकरणमाह वृंदसंग्रहात् ।

तैस्तैर्भावैरह्यैस्तु रिरसोर्मनसि क्षते ।

ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लेशं समुपजायते ॥

अन्यैरम्लोणालवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।

सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लेश्य तदपरं स्मृतम् ॥

अतिव्यवायशीला यो न च वाजिक्रियारतः ।

ध्वजभंगमवाप्नोति सशुक्रक्षयहेतुकम् ॥

असाध्यं सहजं क्लेशं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।

साध्यानामविशिष्टानां कार्यों वाजीकरो विधिः ।

पिप्पलीलवणोपेतौ वस्तांडो क्षीरसर्पिपा ।

साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतम् ॥

वस्तांडासिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।

यः सादेत्स पुमान्गच्छेत्स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥

चूर्णं विदार्या सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ॥

सर्पिः क्षीरयुतं लीढ्याद्दश गच्छेन्नरोऽङ्गना ॥

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ॥

शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढ्या पयः पिबेत् ।

एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव पारिहृष्यति ॥

विदारीकदचूर्णं तु घृतेन पयसा नर ।

उदुवरसम खादेद्दृष्टोऽपि तरुणायते ॥

स्वयगुप्तेश्वरुकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।

धारोष्णेन नर पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥

उच्चटाचूर्णमप्येव क्षीरेणोत्तममुच्यते ।

शतावर्युच्चटाचूर्णं पेयमेवं सुखार्थिना ॥

कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतशौद्रसमान्वितम् ।

पयोऽनुपान यो लिङ्गान्नित्यवेग स ना भवेत् ॥

गोक्षुरक क्षुरक शतमूली वानरिनागबलातिबला च ।

चूर्णमिदं पयसा निशि देय यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥

कटुकविदारीनिस्तुपतिलबहुपत्ररिजश्चतु प्रस्थम् ।

भल्लातकप्रस्थयुत तत्समसत्त्वं गुडूच्याश्च ॥

पंचत्रिंशन्मधुनो व्योम्नश्चाष्टौ पलानि दश वह्नेः ।

तद्विगुणा वाराही सप्तगुणा शर्करा दहनात् ।

मध्वर्द्धघृतं चैतत्परिमृज्य स्निग्धभाजने निहितम् ।

अद्याद्यथामि हंतुं रोगानीकं क्षयं कासम् ॥

अश्मर्युदरभगंदरकुष्ठवलीपीनसश्वासम् ।

नरसिंहसदृशत्रिक्रममपत्यमपि वाञ्छितं लभते ॥

बलवर्णस्वरकातिस्मृतिवृद्ध्युत्साहसयुक्तम् ।

उपयुज्य चूर्णमब्दं शुद्धतनुं स्यान्नृसिहाख्यम् ॥

वाराहमूर्धवत्कदौ वाराहीकदसंज्ञितः ।

भिपजां तदलाभे तु चर्मकारालुको मतः ॥

इति नारसिहाख्यं चूर्णम् ।

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

शर्करापिप्पलीशौद्रयुक्तं तद्विष्यमुच्यते ॥

इति शतावरीघृतम् ।

कर्पूरागुरुचोचबोलनलिकालाक्षाशठीधातकी-

पुष्पैः सप्तदलैलवालुसुरसाशैलेयमांसीप्लवैः ।

एलाकुकुमरोचनादमनकथ्रावासजातीफलैः

ककोलऋमुकैर्जटामदमुराकातालवंगामयैः ॥

तैलोशीरहरेणुकामलयजस्थौणेयचंडानसै-

र्जातीकुष्ठकुलीरपद्मकनतैः सूक्ष्मान्वितैः पालिकैः ।

लाक्षायोजनवल्लिलोधसालिलैस्तैल विपाच्याढक

तेनाभ्यज्य तनुर्जरन्नपि भवेत्स्त्रीणां परं वल्लभः ॥

शुक्राढ्यो द्युतिमाननल्पतनय पंडोऽपि रत्युत्सुको
 वंध्या गर्भवती भवेदपि तथा वृद्धापि सूते सुतम् ।
 कंदूस्वेदविचर्चिकामलहरं दोग्ध्र्यकुष्ठापहम्
 अश्विभ्या परिकीर्तित सुखकरं तैलं सुगंधं महत् ॥

इति महासुगघतैलम् ।

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृहण जीवन् गुरु ।
 हर्षण मनसश्चैव सर्वं तद्रूप्यमुच्यते ॥
 सुरूपा यौवनस्था च लक्ष्णैर्या विभूषिता ।
 वयस्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ॥
 न पूर्वं षोडशाद्रर्पात्सप्तत्या परतो न च ।
 आयु कामो नर स्त्रीभि संयोगं गतुमर्हति ॥
 भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ।
 वाचः श्रोत्रानुगामिन्यस्त्वक्सुखस्पर्शनानि च ॥
 गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च ।
 मनसश्चाप्रतीघातो वाजकिर्वति मानवम् ॥
 इति श्रीतोमर० वीरसिंहावलोकं वाजकिरणाधिकारः ।

अथ स्नेहाधिकार । वृद्धसंग्रहात् ।

यथादोष यथाव्याधि यथाकालं यथाबलम् ।
 स्नेहं पक्वमपक्वं वा पातुं युञ्ज्याच्चिकित्सक ॥
 केवल पैत्तिके सर्पिर्मातृके लवणान्वितम् ।
 देयं बहुकफे तैल व्योपक्षारसमायुतम् ॥
 स्नेहसात्म्य क्लेशसहो दृढ काले च शीतले ।

अच्छमेन पिवेत्स्नेहमदृष्टाना हि शोभनम् ॥

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमा ।

जघन्यस्य पलाधैः स्नेहकाथोपधेषु च ॥

पिवेद्यहं चतुरहं पचाहं पडहानि च ।

सप्तरात्रात्पर स्नेहः सात्प्यभावाय कल्प्यते ॥

स्नेहं कृशं कृशान्वृद्धान्सुकुमारान् शिशूनापि ।

तृष्णालुं चोष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् ॥

पिप्पल्यो लवणं स्नेहाश्चत्वारो दधिमस्तुकम् ।

पीतमैध्यकमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥

सर्पिष्मतो बहुतिलां यवागूं स्वल्पतडुलाम् ।

पिवेत्सुरोष्णं मनुजः सद्यो रौक्ष्यात्प्रमुच्यते ॥

विवर्जयेत्स्नेहपानमजीर्णो तरुणज्वरी ।

दुर्बलोरोचकोऽस्थूलो मूर्छार्तो मदपीडितः ॥

छर्द्याभिभूतस्तृपितः श्रान्तः पानकुमान्वितः ॥

दत्तवस्तिर्विरक्तश्च वातो यश्चापि मानवः ।

अकालेऽपि प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ॥

दीप्तांतराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रघातुर्बलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मदजरः शतायुः स्नेहोपसेवी भवतीह मर्त्यः ॥

इति श्रीतोमारव्वीरसिंहावलोक्ये स्नेहाधिकारः ।

अथ स्वेदाधिकारः प्रारभ्यते ।

तप्तैः सैकतपाणिकांस्यवसनैः स्वेदोऽथवांगारकै-

लैर्वातहरैः सहाम्ललवणैः स्नेहे सुरोष्णैर्भवेत् ।

एव तत्तपयोम्बुवातशमनैः क्वाथादिसेवादिभि-
 स्तप्तैस्तोयनिपेचनोद्गतमरुद्राप्ये शिलाद्यैः क्रमात् ॥
 येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ॥
 शोधनयिष्यश्च ये केचित्पूर्वं स्नेद्याश्च ते मताः ॥
 पश्चात्स्नेद्यो हृते शल्ये मूढगर्भैरुपद्रुताः ।
 सम्यक्प्रजाता काले च पश्चात्स्वेद्यैव जानता ॥

स्नेहात्किन्नाधातुसस्याश्च दोषा-
 स्यस्था ये वा ये च मार्गेषु लीनाः ।
 सम्यक्स्वेदैर्योजितास्ते द्रवत्वं
 प्राप्ताः कोष्ठशोधनैर्याति शेषाः ॥

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धा श्रोतसा
 निर्मलत्वम् । कुर्यात्स्वेदस्तन्द्रनिद्रे च हन्यात्संधींस्तब्धा-
 श्वेष्टयेदाशु युक्तः ।

शीतशूलव्युपरमे स्तंभनिग्रहगौरवे ।

सजाते मार्दवे वक्त्रे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥

पांडू मेही रक्तपित्ती तृपार्तः क्षतक्षीणोदुर्वलो जीर्णभक्तः ।
 वृकोदरीगर्भिणीपानकृच्च नैते स्वेद्यायश्चमत्योऽतिसारी ॥

स्नेहव्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।

हृदय वृषणौ दृष्टी स्वेदयेन्मृदुना न वा ॥

इति श्रीतोमरवीरसिंहावलोक स्वेदाधिकारः ॥

वमनं रेचनं नस्य निरूहश्चानुवासनम् ।

ज्ञेयं पंचविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यान्ति जिता लंघनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 कफजे वमनं शस्तं रेचनं पित्तजे गदे ।
 वस्तिर्वातगदे कार्या आमजे पाचनादिकम् ॥
 स्निग्धं स्विन्नं नरं सम्यग्जातुमात्रासनस्थितम् ।
 कंठमेरुनाले स्पृशन्निर्वामयोद्भिपक्व ।
 कृष्णैर्द्रव्यवासिन्धूत्थं रास्नाकल्कयुतं पिबेत् ॥
 यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम् ।
 आटरूपं वचा निबं पटोल फलिनीत्वचम् ।
 काथयित्वा पिबेत्तोय वांतिकृन्मदनान्वितम् ॥
 कफं च कटुतक्षिणोष्णैः पित्तं स्वादुहितैर्वमेत् ।
 सुस्वादुलवणाम्लन ससृष्ट वायुना कफम् ॥

पित्ते कफस्यानुसुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कंठाशिरःसुचापि ।
 लघौ च देहे कफसंश्लेष् च स्थिते सुवातं पुरुषं व्यवस्येत् ।
 कफः प्रसेकः स्वरभेदनिद्रातंद्रास्यदौर्गंध्याविषोपसर्गाः ।
 गुरुत्वकट्वग्रहण विकारं नश्यति जंतोर्वमतः सुखेन ॥
 छिन्ने तरौ पुष्पफलप्ररोहा यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ।
 तथाहृते श्लेष्मणि छर्दनेन तज्जा विकारा विलयं व्रजन्ति ।
 न वामयेतौमिरके न गुल्मे नैवोदरे नैव च पांडुरोगे ।
 स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥

रूक्षप्रमेहे तिभिरे च गर्भे गच्छत्यधोर्ध्वं रुधिरे च तीव्रे ।
दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं न वामयेदर्शसिचातिवृद्धे ।

अतिवात घृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले ।
उपाचरेत्सता क्षोद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ॥
वमनेऽतिप्रवृत्ते च हृद्यं कार्यं विरेचनम् ।

इति वमनाधिकारः ॥

स्निग्धस्विन्नाय वांताय दातव्यं हि विरेचनम् ।
अन्यथा योजनं पुंसां ग्रहणारोगकृन्मतम् ॥
पित्तेन स्यान्मृदुः कोष्ठः कूरो वातकफाश्रयात् ।
मध्यमः समदोषत्वान्मात्रा योज्यानुरूपतः ॥
शर्कराक्षौद्रसयुक्तं त्रिवृच्चूर्णं सुचूर्णितम् ।
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचान्वितम् ।
अभयापिप्पलीमूलं मरीच विश्वभेषजम् ।
त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडगामलकानि च ॥
एतानि समभागानि दंती च त्रिगुणा भवेत् ।
त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया पङ्कगुणा चात्र शर्करा ॥
मधुना मोदकं कृत्वा बलमात्रप्रमाणतः ।
एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु जलं पिबेत् ॥
तावद्विरिच्यते जतुर्यावदुष्णं न सेव्यते ।
पानाहाराविहारेषु भवेन्निर्यत्रणः सदा ॥
पाण्डुत्नकासपिपमन्जरवाहिसादान्

जंघोरुपृष्ठजघनोदरपार्श्वशूलान् ।
 दुर्नामकुडालिभगंदरशोथगुल्मान्
 यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकमूत्रकृच्छ्रान् ॥
 ग्रीवाक्षिरोगपवनाश्मरिकुष्ठमेहान्
 हन्याद्रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ।
 अल्पव्यय बहुफलं सततोपसेव्य-
 मायुष्करं पलितनाशनमश्विदृष्टम् ॥

इत्यभयाद्यो मोदकः ।

विडगसारामलकाभयानां पलंपल स्यान्निवृत्तात्रयं च ।
 गुडस्य च द्वादशभागयुक्ता मासेन त्रिशङ्कुटिका निषेव्याः ।

विचारिणा य वरेण सृष्ट
 स माणिभद्रः किल शाक्यभिक्षवे ।
 अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशनो
 भगदरग्रीहजलादराशंसाम् ॥

बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम्
 चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम्

इति माणिभद्रो मोदकः ।

क्षीणास्तथा रूक्षितवालवृद्धा
 दीनोथ शोपी भयशोकतप्तः ।
 श्रान्तस्तृपार्तः परिजीर्णमुक्तो
 गर्भिण्यथो गच्छति यस्य चासृक् ॥

नवप्रतिश्यायपरीतदेहो
 नञ्जरी या च नवप्रसूता ।
 शल्यादिंताश्चाप्यविरेचनीयाः
 स्नेहादिभिर्धै त्वनुपमृताश्च ॥
 पद्मकोशीरनागाह्वचदनानि प्रयोजयेत् ।
 अतियोगे विरेकस्य पानलेपनसेचनैः ॥
 विरेचनानां सर्पेषां दध्यम्ल स्तभने हितम् ।
 आमांते च प्रदातव्यमन्यथा मुद्गयूपकम् ॥

इति वीरसिंहावलोक-
के विरेकाधिकारः ॥

वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्तं च शस्यते ।
 सप्तग संनिपाते च वस्तिरेव सदा हितम् ॥
 विरेचनात्सप्तरात्रे गते जाते मलक्षये ।
 कृताहाराय सायाह्ने वस्तिर्देयानुवासनः ॥
 उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं नरे वस्तिर्विधापयेत् ।
 अन्यथोपहितो वस्तिर्नैवांत सप्रपद्यते ॥
 एकांतरोपयोगेन धान्यशुठीजलं पिबेत् ।
 तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्तकाशा च जायते ॥

मधुकामगधाभयविल्वचा
 मिसिपुष्करमूलशठीशिसिभिः ।
 मदनामरदारुयुतैर्विपचेत्
 पयसा शुद्धवर्तिषु तैलमिदम् ॥

चरुजानुगुल्फगुदगुह्यकटीजठरांतरेषु पवनस्य रुजः ।

विनिहंतिगुल्ममतिसारगदान्यहृणीविकारमनुवासनतः ।

इति वीरसिंहावलोकेशनुवासानाधिकारः ।

अनुवासितमभ्यक्तं स्विन्नदेहं निरूहयेत् ।

अभुक्ते पीडयेद्भस्तिमतूर्णमविलंबितम् ॥

स्नेह गुडं मांसरस पयश्च ह्यम्लानि मूत्र मधु सैधवं च ।

एतान्यनुक्तान्यपि दापयेत्तु निरूहयोगे मदनात्फलं (?) च

गुडतितिडीककुडवस्तु भवेदपि चात्र मूत्रकुडवाद्वितयम् ।

मिसिरामठमाठकसिंधुयुतंनृतिरूहणाहि विहितंमुनिभिः॥

मूलसेकाद्यथा वृक्षाः स्निग्धशाद्रलपल्लवाः ॥

तथा वस्तिप्रदानात्स्युर्नराः कांतिबलान्विताः॥

इति वीरसिंहावलोकेशनिरूहाधिकारः ।

प्रायोगिकः कासहरश्च धूमो वैरेचन- स्नेहनवामनीयौ ।

एलादिना कुष्ठनवोद्धतेन क्षौमं प्रलिप्यांगुलिकाष्टमानम्॥

प्रायोगिकेवर्तिरिय तु नेत्रमष्टांगुल पद्मगुणकं प्रशस्तम्॥

बृहत्पौ श्यूपणं शृंगी चेगुदी त्वङ्मनःशिला ।

एषा कासहरा वर्तिनेत्रं च पीडशांगुलम् ॥

धूमोपयोगात्पुरुष प्रसन्नेद्रियवाङ्मनाः ।

प्रगाढ मानमिच्छति धूममास्येन तद्विदः ॥

उर कठाश्रये रोगे मुखेनैव पिबेन्नरः ।

इति धूमाधिकारः ।

अथ नस्याधिकारः ।

प्रतिहर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रथमं तथा ।

शिरोविरेचनं पंच नस्यभेदाः प्रकीर्तिताः ॥

औषधमौषधसिद्धो वा रनेहो वा नासिकाभ्यां दीप्तये
तन्नस्यम् ।

शृगाटकमाभिप्राव्य स्थापयेच्च गले धृतम् ।

कफोत्कृष्टशमय चैव निष्टीवेदविधारयन् ॥

स्वेदयेच्च कपोलादि ततः ष्ठीवेत्पुन पुनः ।

भोजयेदनभिष्यदी जनमुक्तं च शीलयेत् ॥

रजो धूमं मनस्तापस्नानक्रोधादि वर्जयेत् ।

लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नप्रबोधनम्

विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणा मनःसुखम् ।

लाघवं मलसशुद्धि स्रोतसां व्याधिसंक्षयः ॥

विनेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ।

इपदुच्छिक्कनात्स्नेहो यथावक्त्रे प्रपद्यते ॥

नस्यं निपिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शः प्रमाणतः ।

लच्छिष्टं न पिवेच्चैतन्निष्टीवेन्मुखमागतम् ॥

तेन रोगाः प्रशाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजनुजाः ।

इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगंधि च ॥

हनुदतशिरोग्रीवात्रिकवाहूरसां बलम् ।

वर्णपलितरालित्यव्यंगानां चाप्यसंभवः ॥

तैल कफे सवाते च केनले पवने वसाम् ।

दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुते ॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेप प्रदर्शितः ।

श्लेष्मस्थानविरोधित्वात्तेषु तैलं प्रशस्यते ॥

विपाभिधाते सन्यासे मूर्च्छामोहापतंत्रके ।

मदापस्मारशोकातिचिंताक्रोधभयादिषु ॥

मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसाम् ।

संज्ञाप्रबोधहेत्वर्थमवपीड च दापयेत् ॥

नस्ये प्रबोधहेत्वर्थमवपीडं च दापयेत् ।

नस्ये प्रधमने चूर्णं त्रिवेलं यत्कृतं पुटम् ॥

पडंगुलद्विमुखया नाड्या विपादिमूर्च्छितः ॥

प्रसन्नदृष्टिद्वंदंतकेशः शशांकवक्त्रं पलितैर्विहीनः ॥

पिकाभकंठः कमलास्यगंधो नस्योपसेवी भवतीह मर्त्यः ॥

इति श्रीतोमर० वीरसिंहावलोके नस्याधिकारः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि कवलग्रहणे विधिम् ।

चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणी ॥

स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ।

पित्ते कटुम्ललवणे रूक्षोष्णैः शोधनः कफे ॥

कृपायत्तिक्तमधुरैः कटूष्णै रोपणी व्रणे ।

चतुर्विधस्य चैवास्य विशंपोऽयं प्रकीर्तितः ॥

तत्र त्रिकटुकवचासर्पपहरीतकीकल्कमालोज्य तैल-

शुक्तसुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्तमुप-

स्विन्नमृदितगलकपोलललाटप्रदेशो धारयेत् ।

सुखं संचार्यते या तु मात्रा सा कवले स्मृता ।

असंचार्या तु या मात्रा गण्डूपे सा प्रकीर्तिता ॥

“तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोन्नतदेहेन यावदो-
पपरिपूर्णकपोलत्वं नासास्रोतनयनपरिप्लावश्च भवति
तदा विमोक्तव्यः पुनश्चान्यो गृहीतव्य इति ।”

एवं स्नेहपयः क्षौद्ररसमूत्राम्लसम्भृताः ।

कपायोष्णोदकाभ्यां च कवला दोपतो हिताः ॥

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥

हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसज्ञानमेव च ।

अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्रमाः ॥

शोधनीयविशेषेण भवन्त्येव न संशयः ।

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥

सक्षौद्रो दग्धवक्रस्य गण्डूपो दाहनाशनः ।

कवलस्य विधिर्ह्येव समासेन प्रकीर्तितः ॥

विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ।

कल्को रसिक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ॥

अद्भुत्यग्रप्रणीतं तु यथास्वं मुखरोगिणाम् ।

तस्मिन्योगमयोगं च कवलोक्तं विभावयेत् ॥

तानेव शमयेद्याधीन् कवलो यानपोहति ।

दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥

इति श्रीतोमर० वीरसिंहवल्लोके कवलाधिनारः ॥

अथ मिश्रकः ।

मुस्तापर्पटकं ज्वरे तृपि जलं मृदुभ्रष्टलोष्ठोद्भवं
 लाजाश्छर्दिषु वस्तिजेषु गिरिजो मेहेषु धात्रीनिशे ।
 पांडौ श्रेष्ठमथाभयानिलकफे प्लीहामये पिप्पली
 सधानं कृमिजे विपे शुक्रतरुर्मेदस्यथो गुग्गुलुः ॥
 वृषास्रपित्ते कुटजोतिसारे भ्रष्टातमर्शस्सु गदेषु हेमाशूलेषु
 तार्क्ष च कृमौकृमिघ्न शोषे सुराच्छागपयोऽथ मांसम् ॥
 अक्षामयेषु त्रिफलागुडूची वातास्ररोगे मथितं ग्रहण्याम् ।
 कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वय च ॥
 उन्मादं घृतमनवं मद्यं शोकं व्यपस्मृतिं ब्राह्मी ।
 निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥
 मांसं काश्यं लशुनः प्रभंजनं स्तब्धगात्रतांस्वेदः ।
 गुडयजान्याश्च पुरो नस्यं स्कंधांसबाहुषु रुजः(?) ॥
 नवनीतसंडमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हंत्युदरम् ।
 नस्यं चोर्ध्वविकारान्विद्रुधिमचिरोत्थमस्रविस्त्रावम् ॥
 नस्यं कवलं मुखगलगदांश्च नस्यांजनादिनेत्ररुजः ।
 वृद्धत्वं क्षीरघृते मूच्छां शीताम्बुमारुतच्छायाः ॥
 सहयुक्ताद्रकमात्रा मंदे वह्नौ श्रमे सुरापानम् ।
 दुःखसहत्वं स्थौल्ये व्यायामे गोक्षुरो हितः कृच्छ्रे ॥
 कासे निदिग्धकायाः काथः शूलेषु पुष्करं पयसा ।
 सस्थापने च धात्रा त्रिफलाया गुग्गुलुवर्णे शस्तः ॥
 वस्तिर्वातविकारे पित्ते रेकः कफोद्भवे वमनम् ।

क्षौद्रं जयति बलासं वस्तिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥

इत्येताद्धि प्रोक्तं रोगाणामोपध समं कालम् ॥

तद्देशकालबलतो विवेचनीय यथायोगम् ॥

खदिर निवपत्राणि मसूरविदलैः सह ।

पिङ्गाम्भसा कृतो लेपः शीतपित्त व्यपोहति ॥

प्रलंपल समादाय सर्जनिर्याससर्पिपो ।

तयोस्तुल्यं गुड दत्वा सम्यग्दृपदि पेपयेत् ॥

अर्कदुग्धपलार्धं तु क्षिप्त्वा लेपं प्रलेपयेत् ॥

तेनैव लेपितौ पादौ भवतोब्जदलप्रभौ ॥

सर्जशिथुकसिधूत्थघृतगुग्गुलुगैरिकैः ।

गुडक्षौद्रयुतो लेप पादस्फुटितनाशनः ॥

घृताक्तैः सत्तुभिः शृङ्गेरजाक्षीरसमन्वितैः ।

मुच्यते चरणौ क्षिप्र परितापात्सुदारुणात् ॥

सैधवचूर्णोपहित दल कुमार्या द्विधाकृत वद्धम् ।

गलगंडगंडमाला ग्रथि चैवार्बुद शमयेत् ॥

हरातकी च सपिण्य गात्रमुद्वर्तयेन्नरः ।

पश्चात्स्नान प्रकुर्वीत देहस्वेदप्रज्ञातये ।

बबूलस्य फले सम्यग्गारिणा परिपेषितः ।

गात्रमुद्वर्तयित्वा तु हरीतक्या सुपिष्टया ॥

भूयश्चोद्वर्तन कृत्वा यथास्नान प्रकल्पयेत् ।

प्रस्वेदान्मुच्यते क्षिप्रमतस्स्वेद समाचरेत् ॥

मोचं तु घृतसमिश्र मुख्यं वर्णकर परम् ॥

भोजयेत्प्रातरुत्थाय जीर्णं मधुरभोजनम् ॥

गोमूत्रे तु समालोब्ध माहिपं शकृदुत्तमम् ।

तेनैव लेपनं कुर्याद्देहवैगंध्यनाशनम् ॥

अश्वगधा तथालावु चंदनं चैव पेपयेत् ॥

सर्पपाणां हितं कल्कं वर्णवर्धनमुत्तमम् ।

माहिपं कथितं क्षीरमेतेनोद्धर्तनं परम् ॥

सुवर्णकरणं स्त्रीणां तिलकानां च नाशनम् ।

उदुबरं गवां मूत्रे शनैर्मृदाग्निना पचेत् ॥

तैलं मसूरसंयुक्तं तिलकानां विनाशनम् ।

प्रियंगवश्चंदनलोध्रमिश्रं कालेयकं पांडुवटस्य पत्रम् ।

तोयेनपिष्टानिविलासिनीनांकुर्वतिवक्राणिशशिप्रभाणि ॥

केवलापयसा पिष्टास्तीक्ष्णशाल्मलिकंदकाः ।

ज्यहमेतेनावलिप्तं भवेत्पद्मोपमं मुखम् ॥

पिष्ट्वा जंबीरबीजं च क्षौद्रेण च गुडेन च ।

व्यगानामोषधं श्रेष्ठं शशस्य रुधिरं तथा ॥

सुरासैधवसंमिश्रा मदं मद्यसमुद्भवम् ।

क्षिप्रमेव हरेत्पुसां पानतः संप्रयोजनात् ॥

तांबूलभदनाशाय तत्क्षणं शीतवारिणा ।

सपिवेत्पुरुषः स्त्री वा चुलुकानि प्रयत्नतः ॥

तांबूलचूर्णदग्धस्तु काजिकस्य तु धारयेत् ।

सम्यग्लवणमिश्रस्य मधुकं दाहशातये ॥

तांबूलचूर्णदग्धस्तु धारयेत्तु प्रयत्नतः ।

गंडूष तिलतैलस्य पुरुषः सुसमांछया ॥
 प्रातरुत्थाय कोष्णेन वारिणा परिचूर्णितम् ।
 मंदाग्नेर्दीपन मुख्यं संपिवेद्विश्वभेषजम् ॥
 शुठीचूर्णसमायुक्तं यवक्षार समालिहन् ।
 सर्पिषा प्रातरुत्थाय नरो वह्निं प्रदीपयेत् ।
 शुंठीमागधिकाचूर्णं प्रातरुष्णांबुना पिवेत् ।
 वातश्लेष्महर श्रेष्ठमग्नेर्दीप्तिकरं परम् ॥
 वातशूले विवधे च सामदोषेऽग्निमार्दवे ।
 नागराम्बु सदा पथ्यं जीर्णाजीर्णविशंकिनाम् ॥
 पिप्पली मधुसयुक्ता मेदकफावेनाशिनी ।
 श्वासकासज्वरहरा पांडुप्लीहोदरापहा ॥
 कासाजीर्णाऽरुचिश्चासहृत्पांडुकृमिरोगिणाम् ।
 मंदाग्निविषमाग्नीनां शरयते गुडपिप्पली ॥
 छर्द्यरोचकहृत्लासकडूकोठाम्लपित्तिनाम् ।
 कफपित्तवता सेव्या विजया मधुना सह ॥
 कामलापांडुहृद्रोगदुर्नामोदरगुल्मिषु ।
 शोफानाहविवंधघ्नी प्रयोज्य सगुडाभया ॥
 मदेऽनले रुचिकरं वातबधेऽर्शसा हितम् ।
 गुडनागरक हंति कासश्चासमरोचकम् ॥
 गुडार्द्रक वातहरं रुचिकृद्भलवर्द्धनम् ।
 अग्निसदीपन हृद्यं वर्चोभेदकफापहम् ॥
 विकाशी विशदः संक्षी रोचनो दीपनो मतः ।

स्तंभाटोपानिलध्वंसकर्षणो लवणार्द्रकः ॥
 मंदाग्नित्वं प्रतिश्याय पांडुतां विषमज्वरम् ।
 नान्नाभिलाषं कासं च हन्यात्तु मधुनार्द्रकम् ॥
 मन्याहनुश्रवणलोचननासिकास्य-
 धूभागतालुगलशंखाशिरोविकारान् ।
 कृष्णा निहति दशमूलकपायपीता
 काथोथवा सहकृतत्रिफलोद्भवश्च ॥

मानमाह—

गुंजाभिः सप्तभिर्मापः शाणो मापचतुष्टयम् ।
 शाणौ द्वौ वटकः कोलस्तौ द्वौ कर्प उदुंबरः ॥
 अक्ष पाणितलं ज्ञेयं सुवर्णं कवलग्रहः ।
 पिचुर्विंडालपदकं शुक्तिः पाणितलद्वयम् ॥
 तद्वयेन पलमुष्टिः प्रकुंचो विल्व उच्यते ।
 द्वे पले प्रसृति विद्यात्तद्वयं कुडवोजालिः ॥
 माणिकाष्टपलं ते द्वे प्रस्थमस्य चतुर्गुणम् ।
 आढक कंसपात्रे तु चतुर्भिर्द्रोण उच्यते ॥
 तत्पर्यायघटो मानं नल्लणार्मणशूर्पकाः ।
 तुला पलशतं ताभिर्विशत्या भार उच्यते ॥
 शुष्कद्रव्येष्पिदं मानं द्विगुणं च द्रवाद्वयोः ॥
 ज्ञातव्यं कुडवादूर्ध्वं प्रस्थादिष्वपि मानतः ॥
 द्विगुणेन तुल्यमानादिति मानविदो विदुः ॥
 १० प्रस्थ कुडवश्च पल पिचुः

शाणको मापकश्चैव यथापूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 सम्यक्प्रयोगात्सर्वेषां सिद्धिमाख्याति कर्मणाम् ॥
 सिद्धिमाख्याति सर्वेषां गुणैर्युक्तो भिषग्वर ॥

इति मिश्रकाधिकारः ।

अथ उपसंहारः ।

यः श्रेष्ठस्तरणिप्रभावजनितो वशः समालोक्यते
 रामाद्याः पृथिवीश्वराः समभवन्त्यत्र प्रभावोन्नताः ।
 नो वा यत्र युधिष्ठिरप्रभृतयो भूपा अभवंस्ततः
 सृष्टस्तोमरवंश एष विधिना सत्कर्मसंसेविना ॥

तत्राभवत्कमलसिंह इति प्रासिद्धः

सर्वागमाचरणसेवितदेवासिद्धः ।

तस्मादभूत्सुगतिभूपतिदेववर्मा

विद्याविनोदमातिरापृतपुण्यकर्मा ॥

श्रीदेववर्मात्मज एष धीरः स्वशस्त्रसंतापितशत्रुवीरः ।

श्रीवीरसिंहः क्षितिपालसिंहः शास्त्रत्रयाद्विभक्तव्यधत्

इति श्रीतोमरवशावतसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेवविराचिते
 ज्योतिष्शास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयोगे वीरसिंहावलोकः ॥

सौमातोऽयं वीरसिंहावलोकः ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना.

श्रीगणेशाय नमः श्रीकृष्णदास,
 "लक्ष्मीवैकुण्ठेश्वर" स्टीम प्रेस,
 कल्याण-मुंबई.

लेखराज श्रीकृष्णदास,
 "श्रीवैकुण्ठेश्वर" स्टीम प्रेस,
 रेतवाडी ३

